

Jevgenij Paščenko

**Tragom hrvatskih domobrana.
Istočno bojište 1914.-1918.**

Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Zagrebu

Udruga „Hrvatsko-ukrajinska suradnja“

Knjižnica Ucrainiana Croatica

Knjiga 18

Nakladnik

„Hrvatsko-ukrajinska suradnja“

Za nakladnika

Jevgenij Paščenko

Urednici

Jevgenij Paščenko

Tetyana Fuderer

Recenzenti

dr. sc. Ivica Pančić

puk. Nikola Tominac

Lektura i korektura

Vesna Radaković-Vinchierutti

Likovna oprema, grafička i računalna obrada

Aleksandr Paščenko

Tisak

Media Print Tiskara Hrastić

Godina i mjesec objavljivanja: 2018., studeni

Knjiga je objavljena uz potporu Grada Zagreba

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001013637

ISBN 978-953-55390-6-3

SADRŽAJ

I. Istočno bojište	5
II. Bitke, smrt, pokopi	27
III. Zarobljeništvo	87
IV. Srpski dobrovoljački korpus	113
V. Odesa 1916. i Hrvati	127
Dodatak. Grozote u Odesi	147
Zaključak	181

I

Istočno bojište

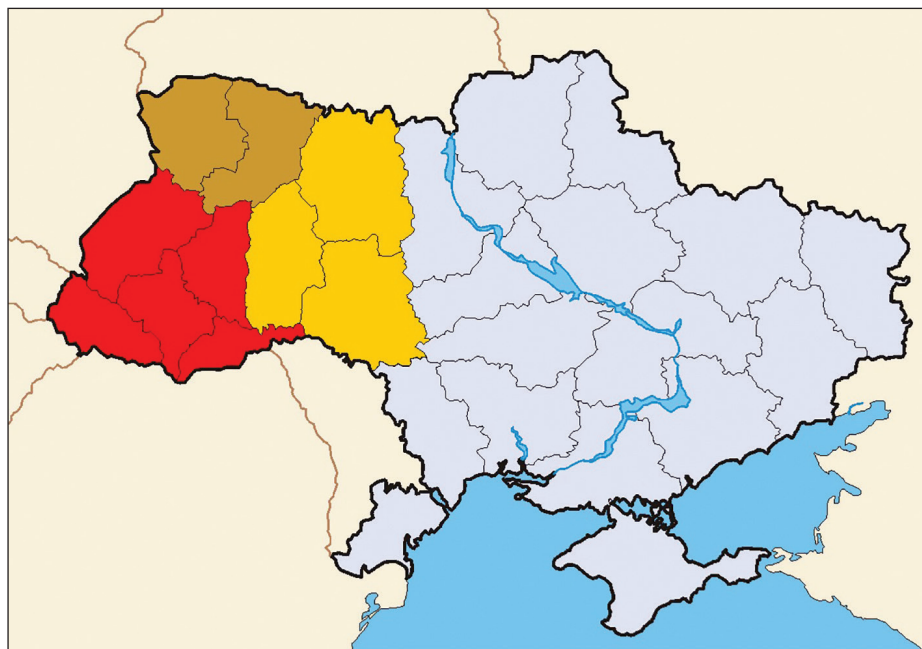
Istočnoeuropski prostor vojnih događaja Prvoga svjetskog rata (1914–1918), Istočno bojište, opsežan je teritorij od Baltičkoga do Crnoga mora, na kojem su se sukobljavale vojne snage Ruskoga Carstva i Kraljevine Rumunjske s jedne, te snage Centralnih sila (Njemačke, Austro-Ugarske Monarhije i Bugarskoga Carstva) s druge strane.

Prema geografskim osobinama, teren je uglavnom ravničarski, pogodan za opsežne manevarske zahvate, što je uvjetovalo uključivanje u bitke velikih ljudskih snaga i tehnike. U početnom razdoblju bojni prostor širio se na niz teritorija Istočne i Srednje Europe, predstavljajući kordon između zapadnih granica Ruskoga Carstva te Njemačke i Austro-Ugarske, što je obuhvaćalo prostore Poljske pod Rusijom (i ukrajinsko Volinje), Istočnu Prusku, istočni dio njemačkih odnosno poljskih provincija i Galiciju. Zapadnu granicu vojnih sukoba ocrtavala je rijeka Visla, južnu – Karpatske planine i rumunjska granica; istočni dio bio je obilježen linijom od Petrograda, preko bjeloruskih Smoljenska i Gomelja – do ukrajinskoga Kijeva, uz rijeku Dnjepar, dok je sjevernu granicu činilo Baltičko more. Vertikalna linija bojišta od Baltika prema rusko-rumunjskoj granici, odnosno od Königsberga u Pruskoj do grada Černivci u Bukovini, dosegala je 900 km, a horizontalni prostor kretanja od ukrajinskoga Volynja (grad Rivne) do granice Njemačke bio je 500 km.

Na tim se područjima čovjek iz Hrvatske našao u različitom položaju – kao vojnik ili kao povratnik u domovinu, gdje je bio regrutiran. S obzirom na opseg teritorija vojnih događaja, potrebno je rasvijetliti stanje na terenima današnje Ukrajine koji su, osim Volynja pod Rusijom, bili u sastavu Austro-Ugarske, dakle u istoj državi kao i Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Srijem. Tradicionalno je taj prostor ušao u svijest hrvatskoga čovjeka pod nazivom – Galicija. Međutim ukrajinski dio Istočnoga bojišta širio se na nekoliko geografskih i povijesnih prostora koji su sa zapadne, odnosno hrvatske strane bili: Karpati, Galicija – istočna ukrajinska i zapadna poljska,

Bukovina i sjevernije – Volynj pod Rusijom. Osim područja na kojima su se vodile bitke, opsežan je i prostor gdje su bili zarobljenici ili prebjeci na istočnu rusku stranu, što se širilo po istočnoj Ukrajini i golemom prostoru carske Rusije.

Zapadnoukrajinske regije u suvremenoj Ukrajini

Zapadnoukrajinske regije pod austrougarskom vladom

Najzapadnije regije suvremene Ukrajine, Galicija, Bukovina i Zakarpattje, bile su do 1918. istočne provincije Austro – Ugarske Monarhije, koja je ondje vladala gotovo stoljeće i pol. Potpale su pod habsburšku vladavinu nakon podjele Poljske, odnosno rata s Osmanlijama. Stanovništvo se nazivalo etnonimom *Rusyni* – od staroukrajinskoga naziva srednjovjekovne zemlje Rus' (u njemačkoj terminologiji *Ruthenen*).¹

Razdijeljeni između dviju monarhija, Rusyni-Ukrajinci su se borili za neovisnost, međutim ideja stvaranja neovisne ukrajinske države bila je

¹ O tome: Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Prijevod s ukrajinskoga. (Priredio Jevgenij Paščenko). Recenzenti: prof. Ivo Banac, akademik Stepan Pavljuk. Biblioteka *Ucrainiana Croatica*, knj. 10. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2013.

Zapadna Ukrajina: Zakarpattje – regija iza ukrajinskih Karpata – prema Mađarskoj; Galicija, središte je Lavov; uz Prikarpatije je Bukovina koja graniči s Rumunjskom

suprotna interesima obiju monarhija koje su vodile snažnu antiukrajinsku politiku. Beč je igrao na kartu tradicionalno napetih odnosa između Ukrajinaca i Poljaka, podržavajući potonje, a Peterburg je nastojao rusificirati ukrajinsko stanovništvo, razvijajući antinacionalnu propagandu. Jedna od glavnih smjernica rusifikacije bilo je svestrano zabranjivanje ukrajinskoga jezika.² Od druge polovine 19. st. središte nacionalnih ukrajinskih težnji postaje Galicija, gdje službeni Beč nije zabranjivao ukrajinski jezik, ali je podržavao napetost između poljske strane i ukrajinskoga kontingenta. Mađarska je politika bila usmjerena na iskorjenjivanje nacionalnog jezika u Zakarpattju i mađarizaciju tamošnjih Rusyna, gdje je jedan od načina bila i tvrdnja o nekom posebnom narodu glede Ukrajine. S druge strane ruska se politika također koristila nazivom Rusyn radi proruskog usmjerenja stanovništva.

² Jevgenij Paščenko. Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe. Split: Književni krug, 2010

Zbog jačanja ukrajinskih nacionalnih težnji u Galiciji, službeni Beč zamislio je podjelu na takozvanu istočnu Galiciju i zapadnu sa središtem u Krakovu. Glavni grad istočne Galicije bio je Lavov, dok je takozvana galicijska oblast bila podijeljena na 35 odjela (*Abteilung*), među kojima su najveći bili u gradovima Rjašiv, Peremyšlj (polj. Przemysł), Ternopilj, Stanislav i Sambor. Najveći grad bio je Lavov s 206 574 stanovnika (prema popisu 1910.), po veličini peti grad u Carstvu nakon Beča, Budimpešte, Trsta i Praga. Većina galicijskih mjesta uglavnom je manja, osim Stanislava i Drogobyča.

Ljviv-Lavov-Lemberg u godinama rata

Vojno organiziranje

Kao i ostale regije Monarhije, zapadnoukrajinske su bile uključene u opći militantni sustav Austro-Ugarske Monarhije. Ukrajinci zapadne Ukrajine, kao i ostali građani Carstva, imali su niz obveza glede vojne službe: svaki muškarac s navršениh 19 godina ušao je u popis austrijskog ili mađarskoga sustava (*Landsturm* ili *Nepfolkeles*) prvoga reda. Časnički je kadar imao akademsku ili kadetsku spremu. Uoči početka Prvoga svjetskog

Ljviv-Lavov-Lemberg u godinama rata

rata austrougarska je vojska imala zajedničku vojsku, podređenu carskom vojnom ministarstvu (*k.u.k. Kriegsministerium*), zatim austrijsku (*k.k. Landwehr*) i mađarsku vojsku (*kaiserliche ungarische Landwehr*). Zemlja je bila podijeljena na 16 vojnih teritorijalnih regija, obilježenih prema gradovima u kojima se nalazio stožer: I – Krakov, II – Beč, III – Graz, IV – Budimpešta itd., među kojima treba spomenuti i one u Lavovu, Peremišlju, Zagrebu, Sarajevu i Raguzi.

U razgranatoj strukturi vojske različitih formacija bila je i bosansko-hercegovačka pješadija, kao jedan od segmenata višetetničkoga sustava vojske. Zato je bilo ozakonjeno sedam vjeroispovijesti: rimokatolička, grkokatolička, pravoslavna, evanđeosko-luteranska, judaizam i islam. Svaku od njih je predstavljao svećenik, djelatnost kojega je bila usmjerena na disciplinu, odanost caru i zabranu religijskih sukoba. Međutim stvarnost nije bila idilična glede međuetničkih odnosa, među ostalim između civilnoga stanovništva i vojske, što pokazuje primjer položaja ukrajinskog naroda u sklopu Monarhije.³

Prema popisu stanovništva u prosincu 1910, Galicija je imala 5 913 115 stanovnika; u istočnoj, dakle ukrajinskoj, 5 334 193, a u poljskome dijelu 578.922. Ukrajinski dio imao je 62,5%; Poljaka – 33,7%; Nijemaca – 3,7%, ostalih – 0,1%. U poljskoj, odnosno zapadnoj Galiciji, bilo je 93,8%–99,9% Poljaka, 0–5,3% Ukrajinaca-Rusyna i 0,1–1,7% Nijemaca. Židovi su činili više od 11% ukupnog stanovništva regije.⁴ Među stanovništvom Bukovine prevladavao je također ukrajinski sastav, uz druge etničke skupine.⁵

Za popunjavanje zajedničke vojske prije i neposredno u ratu, regija je, uključujući Bukovinu, bila podijeljena na dva teritorijalna okruga (*Militärterritorialbezirke*): X. u Peremišlju i XI. u Lavovu. Stratešku funkciju imao je Peremyšlj, zahvaljujući vojnoj utvrdi na obali rijeke San. Vojne kasarne u Lavovu bile su u predgrađima Lyčakivski i Krakovski. Uprave pukova bile su: 43. divizija – u Lavovu, Stanislavu, Černivcima, Zločivu i Kolomyji; ista 43. divizija – u mjestima Rješiv, Peremyšlj, Stryj, Jaroslav.

Uoči rata vojne snage Austro-Ugarske imale su 450 000 ljudi, od kojih 36 000 časnika. Nakon sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. mobilizirani su rezervisti regularne vojske, od landvera i honveda, te vojni obveznici rođeni do 1872. Također su u vojsku morali ići svi koji su rođeni 1893. te oni koji još nisu bili na vojnoj obuci. Kao rezultat, vojska je imala 90 000 časnika

3 Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Часть I. Восточно-Галицийский район. Опубликовал: Дмитрий Адаменко 25 декабря 2017.

4 Priкарпатска Галиција. Пријеводи с украјинског, Јевгениј Паšченко, Тетјана Фудерер (ur). Књижница *Ucrainiana Croatica*, 14. Загреб: Катедра за украјински језик и књижевност Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2017.

5 Буковина. Буковина (пријеводи с украјинског). Приредили Јевгениј Паšченко и Тетјана Фудерер. Загреб: Хрватско-украјинско друштво, Катедра за украјински језик и књижевност Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, 2017.

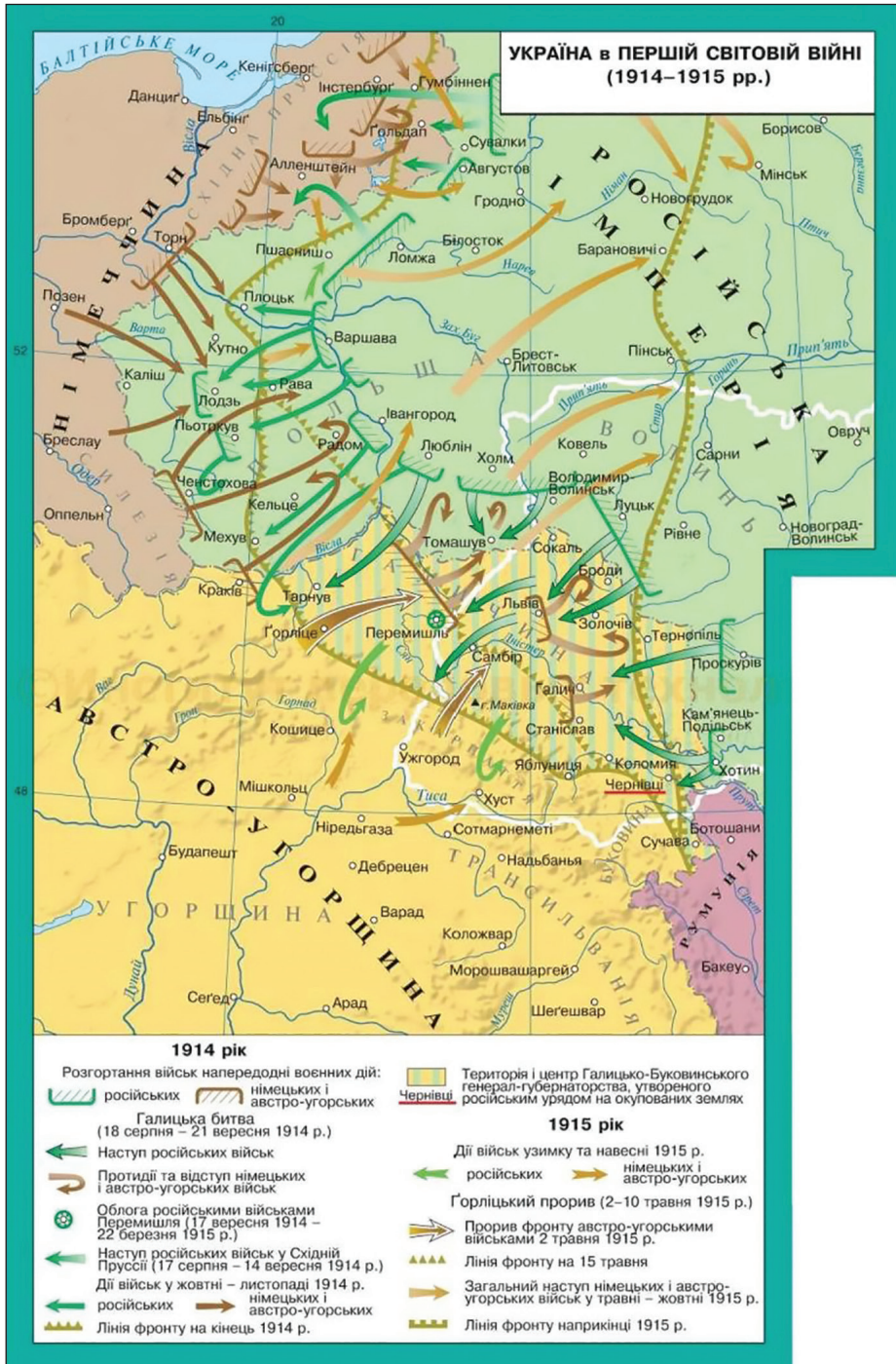
i 3 260 000 nižih činova. Ukupno je 2 000 000 ljudi dospjelo na bojišta; 1 350 000 bilo je uključeno u osiguranje na terenima vojnih djelovanja ili je prebivalo u unutrašnjim garnizonima. Prema službenim austrijskim podacima, tijekom četiri godine rata u vojsku je regrutirano 8 000 000 ljudi; bilo je 2 707 200 ljudskih gubitaka, od kojih 1 016 200 umrlih, što je iznosilo 12,7% mobiliziranih.⁶

U razdoblju 1914–1916. Galicija je postala jedno od glavnih ratnih poprišta. Sve su godine bile obilježene žestokim sukobima i velikim gubicima. Na ukrajinskim područjima u astavu Austro-Ugarske Monarhije prebivali su ljudi mobilizirani iz Hrvatske. Prema podacima, na Istočnome bojištu bilo je oko 300 000–350 000 iz XIII. korpusa iz Zagreba (Slavonija i središnja Hrvatska); pukovnije su bile 16. Bjelovarska, 53. Zagrebačka, 70. Petrovaradinska, 78. Osječka, 79. Otočačka (Lička), 96. Karlovačka, 31. Lovačka bojna iz Zagreba, 42. Domobranska pješačka divizija sa zagrebačkom, karlovačkom, sisačkom i osječkom domobranskom pukovnijom.

Poznati po disciplini i vojnim sposobnostima, ljudi iz Hrvatske, odnosno iz austrougarskog administrativnog područja, bili su upućivani na Istočno bojište. Hrvatske postrojbe sudjelovale su u svim najznačajnijim bitkama na bojištu o kojemu je često ovisila sudbina Austro-Ugarske Monarhije. Prema istraživanju, ukupni gubici na Istočnome bojištu bili su neizmjerni: smatra se da je poginulo 40 000–70 000 vojnika; nepoznata je sudbina brojnih zarobljenika razmještenih širom Sibira i u raznim logorima, masovnih represija „jugoslavenskih dobrovoljaca“ u Odesi i dr., a preživjeli su se vraćali ranjeni, osakaćeni te fizički i psihički uništeni. Mnogi od njih doživjeli su teška zlostavljanja u zarobljeništvu.

---

6 Дмитрий Адаменко. Организация австро-венгерских вооружённых сил в период Первой мировой войны 1914–1918 гг. <http://ah.milua.org/organizaciya-avstro-vengerskix-vooruzhennyx-sil-v-period-pervoj-mirovoj-vojny-1914%E2%80%931918-gg>

Ukrajina u ratnom razdoblju 1914–1915.

1914.

Već od početka rata, u kolovozu 1914, zapadnoukrajinski teritorij postao je jedno od najvećih središta ratnih sukoba dvaju carstava. Početak rata obilježen je snažnim napadom ruske vojske na Galiciju, koju se smatralo vlasništvom velikoruske države. Lavov je bio grad koji je ruska vojska morala osvojiti, smatrajući ga svojim. Bitke za Lavov 1914. i naredne ofenzive-defenzive bile su žestoke.

LES AUTRICHIENS A LEMBERG

Austro-Ugarska vojska u bitkama pod Lavovom

Rusi su ušli u Lavov već na početku rata, što se smatralo velikim uspjehom u preuzimanju ukrajinskih zemalja od Austro-Ugarske. Stanovnici grada dočekali su ih u strahu, poznavajući njihovu okrutnost prema nepravoslavicima. Lavovski grkokatolici, to jest Ukrajinci, katolici odnosno Poljaci, Židovi i drugi, bili su prestrašeni. Njihova proživljavanja prikazao je Miroslav Krleža u svojim djelima na temu Prvoga svjetskog rata.⁷

⁷ Jevgenij Paščenko. Hrvatski grobovi 1914-1918. Karpati, Galicija, Bukovina. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016.

Ruska kavalерија na središnjemu trgu Lavova

Godine 1914. ruska je vojska snažnim napadom osvajala cijelu Galiciju i Bukovinu kao važan strateški smjer prema Mađarskoj, put prema kojoj je priječila prirodna granica – Karpati. Vojska Austro-Ugarske nije se mogla obraniti; povlačila se prema glavnim karpatskim prijevojima – Jablunec’kom, Verec’ko-Beskyds’kom, Užočkom, Dukljanskom i Lupkivs’kom.

Ruske snage dosegnule su karpatski vrh i 24. rujna zauzele jedan od prijevoja kraj sela Užok, s kojega su se namjeravale spustiti u Panonsku nizinu. Sljedećega dana, 25. rujna, prešle su Užočki prijevoj i ušle na teritorij Mađarske. Prvi ruski upad na ukrajinsko Zakarpattje pod Mađarskom iznenadio je vladu u Beču i Budimpešti. Grad Užgorod, smješten u predgorju Karpata s mađarske strane, postao je središte velike pozornosti. Trebalo je zaustaviti ruski upad koji je osvajanjem ugrožavao prijestolnicu dvojne monarhije. Prema izvještajima, ruska se vojska namjeravala snažnim napadom, pod cijenu velikih gubitaka, probiti kroz prijevoje Duklja i Užok i izaći u Panonsku nizinu.

Zbog očigledne opasnosti ruskog proboja prema Budimpešti, na Istočnome bojištu koncentrirale su se velike snage. Glavni cilj bio je – zaustaviti prodor ruske vojske preko Karpata, to jest prema Mađarskoj,

Užočki prijevoj

Češkoj i sve do Beča. Njemačka je premjestila dio svojih elitnih snaga zajedno s austrougarskom vojskom, koja je ojačana premještanjem s južne fronte i hrvatskih postrojbi: XIII. Zagrebačkoga korpusa – 36. Pješačke i 42. Domobranske pješačke divizije.

Započela je priprema obrane. Propaganda je širila letke o neminovnosti povratka karpatskih predjela pod Austro-Ugarsku.

1915.

Godina 1915. započela je *Karpatskom vojnom operacijom*, u kojoj su obje strane nastojale osvojiti karpatske prijevoje kao strateške putove prema teritoriju neprijatelja, što je trajalo od 19. siječnja do 24. travnja 1915. Sukobile su se ruska vojska jugozapadne fronte te austrougarska i njemačka vojska. Ruski je stožer imao cilj upasti preko Karpata na teritorij Mađarske, razbiti austrougarsku vojsku i izbaciti ju iz rata, usmjerivši sljedeći napad na Njemačku. Ofenziva s jedne i druge strane započela je gotovo istodobno. Austrougarska vojska krenula je iz prikarpatskih (zapadnih prema Ukrajini) smjerova, od Užgoroda gdje su bile koncentrirane glavne snage – na Sambor i Stryj u prikarpatskome području. Vodile su se žestoke i uporne susretne

Propagandna razglednica iz ratnih godina: „Moja Austrija“

bitke koje su dobile naziv „gumeni rat“; snage su potiskivale jedna drugu, udubljujući se čas u Karpate, čas povlačeći se natrag. Borbe su se odvijale na gorskim terenima, u surovim klimatskim uvjetima, a završavale velikim gubicima s jedne i druge strane. Austrougarske su snage nastojale vratiti i blokirati gorske koridore; najprije Užočki prijevoj i druge prijelaze.

Karpatski prijevoji

Galicija, oslobođena 1915. od ruske intervencije, bila je po Karpatima prekrivena poginulima. Iako je vojna administracija nastojala obilježiti i utvrditi mjesta pokopa, mnoga su ostala nepoznata, s obzirom na putove i teške zimske uvjete u kojima su se bitke odvijale (na karpatskim prijevojima kojima su se nastojale probiti ruske snage). Iako su Hrvati podnijeli velike žrtve, široj hrvatskoj javnosti malo su poznate lokacije pokopa.

Užočki prijevoj

Spomenuti prijevoj bio je samo jedno od poprišta bitaka, ali strateški značajan jer se nalazio na razmeđu zakarpatske Ukrajine, Mađarske, Slovačke i Poljske, dakle austrougarskoga teritorija. Smješten na visini od

889 m, on je vodna granica bazena Visle, Dunava i Dnjestra. Osvojivši ga, ruska vojska došla je do ukrajinskoga sela Zagorb. Austrougarska vojska je uspjela osvojiti prijevoj, ali su ga u protunapadu 1. siječnja 1915. zauzeli Rusi. Međutim u ofenzivi 26. siječnja 1915. prijevoj se opet našao pod austrougarskom kontrolom.

Užočki prijevoj, suvremeni izgled

Posebice žestoke bitke vodile su se kraj gore Čeremha, ispod koje se nalaze sela Lubnja, Stavne, Zagorb i Stužycja, oko kojih su se tijekom sedam mjeseci odvijale bitke *gumenog rata*, u kojemu su ruske snage pokušavale zauzeti dolinu rijeke Už. U bitkama je poginulo i u selima pokopano 2 500–3 000 vojnika austrougarske i ruske vojske, a akoder i njemačkoga vojnoga korpusa koji je došao u siječnju 1915. Ondje su pokopani i hrvatski vojnici.

Bitke su se odvijale u teškim klimatskim uvjetima; zima je, prema svjedočenjima, bila surova: snijeg je bio visok šest metara u nizinama i četiri u ravnicama. Posebice je stradala pješadija, jer su se vojnici smrzavali i ginuli od rana i gladi, a vojnu artiljerijsku pomoć i hranu nije se moglo dostaviti na te visine. Rusko zapovjedništvo nije se obaziralo na patnje vojnika, imajući za cilj, pod cijenu mnogobrojnih žrtava, doći u nizinu i zauzeti Budimpeštu; austrougarsko zapovjedništvo nije joj to dopustilo, također uz velike gubitke.

Bitke na Užočkom prijevoju

Gora Čeremha, suvremeni izgled

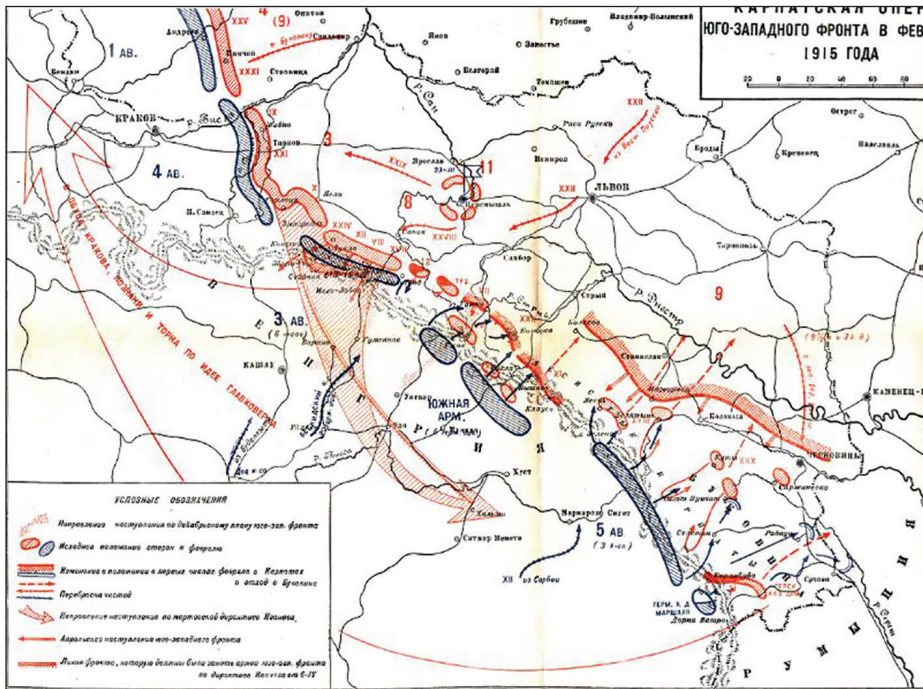
Vojnici austrougarske vojske na Užočkome prijevoju

Ofenziva austrougarske vojske 1915.

Užočki prijevoj bio je ponovno pod austrougarskom kontrolom. Sljedeći cilj bio je deblokiranje utvrde u Peremyšlju i napad na Lavov, koji su prethodno osvojile ruske snage. Također se napad usmjeravao na Stanislav (Ivano-Frankiv'sk). Istodobno je započela ofenziva 8. ruske vojske pod komandom generala Brusilova. Započele su bitke 1915. godine.

Rusi su međutim doživjeli poraz u nastojanju da probiju kordon neprijatelja i nisu prešli Karpate. Podaci o gubicima ruske vojske u Karpatskim bitkama nisu poznati, ali su vjerojatno veći od 200 000, dok je, zajedno s bitkama oko Peremyšlja, ruska strana izgubila oko milijun, a austrougarska i njemačka – 800 000 ljudi. Gubitke s jedne i s druge strane povećavao je veliki broj ranjenih, smrznutih i bolesnih. Gubici hrvatske 36. i 42. domobranske pješачke divizije i ostalih snaga u sklopu austrougarske vojske bili su također veliki.

Iako se smatra da bitke u Karpatima nisu dale strateške rezultate ni jednoj strani, uslijedio je takozvani Gorlicki proboj – ofenzivna operacija njemačko-austrougarskih snaga tijekom prve polovine svibnja 1915. Bio je to dio strateškoga plana njemačkog stožera radi uništenja ruske vojske.

Karpataska operacija u veljači 1915, ruska vojna mapa

Cilj je bio da se jakim napadima iz istočne Pruske i Galicije probije obrana ruske vojske te opkole i uništite glavne snage u varšavskom području. Veliko značenje za njemačku vojnu industriju imala su bogata nalazišta nafte kraj galicijskih mjesta Gorlycja i Drogobyč.

Kako bi spasilo vojsku, rusko zapovjedništvo bilo je primorano poduzeti široku defenzivu, napuštajući Galiciju i grad Lavov i tvrđavu Peremyšlj, uz velike gubitke. Rusko je zapovjedništvo prvi puta iskoristilo taktiku opsežnog uništavanja važnih industrijskih objekata i infrastrukture, da ne pripadnu prethodnim vlasnicima Austro-Ugarske.

Kao posljedica Gorlickog proboja, poništeni su bili uspjesi ruske vojske iz 1914. i otvoren prostor za intervenciju neprijateljske vojske, koja je prodrla na teritorij podruske Ukrajine nekoliko stotina kilometara.

Na svim prostorima – od Karpata i dalje, prema istočnim predjelima, u važnim bitkama sudjelovale su i postrojbe s hrvatskih terena: – na rijeci Dnjestar (9–12. svibnja 1915), pohodu na istočnu Galiciju (srpanj-rujan 1915), bitkama na rijeci Seret (9–12. rujna 1915) te u bitkama sljedeće

godine ⁸. Plaćali su cijenu pobjede zajedno s cjelokupnom vojskom, kada je iz stroja izbačeno oko 500 000 vojnika. Kada je riječ o hrvatskim tragovima na ukrajinskim terenima, godina 1915. obilježena je brojnim pokopima. Oslobođena 1915. od ruske intervencije, Galicija je bila prekrivena poginulima, uz nepoznata mjesta pokopa.

1916.

Godine 1916. rusko je zapovjedništvo ulagalo velike napore da promijeni razvoj događaja u svoju korist, ali nije uspjela. Jedini veći uspjeh bio je takozvana Brusilovljeva ofenziva koja, međutim, nije promijenila stanje na bojištu. Proboj na Istočnome, odnosno prema ruskome smjeru Jugozapadnome bojištu, ostvarivale su četiri ruske armije od 4. lipnja (22. svibnja) do 20. (7.) rujna na vertikali sjever–jug zapadnoukrajinskih područja, od grada Luc'k u Volynju do Černivaca u Bukovini. Uz pomoć artiljerije i pješadije, koje su bile jače od protivnika, ruska je vojska lako probila austrougarsku obranu te zauzela prostor uz gradove Luc'k i Černivci.

Ofenzivu su pratili neprekidni gubici austrougarske vojske koji su dosežali 1 500 000 ljudi. Austro-njemačko je zapovjedništvo bilo primorano prebaciti velike snage sa Zapadnoga na Istočno bojište, gdje su ruske snage zauzele južnu Galiciju i Bukovinu te se približile karpatskim prijevojima. U naporima da spriječe daljnji proboj ubacile su interventne snage, među kojima i dio hrvatske 42. domobranske divizije. Hrvatske su postrojbe sudjelovale na svim linijama bojišta.

Međutim uskoro, zbog neusklađenog djelovanja saveznika, prekida osiguranja, jačanja suparničke vojske njemačkim postrojbama i drugih faktora, ruska vlada nije uspjela iskoristiti uspjeh što je, kako se smatra, bio jedan od razloga pada carizma sljedeće godine.

---

⁸ O hrvatskim postrojbama na ukrajinskim terenima 1915. detaljnije: Nikola Tominac. *Ličani u „Velikom ratu“*. Zimska bitka za Karpate, siječanj–travanj 1915. Senjski zbornik 42 (2015), str. 1-36.i dr..

General Aleksej Brusilov

1917.

Godina 1917. obilježena je političkim potresima u Ruskome Carstvu, koje će konačno pasti. U revoluciji u veljači, odnosno u *fevraljskoj revoluciji*, Monarhija propada, car Nikolaj Drugi odrekao se prijestolja, međutim velikodržavna politika se nastavlja, odnosno rat traje: u ljeto je započela ofenziva na cijelome Istočnom bojištu, posebice strateškom invazijom u Galiciji. Bila je to ruska politika na izdisaju, jer se napad razbio o njemačku obranu i vojska se morala povlačiti. Slijedio je prevrat u listopadu; boljševici dolaze na vlast i Rusija prestaje s ratom.

Godine 1917. hrvatske postrojbe sudjeluju u svim ratnim operacijama, što je povećalo broj poginulih i ranjenih ali i prebjega na rusku stranu.

1918.

Ukrajina proglašava neovisnost 1917. – podruska Ukrajina postaje 1918. Ukrajinska Narodna Republika. Padom Austro-Ugarske Monarhije proglašena je Zapadna Ukrajinska Narodna Republika. Težnje prema cjelovitoj državnosti ostvaruju se ujedinjenjem i 22. siječnja 1919. u Kijevu je proglašen Akt ujedinjenja Ukrajinske Narodne Republike i Zapadne Ukrajinske Narodne Republike. Prema toj odluci, Ukrajina je zahtijevala povratak svih svojih povijesnih područja koja su morala ući u jednu, cjelovitu (*sabornu*) zemlju; to je podrazumijevalo teritorije koje su ranije preotele Rusija, Poljska i Mađarska.

Završetkom rata započela je dioba Europe prema interesima velikih država. Ukrajinu je zapljusnula ruska emigracija koja je vodila rat s carističkim bijelim i boljševičkim crvenim snagama. I jedni i drugi, uz ideološku suprotnost, bili su srodni po tradicionalnom antiukrajinizmu.

Na tim nemirnim prostorima našli su se i mnogobrojni zarobljenici iz hrvatskih područja. Njihova je sudbina također bila uvjetovana političkim manipulacijama u prekrojavanju europske karte pa i Balkana, gdje je već u godinama rata sazrijevala ideja stvaranja jugoslavenske državnosti pod vodstvom Beograda. Obilježja takve formacije nagovještavali su događaji u Odesi 1918.

Rat je završio, ali nije donio olakšanja čovjeku, društvu i nacijama; bio je to uvod u nove patnje i nastavljala su se stradanja s početka rata. Predviđanja Vladimira Nazora o novim stradanjima ostvarivala su se u alegorijskoj proturatnoj priči *Crveni tenk* (1922).⁹

Ukrajina u viziji proglašene Ukrajinske Narodne Republike 1918.

⁹ Jevgenij Paščenko. Povijesna kontekstualizacija pripovijetke Vladimira Nazora „Crveni tank“ (1922). *Filozofska istraživanja*, 2/2017, str. 316-334.

II

Bitke, smrt, pokopi

Širom Hrvatske pod austrougarskim zapovjedništvom u vojsku su bili mobilizirani mladići s navršениh 19 godina i stariji, vojni obveznici. Socijalno su pripadali nižim staležima koji su popunjavali redovitu vojsku do onih iz viših slojeva, odnosno časnika – mladih ili starijih, kao pripadnika raznih oružanih ustrojbenih cjelina Austro-Ugarske Monarhije (Zajednička carska i kraljevska vojska i Carsko-kraljevsko domobranstvo). Na Istočno bojište usmjeravalo se ponajviše ljude u sastavu Kraljevskog ugarskog domobranstva, sa zasebnom hrvatsko-slavonskom formacijom.

Uvjetno ih mogu prikazati mladi časnik, koji se školovao u mađarskim vojnim učilištima a zvao se Miroslav Krleža, i obični seljaci ili građani, koji su postali likovi u djelima mladog intelektualca. Zahvaljujući potonjemu, stvorena je književna slika stanja i sudbine hrvatskoga čovjeka na Istočnome bojištu, pod nazivom Galicija. Mladi kadet Krleža dospio je u Galiciju i stvorio njezinu viziju u djelima, ali u stvarnosti bila je to samo jedna regija bojišta. Zapravo su ljudi iz Hrvatske bili u svim zapadnoukrajinskim regijama – od Volynja na sjeverozapadu Ukrajine, preko Galicije sa središtem u Lavovu i drugim mjestima, selima prikarpatske Galicije, sve do južne regije – Bukovine, koja je graničila s Rumunjskom. Osim toga hrvatski je vojnik ratovao po Karpatima već prije 1916, kada se Krleža našao negdje u vojarnama odnosno u Logoru, nedaleko od galicijskoga mjesta Nadvirna. U nazivima mjesta služio se poljskim ili njemačkim leksikonima zapadnoukrajinske toponimije – koja je službeno predstavljena u vojnim dokumentima.

Mladi ljudi koji su dobili poziv za vojsku najčešće su se na brzinu ženili te išli na bojište, ostavivši trudne žene. Sudbina vojnika bila je – ostati živ ili poginuti. S vremenom su se pojavila djeca, zatim i njihova djeca koja su željela saznati gdje su im otac, djed, pradjed... Traganje za mjestom pokopa bilo je otežano zbog nedostatka informacija: u izvještajima su poteškoće nastajale zbog nepoznavanja regije, utvrđivanjem mjesta (naziva) smrti i

pokopa, a različite okolnosti onemogućavale su i odlazak na ta mjesta. Ako je došla vijest da je vojnik nestao, tada je potraga najčešće bila neuspješna.

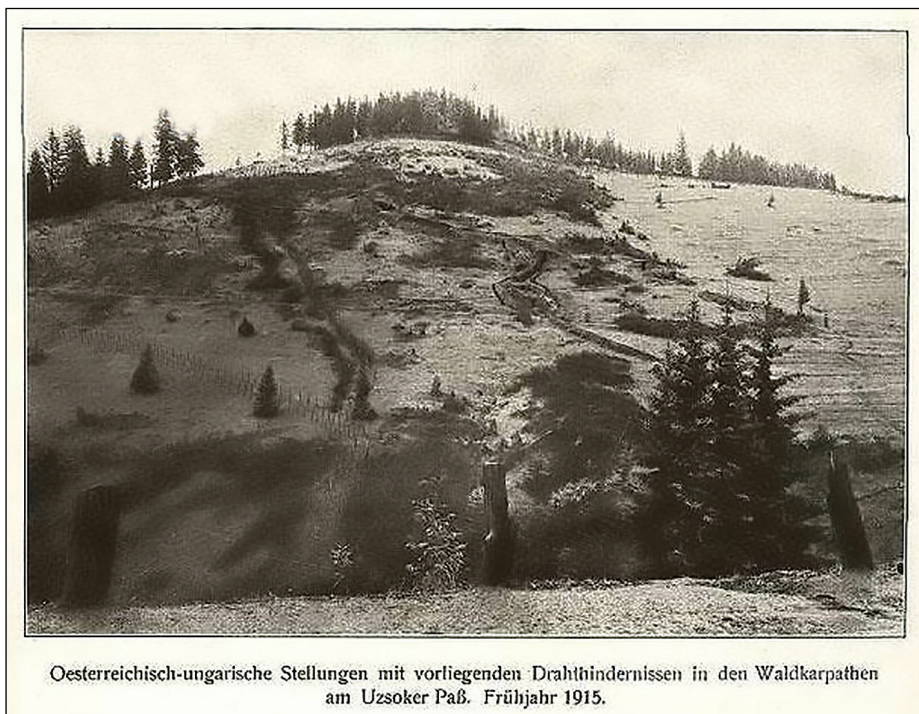
Put iz hrvatskih područja prema Istočnome bojištu započinje od Zagreba prema Mađarskoj, najčešće Budimpešti, gdje su se formirale postrojbe i bile usmjerene prema ukrajinskim terenima pod austrougarskom vlašću. Važno središte formiranja vojnih snaga bio je Užgorod, koji se danas nalazi u ravničarskom, predkarpatskom – dijelu Ukrajine s mađarske strane, nazvanom Zakarpats'ka oblast'.¹ Otuda su se prema Karpatima usmjeravali ljudi, uglavnom ruralno stanovništvo, pretvoreni u žrtve rata već boravkom na terenima prije bojišta, doživljavajući tjeskobu, zabrinutost i međuljudske odnose. Nisu mogli biti sretni odlaskom na bojište, pomiješani u Kraljevskom ugarskom domobranstvu sa zasebnom hrvatsko-slavonskom sastavnicom. Tako je u sudbibe ljudi ušlo Istočno bojište:

Negdje u Karpatima, gdje su slova na stanicama bila ispisana ćirilicom i gdje su tik uz stanicu stajale crne visoke strmine sve posute crnogoricom... Velika karta austrougarske monarhije s poljskim natpisom, a do nje pokrajinska autonomna karta Galicije sa ćirilicom...to nije karta, to je mora – to nije Galicija... ništa na svijetu ne može da objasni Galicije. Nego moraš sam da rukama mijesiš to proketo galicijsko blato i da krepavaš u tom tereništu, i da polizeš taj teren – mater mu njegovu – pfuj – pij!

Tako je Krleža kroz likove svojih junaka predočavao Hrvate na bojištima Prvoga svjetskoga rata, koji su prolazili i kroz prostor Galicije. Rekrutirani na hrvatskim terenima bili su uključeni u niz bitaka na Istočnome bojištu; glavne bitke na prostoru istočne Galicije koje se odnosile na tri oblasti su – Gorodoc'ka (jesen 1914.), Karpatska (1914–1915.), obrana utvrde Peremyšlj (1914–1915.), napad kod Gorlice i bitke za mjesto Stryj i rijeku Dnjestar (1915.), Brusilovljeva ofenziva i dr.

Već prve godine rata i narednih godina morali su se braniti karpatski prijevoji jer je ruska vojska pokušavala probiti austrougarski kordon na zapadnoukrajinskim terenima. Tek mobilizirani, neobučeni ljudi dospijevali su na liniju bojišta na karpatskim vrhovima već od 1914, kada je započela statistika smrti o kojoj su vijesti pristizale u hrvatske obitelji. Gubici austrougarske i ruske vojske bili su stalni i opsegom najčešće slični.

1 Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2013.

Austrijski položaji na Užočkome prijevoju, Karpati

Gubici austrougarskih vojnih snaga, prema podacima izvještaja iz vojske u ratu

Pod ranjenima i bolesnima podrazumijeva se opća količina, ne i konkretni ljudi, jer jedan je čovjek mogao nekoliko puta biti ranjen ili razboljeti se a kasnije se vratiti u redove.²

Broj gubitaka u hrvatskoj sredini nemoguće je utvrditi. Prema pretpostavkama o ljudskim gubicima u postrojbama iz Hrvatske, zatim u građanskoj sredini, s obzirom na epidemije, pad nataliteta bio je do 170 000 stanovnika; neki izvori navode i 190 000 žrtava, s obzirom na opseg fronti, na bolesne, ranjene, nestale, nastradale u različitim okolnostima i dr. Problem nestalih, s obzirom na ratne operacije u teškim klimatskim uvjetima, posebice u Karpatima i drugim predjelima, rješavao se tako da su

---

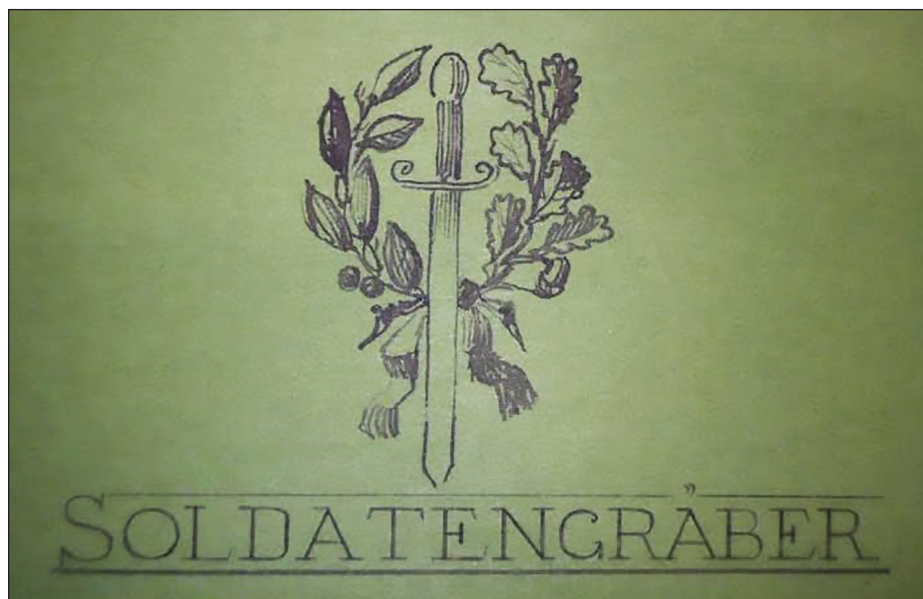
² Više o gubicima: Потери австро-венгерских вооруженных сил по данным рапортов из воюющей армии *Опубликовал: Дмитрий Адаменко | 27 июня 2010* <http://ah.milua.org/poteri-avstro-vengerskix-vooruzhennyx-sil-po-dannym-raportov-iz-voyuyushhej-armi>

bili proglašeni mrtvima – prema Zakonu o proglašenju mrtvima Hrvatsko-slavonskoga sabora(1918).³

Pokopi, obilježja

Zbog velikoga porasta gubitaka, austrougarsko je zapovjedništvo osnovalo specijalne jedinice za pokop i uređivanje groblja te je 1915. formirana uprava 9. zadužena za pokope (*9. Kriegsgräberabteilung*), koja je djelovala sve do pada Monarhije 1918. Zahvaljujući tome načinjen je registar poginulih, ekshumiranih, pokopanih, lociranih u nastalim grobljima i dr.

Na mjestima bojišta po regijama djelovale su specijalne inspekcije u kojima je radila vojna brigada (*Arbeiterabteilung*), radna snaga sastavljena najčešće od zarobljenika. Inspekcija je odabirala mjesto pokopa i predlagala spomen-groblje. Ispočetka su bila privremena groblja, obavljala se ekshumacija s obližnjih pokopa i formirala se zajednička grobnica s postavljenim drvenim križevima.

Jedan od logotipa austrougarske inspekcije vojnih pokopa

3 Mirela Krešić. Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu: proglašenje nestalih umrlima. Časopis za suvremenu povijest, Vol. 49, No. 2, listopad 2017, str. 297-314.

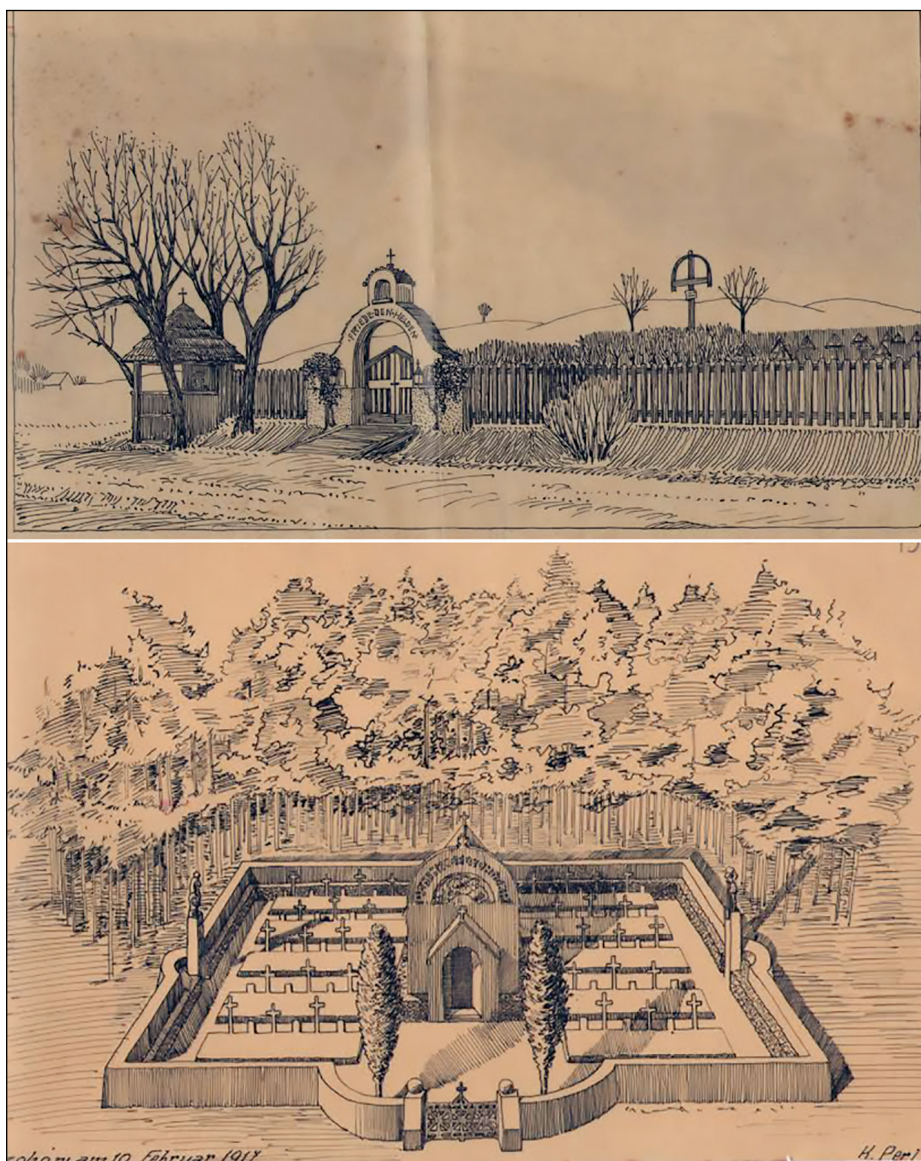
Glede pokopa vodila se dokumentacija – svjedočenje o pokopu (*Evidenzblatt für Gräber*), osobni podaci: ime, prezime, vojno zvanje, armija, vojna jedinica, datum i mjesto rođenja, datum smrti, broj pokopa, podaci o ekshumiranju. Vojnike austrougarske vojske, premda različitih nacionalnosti, smatralo se austrijskima (Österreicher), a ponekad i pripadnicima mađarske jedinice. Zato je podrijetlo poginuloga teže prepoznati – jedino po imenu i prezimenu ili pripadnosti vojnoj jedinici. Također se vodila dokumentacija groblja, što je mogla raditi i vojna bolnica (*Katasterblatt über Soldatengräber*) – mjesto pokopa, broj pokopanih, lokacija groblja ili pojedinoga pokopa. Sastavljali su se popisi pokopanih na grobljima (*Hauptgräberliste*), s bilježenjem osobnih podataka, mjesta i godine rođenja – smrti, pokopa, lociranja groblja i dr. Arhivska građa sadržava nacрте i skice groblja s uputama gdje se nalazi pokop, što se prilagalo popisu pokopanih na određenom groblju. Iako se vodio rat, austrijsko vojno zapovjedništvo radilo je na izradi memorijala i financirala njihovo ostvarenje. Oni su imali funkciju spomenika vremena i vojne umjetnosti, predstavljali su osmišljenu kompoziciju, izrađenu od kamena i betona, bili su ograđeni ili opkoljeni rovovima uz posebno posađena stabla.⁴

Međutim prigodom pokapanja poginulih daleko, ne uvijek i ne svugdje, najčešće su se na mjestu pokopa postavljali križevi, ponekad i obilježja s imenom. Bili su načinjeni na brzinu od komada drveta i najčešće su nestajali.

Podaci o pokapanjima mogu se pronaći na mnogobrojnim fotografijama u Hrvatskome državnom arhivu. Oni upućuju na pokope po ravnici prikarpatske regije, uglavnom uz prikarpatsku Galiciju s gradovima Stanislav (Ivano-Frankivs'k) i Kolomyja, ili u Bukovini – Černivci i druga manja mjesta. Tamo su nastajala groblja u različitim vremenima i okolnostima. Najčešće su bila sanitetska, nastala odmah nakon bitke, što se odnosi na 1914. i 1915. godinu, ali je i na njima nastajao Kenotaf kao mjesto sjećanja na poginule i nestale.

---

4 Остап Козак. Організація меморіальної справи на території Східної Галичини та Львівського воєводства із 1914 до 1939 року. Матеріали із Державного архіву Львівської області <http://geroika.org.ua/orhanizatsiya-memorialnoji-spravy-na-terytoriji-shidnoji-halychy-ny-ta-lvivskoho-vojevodstva-iz-1914-do-1939-roku/>

Skice planiranih vojnih groblja, 1917.

Godine 1916. i 1917. su se službenom odlukom, na zahtjev vojnoga stožera, postavljali spomenici s kipovima i natpisima. U poslijeratnim godinama, posebice 1920-ih i 1930-ih, njemačka, austrijska i mađarska strana poduzimale su akcije za stvaranje memorijala s pločama na kojima su bila imena poginulih ili naziv vojne jedinice. Pokušat ćemo ih pratiti polazeći sa zapadne strane – na putu prema Istočnome bojištu.

Karpatski pokopi

Bitke za prijelaz preko Karpata započele su već 1914. i zaoštrile se 1915. Obje strane težile su osvojiti prijevoje, na kojima se odvijalo najviše bitaka. Nakon bitaka nastajale su zajedničke grobnice ili odvojeni pokopi; gdje nije moglo biti službenih pokopa, s obilježjima, pokope su obavljali seljaci.

Zbog brojnosti prijevoja, nije lako utvrditi sva mjesta pokopa. Glavni karpatski prijevoji prema azbučnom (ukrajinskom) redu:

Bukovec'kyj – 810 m,
 Verec'kyj/Верецький (841 m),
 Vyškiv's'kyj/Вишківський (931 m),
 Volovec'kyj/Воловецький (Бескидський) (974 m),
 Džogilj/Джогіль (1 160 m),
 Kaminj-Klevka/Камінь-Клевка (Рахівський перевал) (1 024 m),
 Kryvoriljs'kyj/Кривопільський (970–1 013 m),
 Legioniv/Легіонів (1 110 m),
 Latoryc'kyj/Латорицький (837 m),
 Močerka/Мочерка (970 m),
 Nimčuč/Німчич (Турецька Вершадь) (586,3 m),
 Okole/Околе (1194 m), Pereslop/Переслоп (994 m),
 Prysliip/Присліп (836 m), Prysliip-Boržava (937,6 m, масив Полонина Боржава),
 Rus'ka Putj/Руська Путь (Руський Шлях) (1 217 m),
 Sadiv/Садів (1 077,3 m),
 Semenčuk/Семенчук (1 405 m),
 Sunevurs'kyj/Синевирський (793 m),
 Stoly/Столи (1 114 m),
 Toruns'kyj/Торунський (941 m),
 Tuholjs'ki vorota/Тухольські ворота (441 m),
 Užoc'kyj/Ужоцький (889 m),
 Uklyn/Уклин (551,9 m),
 Faljkiv/Фальків (987 m),
 Čumyrnar/Чимирнар (1 000,3 m),
 Šurdyn/Шурдин (1 173,5 m),
 Jablunyc'kyj, Jablunec'kyj/Яблуницький (Ясінський) (921 m).

Oslobođeni od ruske intervencije 1915, Karpati su bili prekriveni poginulima. Iako je vojna administracija nastojala obilježiti i utvrditi mjesta pokopa, mnoga su ostala nepoznata, s obzirom na teške uvjete u kojima su se odvijale bitke. Iako su Hrvati podnijeli velike žrtve, široj hrvatskoj javnosti nepoznate su lokacije pokopa po prijevojima. Sto godina nakon rata oni su nedovoljno identificirani jer su kasnije nastali kenotafi na konkretnim lokacijama ili simbolična obilježja. Postavljale su ih ruska ili austrougarsko-njemačka strana. Dakle mogu se pratiti konkretna ili simbolička obilježja, kenotafi koji simboliziraju sjećanje na nestale i poginule u bitkama.

Na putu od Mađarske prema ukrajinskoj granici, iza koje počinje Zakarpatska (ukrajinska) oblast, postoje obilježja u obliku kenotafa.

Užgorod

Administrativni centar suvremene Zakarpatske oblasti bio je vojno središte organiziranja otpora ruskoj ofenzivi. U gradu su bile vojne bolnice i groblja, najčešće umrlih u lazaretima. Pokapanja su se obavljala u raznim dijelovima grada; ostaci vojnoga groblja postoje između ulica Berčeni i Striljnyča. Prema istraživanjima češkoga pukovnika Aleša Knižeka, vojni arhiv Praga ima kompletnu dokumentaciju o pokopanima na grobljima Užgoroda, s podacima o podrijetlu, vjeroispovijesti, kapelanu koji je obavljao pokop i svemu što se odnosi na više od desetak naroda, među kojima je 110 osoba iz Hrvatske. Mjesna vlada namjerava obnoviti groblje i obilježiti zemlje iz kojih su vojnici.

U gradu je već u prvim godinama rata, kraj groblja u predjelu Radvanka i današnje ulice Stefanyka, podignut monument s imenima građana poginulih u ratu.

Godine 1938, prigodom obilježavanja 20. godišnjice završetka rata, vlada Čehoslovačke, pod kojom je bilo Zakarpattje, postavila je spomenik u obliku piramide viši od pet metara; planira se svečano otvorenje spomenika. Međutim nakon Münchenskog ugovora u rujnu 1938. Čehoslovačka je pala, a regija je predana sovjetima. Dolaskom sovjetske vlade, obelisk je postavljanjem bareljefa pretvoren u obilježje Karlu Marksu.

Užgorod, od spomenika vojnicima – do spomenika Marksu

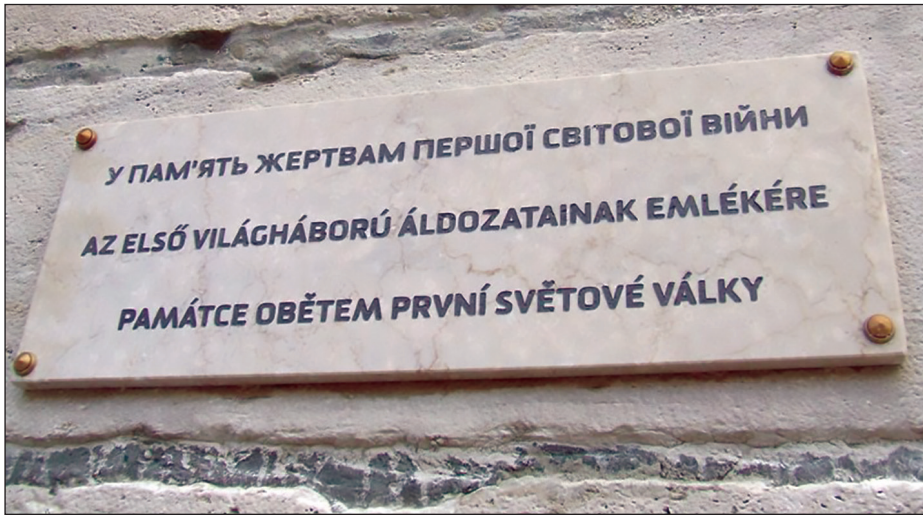
Na početku 2018, prigodom obilježavanja 100. godišnjice završetka rata, vraćena je povijesna istina; trg s imenom Karla Marksa dobio je naziv Trg mira. Spomenik je obnovljen, uz obilježje na ukrajinskome, mađarskom i slovačkom jeziku.

U Užgorodu je postojalo groblje u ulici Kapušans'ka. Pokopi su se obavljali i u kvartu Šahta; ukupno je pokopano 1 003 vojnika raznih nacionalnosti. U sovjetsko doba usmjereno se uništavalo križeve i grobove, a teren je postao šikara. Mađarska je vlada 2004. obnovila 114 grobova, obilježivši na križevima imena, vojna zvanja i godine smrti. Godine 2012. češka je strana predložila obnovu groblja prigodom obilježavanja 100. godišnjice rata, međutim projekt se nije ostvario. Prema suvremenim izvorima, postojalo je još jedno vojno groblje kraj vojne bolnice gdje je, prema podacima vojnog arhiva u Pragu, pokopano više od 10 tisuća žrtava. Najveće vojno groblje u Užgorodu, poznato ali zapušteno i neuređeno, nalazi se u ulici Kapušans'ka, gdje je pokopano više od tisuću vojnika umrlih u vojnim bolnicama tijekom svih godina rata. Nažalost nije istražen hrvatski kontingent koji je sigurno bio ondje.

Jedno od većih mjesta je Hust, treći po veličini grad u Zakarpatju, smješten u predgorju Karpata, važno stožerno središte austrougarske vojske. U gradu je 1915. bio postavljen spomenik piramidalnog oblika, a u središtu grada je memorijalni znak sjećanja na žrtve rata.

Užgorod, obnovljeni spomenik Prvome svjetskom ratu

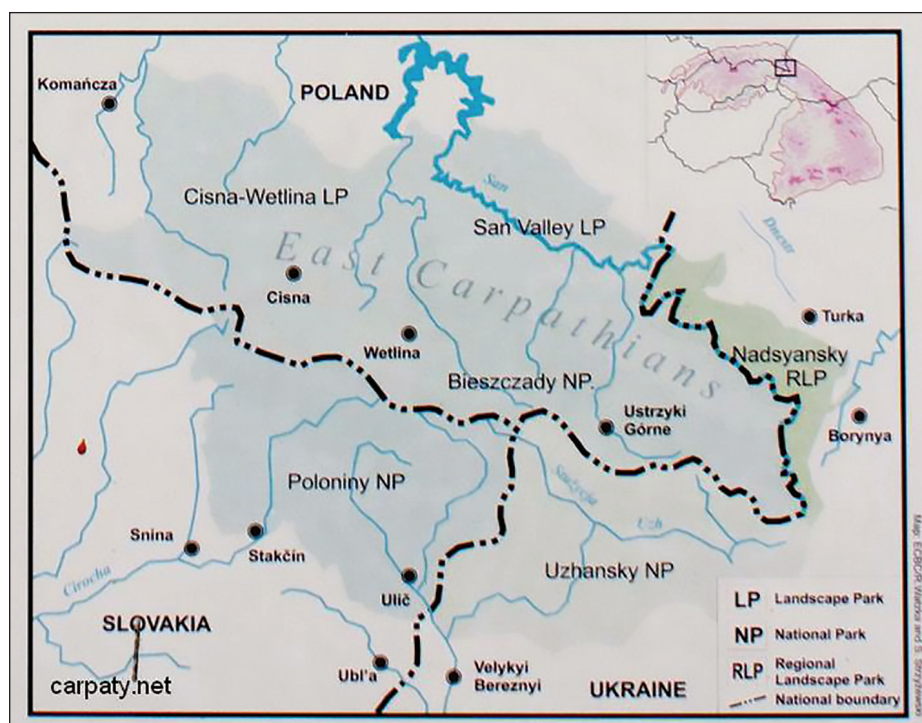
Užgorod, obnovljeni spomenik Prvome svjetskom ratu, detalj

Zaboravljeni spomenici

Karpataska groblja. Spomenik na Užočkome prijevoju

Užočki prijevoj je smješten na planinama (889 m), na rubu ukrajinskoga Zakarpatja, Slovačke, Poljske i Mađarske i bio je važan smjer prodiranja ruske vojske, odnosno obrane od neprijatelja. Na tom ravničarskom predjelu pokopani su, uglavnom neslužbeno, mnogobrojni sanitetski vojnici. Desetak vojnih groblja bilo je uz sela Velykobereznjans'kog okruga, gdje su pokopani vojnici poginuli u bitkama za Užočki prijevoj.

Užočki/Užansky prijevoj na graničnom području

Kako bi se obilježilo mjesto pokopa zajedničkim grobljem i memorijalnim znakom, postavljen je 1924. spomenik u obliku piramide s križem na vrhu – kao simbolična uspomena na tisuće poginulih s obje strane. Smješten je u središtu groblja kao obelisk visine oko 4 m, izrađen od kamena andezita na kojemu je križ nešto viši od pola metra, u obliku univerzalnoga križa, bez istaknute vjeroispovijesti. Prvotno postavljena ploča na ruskom jeziku govori o groblju nastalom 1914, na kojem su sa svih strana prikupljeni (kasnije?) posmrtni ostaci poginulih. Smatra se da

je pokopano šest ruskih i šest austrougarskih časnika te 351 vojnik ruske i austrougarske vojske.

Ukupna površina groblja bila je nešto veća od pola hektara. U sovjetskom razdoblju bilo je marginalizirano, grobovi su nestajali, a humke su s vremenom srasnule sa zemljom; nije poznato jesu li se istraživali podaci o imenima pokopanih. Spomenik se počeo obnavljati tek padom sovjetskoga režima. Obnovljen je postavljanjem ploča na ukrajinskome, ruskom, njemačkome, mađarskom i slovačkom jeziku. Groblje je međutim postupno nestajalo.

Spomenik na groblju Užočkog prijevoja

Donedavno gotovo da nije bilo hrvatskih obilježja. Ukrajina, ponajprije različite udruge, u suradnji s partnerima iz susjednih zemalja, nastoji obnoviti groblje i pretvoriti ga u međunarodno memorijalno središte sjećanja na poginule. Na području Užanskoga nacionalnog parka pokrenut je projekt osnivanja memorijalnoga povijesno-prosvjetnoga kompleksa, koji bi obuhvatio sela gdje su se vodile bitke i gdje se nalaze ostaci vojne nekropole, među ostalim na gori Čeremha, u selu Lubnja i druge lokacije. U traganju za dokumentacijom o etničkoj pripadnosti vojnika sudjeluju ustanove iz Češke i Austrije, a mora se predočiti i hrvatska informacija.

Službeno uređena groblja uz Užočki prijevoj

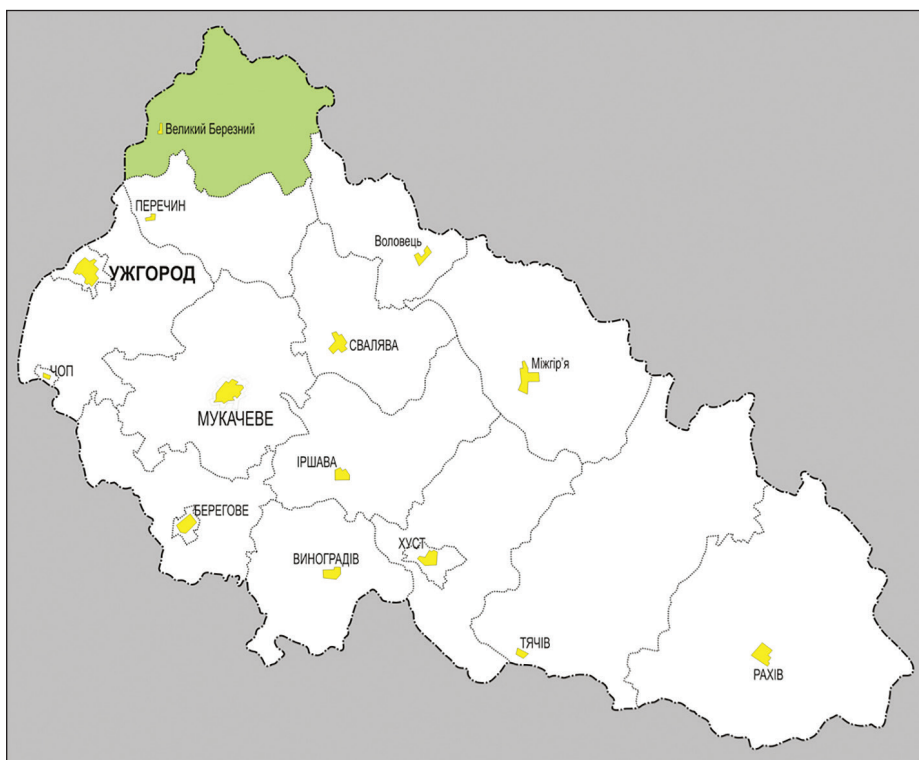
Nakon povlačenja ruske vojske, austrougarsko vojno zapovjedništvo poduzelo je radove glede pokopa poginulih i stvaranja groblja. Ostvarivale su ih posebne jedinice K.u.K. Kriegsgraber Kom. N7 Uzsok te su nastala groblja u selima Užok, Volosjanka, Lubnja, Zagorb, Žornava, Stavne. Posebna je pozornost posvećena gradnji na Užočkom prijevoju, u selima Volosjanka na Kremjanci i Volosjanka na Duranci. Započelo je i stvaranje groblja na gori Čeremha. Manje su istraženi postojeći pokopi nakon bitaka na grobljima u selu Lubni (Menčiv) i Stavno (Dilok).

Radovi koji bi obuhvatili teren Istočnoga bojišta zaustavljeni su 1918. zbog raspada Austro-Ugarske Monarhije. Planirani pothvati i započeti radovi nisu se ostvarili; nije završen ni plan velikoga vojnog memorijala na Užočkom prijevoju, gdje se trebao podignuti monument s kipom vojnika. Mnoga groblja na području okruga Velykyj Bereznyj obilježena su samo jednim monumentalnim memorijalom.

Na širem području Bereznjans'kog rajona nalaze se brojna mjesta pokopa u karpatskim bitkama na lokaciji Užočkoga prijevoja; glavna središta su Velykyj Bereznyj i Malyj Bereznyj. Suvremeni podaci govore o postojanju niza groblja u mjestima i selima rajona.⁵

Malyj Bereznyj (Малий Березний) nalazi se u dolini rijeke Už, 40 km od Užgoroda. Vojno groblje smješteno je u sjeverozapadnome dijelu seoskoga groblja; imalo je 40 humki, a većina pokopanih bili su vojnici

⁵ Військові поховання Великоберезнянського району <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/80381-Viiskovi-pokhovannia-Velykobereznianskoho-raionu-Zakarpattia>

Zakarpatska oblast, mjesta bitaka i pokopa: Bereznyj, Svaljava, Volovec', Hust

austrougarske vojske, imena kojih nisu identificirana. U središtu groblja pokopane su dvije važne osobe, vjerojatno časnici. Oblik groblja odredila je vjerojatno više zapovjedništvo. U početku su postavljeni drveni križevi i ograđeno je drvenom ogradom; govori se o kasnije podignutom spomeniku na mjestu drvenoga križa. Groblje je danas zapušteno; na njegovu mjestu obavljali su se civilni pokopi.

Vojno groblje u mjestu **Velykyj Bereznyj** (Великий Березний) smješteno je u sjevernome dijelu seoskoga groblja; pokopano je 254 vojnika u 96 grobnica, od kojih 92 individualnih i šest zajedničkih, većinom pripadnika austrougarske vojske. Kasnije je pretvoreno u suvremeno civilno groblje.

Na vojnome groblju u selu **Vyška** (Вишка), smještenom u jugozapadnome dijelu seoskoga groblja, pokopano je 17 vojnika; poznata su dva imena mađarskoga podrijetla (21. puk pješadija). Groblje se stvaralo 1921. ekshumacijom vojnika s gore Studnycja (1 033 m).

Velykobereznjans'ki rajon uz Užočki prijevoj, sela s vojnim grobljima

Vojno groblje u selu **Vyška II** (898 m); smješteno je uz goru Studnycja pokopano je 25 ruskih i austrougarskih vojnika; poznato je samo jedno ime mađarskoga podrijetla. Groblje se uređivalo 1923, nakon ekshumacije na planini.

Na vojnome groblju u selu **Lubnja** (Лубня), uz prijevoj Beskyd pod Menčilom (1 006 m), uz ukrajinsko-poljsku granicu, pokopano je 715 vojnika iz pet zajedničkih grobnica; smatra se da su bili pripadnici austrougarske vojske. Groblje je vjerojatno nastalo 1916–1917, uređivalo se 1923. Tragovi su uništeni 1950-ih, kada se radila granična zona sovjetskoga kordona, a zbog velikog broja žrtava zahtijeva arhivska istraživanja.

Vojno groblje kraj sela **Zagorb** (Загорб) je na vrhu gore Čeremha; u 19 humaka s 12 individualnih i šest zajedničkih pokopano je 654 vojnika; poznato je 13 mađarskih vojnika. Groblje je nastalo vjerojatno 1916–1917, a grobovi su u četiri reda: uz šest individualnih, slijede dva

zajednička, ukupno 18 humaka. Nakon 1950-ih uništeno je zbog uređenja terena uz granicu SSSR-a. Nekoliko natpisa na kamenim pločama postavili su mađarski vojnici s potpisom 19. pješadije, 12. travnja 1915, dakle po završetku jednog od razdoblja karpatskih bitaka.

Velykobereznjans'ki rajon uz Užočki prijevoj, sela s vojnim grobljima

Vojno groblje kraj sela **Stavno** (Ставно) smješteno je uz lokaciju Dilok; pokopano je 285 vojnika; ima 17 pokopa – sedam osobnih, jedna zajednička humka s nekoliko pokopa i devet velikih zajedničkih humaka. Poznato je samo ime kapetana Holandera. Pretpostavlja se da je groblje nastalo 1917–1918. radom austrijske ustanove, ali nije završeno. U godinama kada je zakarpatska regija bila pod Češkoslovačkom, onamo su preneseni posmrtni ostaci iz sela Stara Stužycja, Nova Stužycja, Zagorb i Stavne. U središtu groblja bio je postavljen križ, a uz njega – četiri individualna pokopa, zatim su razmješteni drugi humci. Godine 1936. grobovi su preuređeni i postavljeni su cementni križevi. Groblje se uređivalo sve do Drugoga svjetskog rata, potom je zapušteno i uništeno te je počelo pokapanje civila. Tijekom istraživanja pronađena je ploča s imenom Jan Marcjan Weytko, koju je vjerojatno kasnije postavila vojnikova rodbina.

Vojno groblje kraj sela **Volosjanka – Kremjanka** (Волосянка – Крем'янка), gdje je pokopano 687 vojnika, ima 29 vojnih humaka – 25 osobnih i četiri masovna; poznata su samo dva imena mađarskih vojnika iz 32. pješadijske pukovnije. Kako se pretpostavlja, vojno groblje se stvaralo 1916–1917. kao službena akcija austrijske vojne administracije. Svaki humak bio je obilježen drvenim križem, a na okruglim zajedničkim humcima

Selo Stavno, gora Čeremha, suvremeni izgled

postavljeni su središnji križevi. Groblje se uređivalo do Drugoga svjetskog rata, za vrijeme kojega je pokopano nekoliko sovjetskih i mađarskih vojnika.

Vojno groblje kraj sela **Volosjanka – Duranka** (Волосянка – Дуранка) smješteno je uz seosko groblje; pokopan je 101 vojnik u 95 humaka – 90 individualnih i 5 zajedničkih. Imena nisu poznata, ali je zabilježeno da su pokopana i trojica „jugoslavena“, što znači iz hrvatskih područja. Humci su bili obilježeni drvenim križevima s imenima pokopanih; groblje se očuvalo do početka Drugoga svjetskog rata.

Vojno groblje **Užok I. – Užocki prijevoj** smješteno je na Užočkome prijevoju. Pokopano je 363 vojnika u 54 humaka – 49 individualnih i pet velikih zajedničkih. Suvremeni ukrajinski izvori govore da su poznata imena 43 vojnika, od kojih 35 iz austrougarske i osam – iz ruske vojske; nije poznato 99 imena. Stepence vode s ceste prema središnjemu prostoru koji je predstavljao krug s 33 individualna pokopa; središnji spomenik podignut je kasnije. Ostali humci razmješteni su po groblju. U kutu groblja prema mjestu Sjanok bio je izdvojen kružni teren bez humaka, gdje se planiralo postaviti veliki spomenik vojnika austrougarske vojske. Smatra se da je to najočuvanije groblje karpatskih bitaka u cijeloj Užočkoj dolini. Zahtijeva posebno istraživanje i daljnje rekonstruiranje.

Vojno groblje **Užok II.** je na seoskome groblju kraj drvene grkokatoličke crkve. Pokopano je 115 vojnika; ima šest vojnih humaka (pet osobnih i jedan zajednički), a poznata su imena dvojice vojnika istog imena – Frantisek Breznik i češkoslovačkog vojnika Jozefa Svobode (ostali su najvjerojatnije bili pripadnici austrougarske vojske). Pretpostavlja se da je groblje uređivano 1923. kada su bili preuređeni osobni humci, dok je na središnjemu postavljen drveni križ.

Navedeni podaci nastali su zahvaljujući suvremenim istraživanjima ukrajinskih volontera i upućuju na određene lokacije – pronađene ili nestale s vremenom. One zahtijevaju daljnja istraživanja koja bi pokazala sudjelovanje u ratu i hrvatskih vojnika, pokopanih uz Užočki prijevoj (danas Velykobereznjans'ka općina).⁶

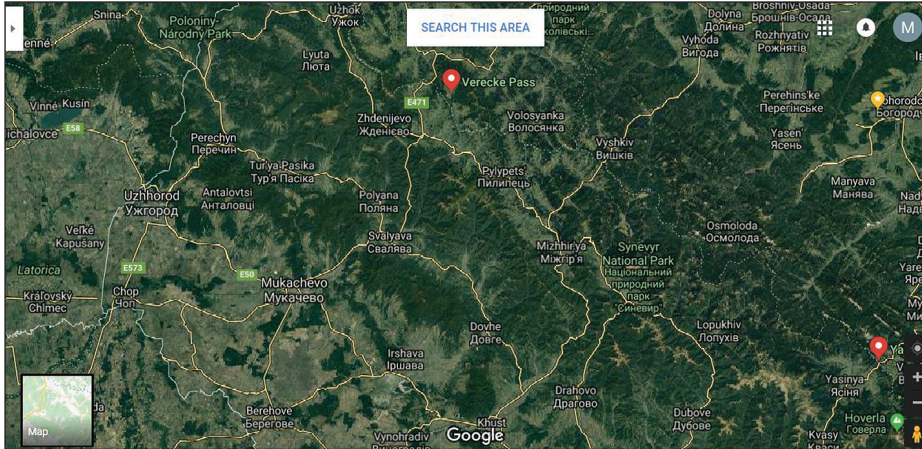
Užočko groblje, foto 1925.

Karpatski prijevoji na granici Zakarpatja i Prykarpatja

Od Užoka kao najsjevernije lokacije ukrajinskih Karpata, planinski greben presijeca niz prijevoja. Njima su mogle ići vojske i oni povezuju zakarpatiski (zapadni u ukrajinskom orijentiranju) i prikarpatski (istočni) dio Karpata. Poslije Užočkoga prijevoja nižu se: Verec'kyj, Volovec'kyj, Prijevoj Legija, Jablunec'kyj i Nemčyč, a prolaze kroz rubni prostor između

⁶ Військові поховання Великоберезнянського району, *ibid.*

Zakarpatske i Ivano-Frankivs'ke oblasti u zapadnoj Ukrajini. Svaki od njih bio je mjesto bitaka. Uz prijevoje su sela, mjesta i mještaca s ostacima groblja nastalih u karpatskim bitkama.

Karpatski prijevoji, satelitska snimka

Svaljava se nalazi u Zakarpatskoj oblasti, uz rijeku Latorica. U karpatskim bitkama bilo je mjesto za prihvaćanje ranjenika i usmjeravanje u karpatske bitke. Ovdje je došlo do tragedije kada je vlak prepun ranjenika bio usmjeren prema karpatskome bojištu na prijevoju kraj sela Volivec'. Krenuo je po noći, a iznenada su se zadnji vagoni otrgnuli od kompozicije i strmoglavili s visine. Na željezničkoj stanici u Svaljavi sve su pruge bile popunjene kompozicijama s vojnom opremom. Vagoni su se sudarili s vlakom koji im je dolazio u susret. Eksplodirale su cisterne s gorivom i poginulo je mnogo vojnika: pokopani su u Svaljavi na gradskome groblju u ulici Dračyns'ka. Kasnije je odlučeno da se načini vojno groblje kraj sela Golubyne, kamo su dovezeni i pokopani njihovi posmrtni ostaci; na groblju je podignut spomenik u obliku piramide, a 1930-ih je postavljen obelisk s pločama na kojima su ispisana imena poginulih; neidentificirani su obilježeni brojevima pokopa. U sovjetsko doba je na mjestu groblja bila izgrađena garaža; grobovi su pregaženi, a spomenik se našao gotovo na cesti. Sovjetska vlast trudila se potpuno uništiti ostatke groblja, što je spriječilo Ukrajinsko društvo za očuvanje spomenika te je na toj lokaciji stvoren Svaljavski memorijalni park.

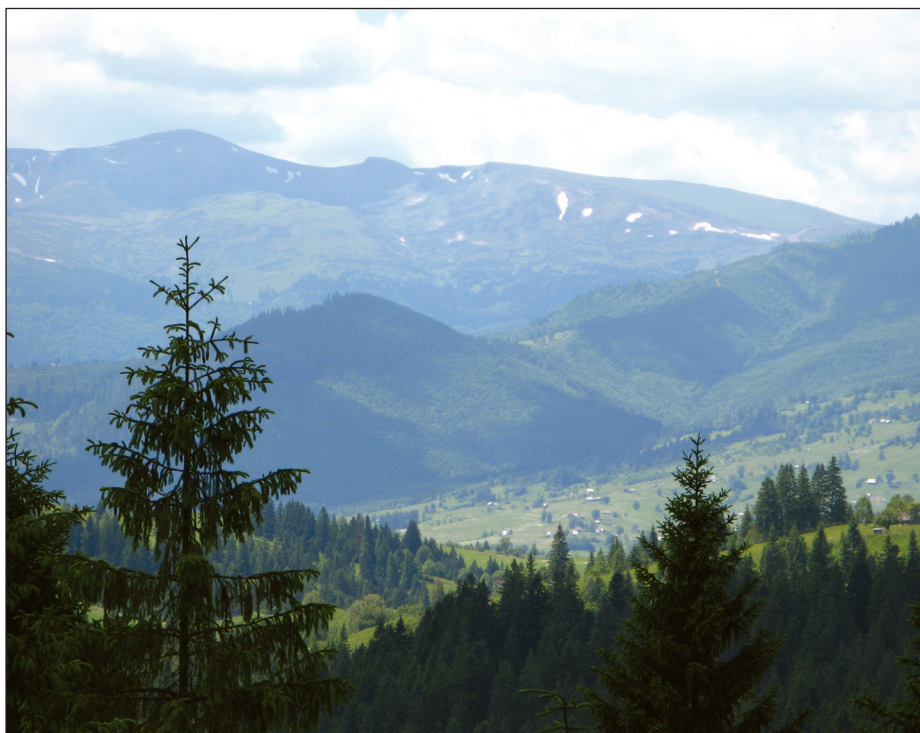

Svaljavski spomen-park

Kraj sela **Skotars'ke** u Volovec'kom rajonu Zakarpatske oblasti spominju se napušteni pokopi vojnika blizu mosta, kraj prijevoja. Groblja su bila i po obližnjim selima: Volivci (549 pokopa), Pidpolozja (344), Torunj, Volove (danas Mižgirja) i Hust. U mjestišcu Volovec' nalazi se groblje gdje su pokopani austrougarski i ruski vojnici poginuli 1914. u bitkama za Verec'kyj prijevoj; groblje nije očuvano i humke su jedva vidljive.

U rujnu 1916, nakon Brusilovljeva proboja, ponovile su se borbe za karpatske prijevoje, među ostalima za Toruns'ki. Poginuli su pokopani na vojnome groblju sela **Torunj** (Mižygirs'kyj rajon). Godine 1939. groblje je preuređeno i sastavljeno od dva dijela – na jednome su 93 groba, od kojih 21 zajednička humka s većim brojem sahranjenih i 62 individualna; ukupno je pokopano 176 vojnih osoba, a na drugome – 104 grobova s nepoznatim brojem pokopanih. Na humcima su postavljeni betonski križevi, a na nekima su očuvana prezimena.

Karpatiski prijevoji

Jablunyc'kyj prijevoj

Jedan od značajnih prijevoja prema jugoistočnome smjeru nalazi se jugozapadno od sela Jablunycja (na visini 931 m nadmorske razine). Naziva se i Tartarski, Jasins'kyj, a povezuje dolinu rijeka Prut i Čorna Tysa. Smješten je na području Guculjščyne, na rubu Zakarpatske i Ivano-Frankivs'ke oblasti. Imao je komunikacijsko značenje; u srednjem vijeku poznat kao veza između istočne i zapadne karpatske Ukrajine. Tim prijevojem su prema zapadu išle tataro-mongolske horde koje su srušile srednjovjekovnu Kijevsku državu, zatim Galicku Rus' i krenule prema Hrvatskoj. Kroz prijevoj ide cesta koja povezuje niz mjesta; selo Jablunycja smješteno je dužinom 12 km uz cestu Užgorod–Ivano-Frankivs'k. Naziv je dobilo po gori Jablunycja, iz koje izvire rječica Jabluneckyj Pritec' koja protječe kroz selo. Prijevoj je najniži i najpristupačniji te se zato koristio u komunikaciji između istočne i zapadne strane Karjata. Danas povezuje mjesta Jaremče, Rahiv, Hust i Nadvirna.

Jedno od groblja na Jablunec'kom prijevoju

U poslijeratnim godinama istraživanja se nisu provodila i očekuju pozornost, posebice hrvatskih znanstvenika. Hrvatske postrojbe mogle su biti najviše na ovome smjeru, smještene prema Prykarpattju (ukrajinski istočni smjer naziva), na liniji bojišta uz mjesta Kaloš, Kolomyja, Stanislav i dr., sve do Bukovine. Dakle moglo ih se usmjeravati na prijevoj iz smjera Mađarske i Užgoroda – na obranu prijevoja od ruske ofenzive 1914. Sudjelovali su ovdje u karpatskim bitkama 1915, spuštali se prema prikarpatskim nizinama, dakle Galiciji, s povlačenjem ruske vojske nakon njihova poraza 1915, zaustavljali se u mjestima i selima prikarpatske Galicije, sve do Lavova, povlačili se 1916. s ofenzivom Brusilova, vraćali se nazad nakon protunapada na rusku vojsku i povlačenja Brusilova, bili na prikarpatskim nizinama Galicije tijekom 1917. te vodili završne bitke sve do pada Austro-Ugarske.

Sve upućuje na važnost Jablunec'kog prijevoja u traganju za mjestima pokopa hrvatskih vojnika. Kraj prijevoja bilo je pet vojnih groblja s nepotpuno ili djelomično poznatim brojem i podrijetlom pokopanih.

Zaboravljena karpatska groblja

Groblja po Galiciji

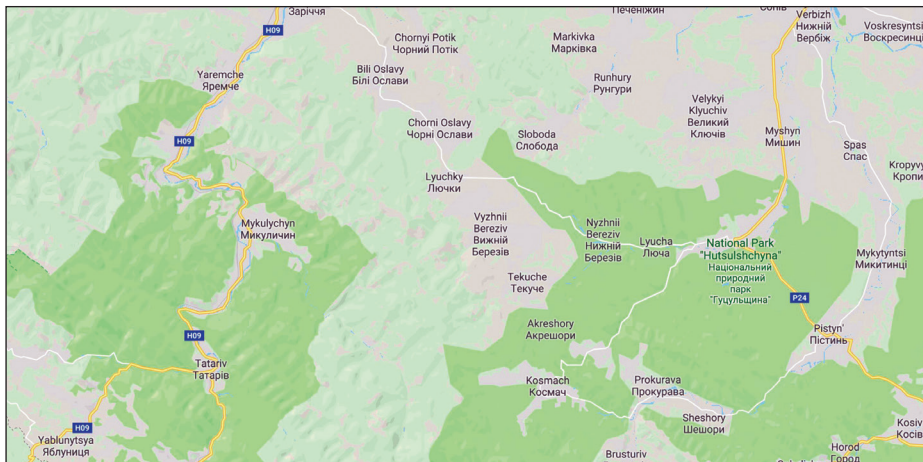
Karpatskim su se prijevojima naši vojnici kretali prema Galiciji, važnome dijelu Istočnoga bojišta, gdje su bili raspoređeni. Galicija je povijesna regija koja se nalazi iza Karpatata – s hrvatske, odnosno prije Karpatata s ukrajinske strane.⁷ Uglavnom je ravničarski prostor na istočnim predjelima – uz područje Lavova, zatim prema istoku – Ternopilja, s postupnim uzdizanjem prema Karpatima; u zapadnome smjeru naziva se Prykarpattje.⁸ Budući da se austrougarska administracija upletala u etnički i geografski sustav podređenih teritorija, u 18. st. je na zapadnim predjelima stvorena zapadna Galicija sa središtem u Krakovu. Zbog orijentacije treba govoriti o prikarpatskome predjelu Galicije, lavovskom i zapadnim – poljskim područjima regije. Na tim su se prostorima vodile žestoke bitke; hrvatske su postrojbe sudjelovale u bitkama za Lavov, sve do Ternopilja, gdje završava Galicija, obilježena pokopima poginulih. Danas su to teritorijalni dijelovi (oblasti) zapadne Ukrajine – Ljiviv's'ka, Ivano-Frankiv's'ka i Ternopiljs'ka oblast.

7 Ukrajinska Galicija. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2015..

8 Prikarpatska Galicija. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017.

Glavne bitke na prostoru istočne Galicije odnosile su se na tri oblasti – Gorodoc’ka (jesen 1914), Karpatska (1914–1915), obrana utvrde Peremyšlj (1914–1915), napad kraj Gorlice i bitke za mjesto Stryj i rijeku Dnjestar (1915), ofenziva Brusilova i niz drugih.

Podaci o pokopima svugdje su slični: relativno sačuvana groblja ili srušena u doba sovjetskoga režima. S obzirom da je zapadna Ukrajina bila poznata po snažnome nacionalnom naboju u težnjama za neovisnu cjelovitu Ukrajinu, ideal koji se vidio u posljedicama toga rata, sovjetska vlast se trudila da maksimalno izbriše tragove rata u svijesti ljudi i u obilježjima.⁹ Potonji su, prema zakonu osvajača, ili rušeni ili pretvarani u sovjetska kulturna središta, ili su bili pregaženi sovjetskim gospodarskim objektima petoljetaka. Obnavljanje je započelo proglašom neovisnosti Ukrajine i pojačalo se prigodom obilježavanja 100. godišnjice rata. Pokušat ćemo pratiti glavna središta prema teritorijalno-regionalnome ključu. Prvo područje na koje su išle postrojbe s karpatskih predjela bilo je Prykarpattje, danas Ivano-Frankivs’ka oblast. Ona je prepuna lokacija prebivanja hrvatskih postrojbi u doba obilježenog bitkama i pogrebima. Ovamo je pristigao i mladi časnik koji će ponijeti dojmove o strahotama rata, poznat kasnije kao Miroslav Krleža; tu su bili i brojni likovi njegovih djela, od kojih su mnogi na terenima Galicije našli posljednje počivalište.

Put s Karpata prema Prykarpattju

9 O tome: Jevgenij Paščenko. Hrvatska groblja 1914–1918. Karpati, Galicija, Bukovina.

Prykarpattje Ivano-Frankivs'ka oblast (Stanislav)

Ivano-Frankivs'ka oblast, suvremena ukrajinska karta

Ivano-Frankivs'ka oblast nazivala se do 1962. Stanislavs'ka; današnji naziv potječe od imena Ivana Franka (1856–1916), istaknutog ukrajinskog pisca i političkog borca koji je umro u godinama kada je Galiciju u Brusilovljevoj ofenzivi okupirala ruska vojska.¹⁰ Zaslužan je, među ostalim, za podizanje nacionalne svijesti Ukrajinaca, konsolidiranje Ukrajine koja je bila pod dvjema monarhijama u zajedničku zemlju, za naziv Ukrajinci onih koje su do početka rata u zapadnoj Ukrajini nazivali srednjovjekovnim imenom Rusyni.¹¹ Prykarpattje je jedna od najstarijih i najgušće naseljenih regija s kojom se povezuje naziv plemena Bijeli Hrvati, koje spominje ljetopisac Nestor.¹² Smještena je na jugozapadu Ukrajine: na zapadu graniči sa Zakarpattjem, na jugu s Bukovinom, uz granicu s Rumunjskom, na

10 O Ivanu Franku: Ukrajinska Galicija. (Prijevodi s ukrajinskoga). Uredio Jevgenij Paščenko. Knjižnica *Ucrainiana Croatica*, 12. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2015

11 O imenu Rus', Rusyn: Zakarpats'ka Ukrajina. Povijest – tradicija – identitet.

12 Evgen Paščenko. Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine. Zagreb: Mediator, 1999.

sjeverozapadu s Lavovskom (Ljvivs'kom) oblasti, na istoku s Ternopiljskom, a na jugoistoku – s Černivec'kom (Bukovina). Teritorij veličine oko 14 tisuća četvornih kilometra podijeljen je na 14 rajona. U svakom od njih mogu se pronaći tragovi rata koji se odvijao na ravničarskim prostorima između dviju sukobljenih strana. Zato je područje neprekidno prelazilo iz ruke jedne strane u ruku druge, zasijano pokopima, među njima i hrvatskim, koji se dijele na poznata hrvatska, zajednička groblja i ona koja očekuju istraživanja.

Ovdje su se odvijali svi vojni događaji 1916–1917; to su napadi ofenzive Brusilova i protunapadi. Regija je dio povijesnog naziva Galicija, naziva se Prykarpattje, a središnji grad je Ivano-Frankivs'k (u vrijeme rata – Stanislav).¹³ Nakon pada Austro-Ugarske, područje Galicije našlo se pod poljskom administracijom. Lokalni nazivi u vojnim dokumentima preuzeti su iz poljske terminologije i takvi se javljaju u hrvatskim tekstovima: na primjer u Krleže *Nadvorna*, ukrajinski – *Nadvirna*, *Kolomeja* – suvremeni naziv *Kolomyja*, *Hlebovka*, suvremeni *Glybivka* i slično. Područje je značajno zbog tragova prebivanja hrvatskih postrojbi kao dijela austrougarskih vojnih formacija, stacioniranih ili pokretnih u ofenzivi – defenzivi. Na terenu su se vodile brojne bitke, obilježene i pokopima. Hrvati su bili u zajedničkim grobljima, obilježenima danas austrougarskima, ali postoji i hrvatsko groblje. Kao i u drugim regijama, pokopi se dijele u tri grupe – postojeći hrvatski, zajednički i neidentificirani odnosno napušteni. Mjesta pokopa negdje su sačuvana, a mnoga su doživjela utjecaje vremena i političkih brisanja. Prema popisu objekata i lokacija povezanih s nacionalnim događajima u ratnoj povijesti Ivano-Frankivs'ka, postoje obilježene lokacije koje mogu, a najvjerojatnije su bile povezane i s hrvatskim postrojbama. Prema ukrajinskoj teritorijalnoj terminologiji, područje (oblast) se dijeli na rajonske centre u funkciji općine. Suvremena karta oblasti ima podjelu na rajone, u kojima su utvrđeni spomenici povijesti s kojima su, u određenim lokacijama, povezani i tragovi Hrvata u ratnim godinama.

Bogorodčany, Bogorodčans'kyj rajon – selo Bogrivka, vojno groblje austrougarske vojske, 1917, dokumentacija o Hrvatima nije istražena; selo Glybivka – vojno groblje hrvatskih domobrana 1916–1917, istraženo,

13 O regiji: Prikarpataska Galicija. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017.

Ivano-Frankiv's'ka oblast, suvremena ukrajinska karta

obnovljeno, poznata su imena pokopanih;¹⁴ selo Mižgirja – vojno groblje austrougarske vojske, 1917, tragovi Hrvata nisu istraženi; selo Sađava, kraj sela Glybivka – prema pričama starosjedilaca, u obližnjoj šumi je groblje

14 O tome: Jevgenij Paščenko. Hrvatski grobovi 1914–1918. Karpati, Galicija, Bukovina. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 210 str.

hrvatskih domobrana, zaboravljeno, neobilježeno i neistraženo; selo Stari Bogorodčany – groblje ukrajinskih i hrvatskih vojnika iz Prvoga svjetskog rata, utvrđeno sredinom 20. st. ali neistraženo.

Prykarpattje

Bolehiv, Bolehiv's'kyj rajon – Volos'ko groblje, dio pokopa austrijske vojske u 1917, obnovljeno 1991. i 2007, hrvatski tragovi su neistraženi.

Jaremče, selo Tatariv – vojno groblje austrougarske vojske, pokopano je 57 vojnika i general, preuređeno je 2002, hrvatski aspekt nije istražen; selo Jabluncja kraj Jablunc'kog prijevoja – groblja su neistražena.

Galyč, Galyč'kyj rajon – selo Bljudnyky, groblje, pokopi vojnika poginulih na bojištima rata; selo Brynj – zajednička grobnica poginulih, groblje je obnovljano 1920-ih; selo Staryj Martyniv – grobnica austrougarskih vojnika i časnika poginulih 1917, na svim grobljima nisu istraženi pokopi Hrvata.

Gorodenka, Gorodenkivs'kyj rajon – često se spominje u dokumentaciji o hrvatskim postrojbama i bitkama – grad Gorodenka, zajednička grobnica austrijskih vojnika i časnika, obilježje iz 1915; selo Nezvys'ko – zajednički pokop poginulih u ratu, 1916.

Dolyna, Dolyns'kyj rajon – selo Myslivka, groblje vojnika iz rata, 1916.

Kaluš, Kaluški rajon – često se spominje u vojnoj dokumentaciji, nema podataka o pokopima.

Kolomyja, Kolmyjs'kyj rajon – grad Kolomyja, Gradsko groblje; ulice Dovženka, Mazepe – memorijalni kompleks vojnika poginulih u ratu i poljskih vojnika, 1915–1919. Često se pojavljuje u vojnoj dokumentaciji, no hrvatska prisutnost nije istražena; selo Čeremhiv – zajednička grobnica vojnika austrougarske i ruske vojske, poginulih 1916, obilježje je iz 1948. Naziv se često javlja u hrvatskim svjedočenjima, tragovi Hrvata na tom području nisu istraženi.

Kosiv, Kosivs'kyj rajon – selo Nyžnij Bereziv, staro groblje, zajednička grobnica austrougarskih i ruskih vojnika poginulih 1915.

Nadvirna, Nadvirnjans'kyj rajon – selo Bytkiv, zajednička grobnica vojnika poginulih u bitkama na terenima oko mjesta Nadvirna, koje spominje i Krleža (*vidim kako gori Nadvorna*); selo Fyt'kiv – groblje, zajednička grobnica vojnika austrougarske vojske, 1915. Na tim i drugim terenima bile su hrvatske postrojbe, dokumentacija nije istražena; potrebno je postaviti spomen-ploču Miroslavu Krleži koji je bio na tom području i dao snažna svjedočenja o ratu.

Rogatyn, Rogatyns'kyj rajon – grad Rogatyn, predgrađe, groblje vojnika austrougarske vojske koji su umrli od epidemije kolere ili su poginuli 1915–1916, obilježje je iz 1916.

Snjatyn, Snajtyns'kyj rajon – mjesto, ulica Tarasa Ševčenka, grobnica vojnika austrougarskih vojnika poginulih 1915.

Džuriv – memorijalni kompleks vojnika austrijske vojske i stanovnika sela, poginulih 1914–1918.

Kulačkivci – kompleks grobova austrougarske vojske 1914–1918. Prema riječima starosjedilaca, tu su bile i hrvatske postrojbe; u hrvatskim izvorima, na fotografijama, prikazan je spomenik hrvatskim vojnicima 1916–1917. s potpisom Kulačkivci, međutim traganja nisu potvrdila podatak; riječ je o spomeniku u Bukovini, selo Dobrynivci.

Novoselycja, područje Hašči, vojno groblje austrijskih i ruskih vojnika poginulih 1917; selo Ustja, lokacija Švaby, zajednička grobnica vojnika koji se spominju i kao Hrvati iz hrvatskog bataljuna, poginuli 1917.

Tys'menycja, Tys'menyc'kyj rajon – mjesto Tys'menycja, ulica Viskonta 3, na prostoru poduzeća Tysmenycjagaz – spomen-obilježje pokopa austrougarskih vojnika poginulih 1914, obnovljeno 1990.

Majdan – na kraju sela je vojno groblje austrougarskih vojnika poginulih 1916–1917, obnovljeno 1995.

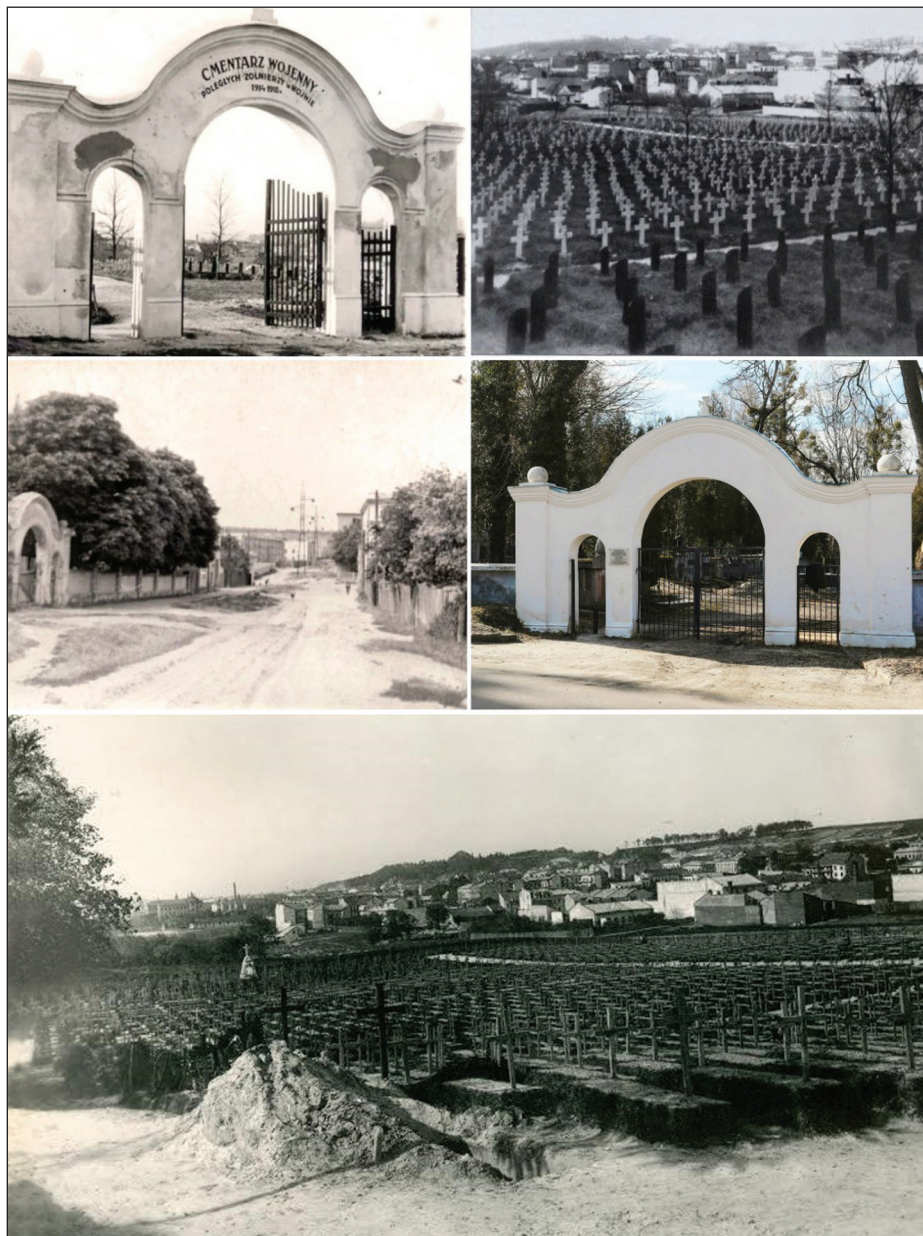
Tlumač, Tlumac'kyj rajon – mjesto Tlumač, ulica Plavjuka, zapadni dio groblja – kompleks humaka austrougarskih vojnika, 1915.

Navedene lokacije važne su u traganju za hrvatskim pokopima, što zahtijeva arhivska istraživanja i timski rad ukrajinskih i hrvatskih znanstvenika.¹⁵ Obilježja na nekim grobljima kao i obnavljanja ostvarena su, zadnjih godina, naporima inozemnih ustanova, udruga Crni Križ, najviše iz Austrije, Njemačke ili Mađarske, također Poljske i Češke. One su nastojale istražiti posmrtnu ostatku svojih vojnika; hrvatska informacija bila je izvan pozornosti. Međutim obnovljena grobišta važan su putokaz u traganju za hrvatskom dokumentacijom i obilježjima u budućnosti. Navedene lokacije ne iscrpljuju sve podatke koji zahtijevaju dopunjavanje. Jedan od primjera je Sadžava, selo u Bogorodčanskom rajonu, gdje se u šumi nalazi zaboravljeno groblje hrvatskih vojnika i nije obilježeno, a sličnih primjera ima i drugdje na području Prykarpattja.

15 Реєстр об'єктів і місць пов'язаних з подіями національної воєнної історії м. Івано-Франківськ http://ifoonsku.ucoz.ua/Nacionalna_vijskova_istorija.pdf

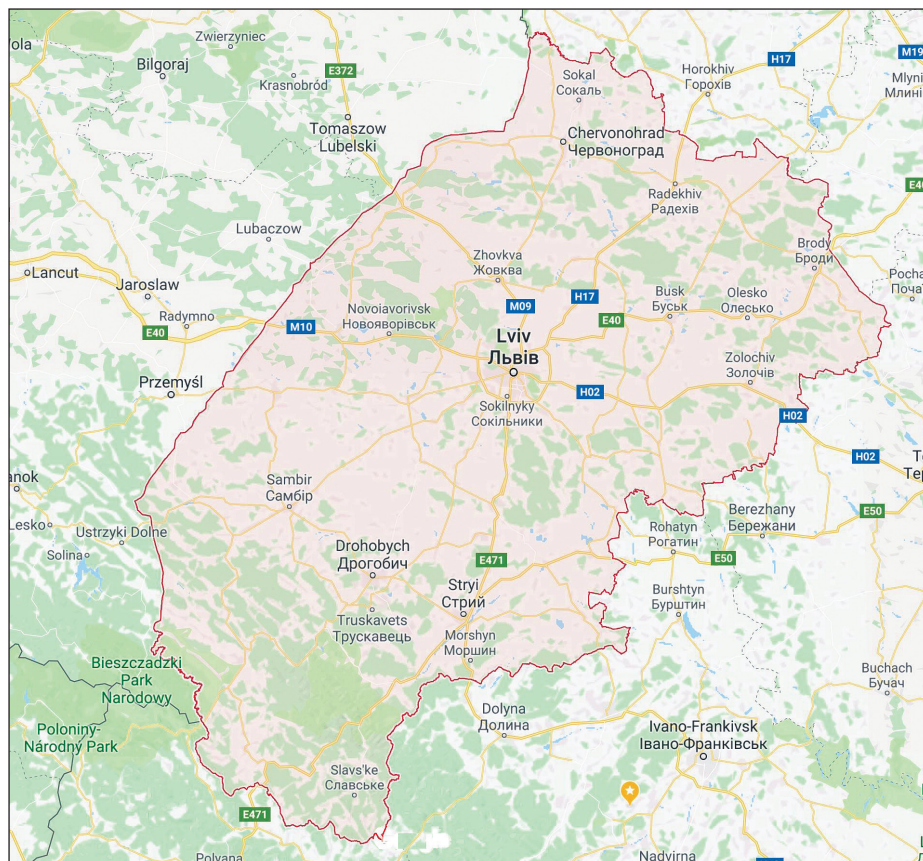
Ljviv i Ljvivs'ka oblast

U gradu Lavovu, odnosno Ljvivu ili Lembergu je postojalo veliko vojno groblje na kojem su pokopani žrtve ratnih godina. Groblje je likvidirano sovjetskim režimom, svjedočenja postoje samo na fotografijama.

Lavov, Lyčakivs'ko groblje

Brojna groblja su smještena po oblasti koja je jedna od triju oblasti povijesnokulturnih regija je Galicija, sa središtem Lavovom/Ljvivom; dijeli se na 20 rajona. Svi su obilježeni tragovima rata, brojnim pokopima na terenima tadašnjega vojvodstva.

Ljvivs'ka oblast, suvremena karta

Na području Ljvivs'koga vojvodstva radila je Inspekcija vojnih pokopa Peremyšlj (k. u. k. Kriegsgräberinspektion des Militärkommando Przemysl). Suvremeni ukrajinski istraživač Ostap Kozak upućuje da je na terenima austrougarske Ljvivs'ke vojne komande (k.u. k. Militärkommando Lemberg) 1920. bilo 610 vojnih groblja iz Prvoga svjetskog rata, od kojih 467 odvojenih; na njima je pokopano 227 130 vojnih lica. Među njima je 108 220 austrougarskih, 26 320 – njemačkih, 78 675 – ruskih i 600 – turskih vojnika, 130 talijanskih zarobljenika, nekoliko srpskih vojnika i 13

180 nepoznatih. Bilo je ukupno 118 730 pojedinačnih i 10 840 grupnih pokopa.

Na području austrougarske vojne komande Peremyšlja (k. u. k. Militärkommando Przemyśl) bilo je 621 vojno groblje, od kojih 412 – odvojenih na kojima je pokopano 119 859 njemačkih, 108 417 – ruskih i 13 – turskih vojnika, 58 talijanskih zarobljenika, 13 srpskih vojnika, tri rumunjska i ostalih nepoznatih. Kako zapaža ukrajinski autor, prema brojkama treba biti oprezan jer više prikazuju redosljed vojnih gubitaka po Galiciji te je 1920. i narednih godina bilo nemoguće saznati točan broj. I danas se po Karpatima pronalaze ne samo pojedini grobovi, već i masovni sanitetski pokopi iz rata.

Nacionalna pripadnost pokopanih bila je različita – austrijskoga, njemačkoga, mađarskoga, hrvatskoga, slovenskoga, bosanskoga, ukrajinskoga (s austrougarske i ruske strane), poljskoga, češkoga, ruskoga, talijanskoga, bugarskoga, turskoga, rumunjskog i drugoga podrijetla. Osim identificiranih, izrazita osobina bio je veliki broj nepoznatih, što se posebice odnosi na austrougarsku i rusku vojsku.¹⁶

Ovaj kontekst pokazuje da je problem identificiranja poginulih podrijetlom iz hrvatskih terena posebice otežan jer su pripadali kontingentu austrougarske vojske, u nazivu koje su prevladavale dvije nacionalnosti dviju monarhija. Ljudi iz Hrvatske bili su sastavni dio – ili izdvojen u posebnim postrojbama, ili uključen u opći korpus – austrougarske vojske. Također su se obavljali sanitetski pokopi (odvojeni ili zajednički, posebice 1914. kada su nastajala masovna groblja), koje su obavljali seljaci ili suradnici.

Ukrajinski istraživači dokumentarnih izvora o vojnicima upućuju na poteškoće glede identificiranju hrvatskih u popisima austrougarskih vojnika – zbog općeg naziva – vojnici austrijske vojske. Jedini su kriterij – hrvatska prezimena ili mogući očuvani nazivi hrvatskih postrojbi. Prema Ostapu Kozaku, kojemu smo se obratili za informaciju, u popisima pokopanih Hrvati se prema podrijetlu susreću u dokumentima s područja vojvodstva

---

16 Остап Козак. Організація меморіальної справи на території Східної Галичини та Львівського воєводства із 1914 до 1939 року. Матеріали із Державного архіву Львівської області <http://geroika.org.ua/orhanizatsiya-memorialnoji-spravy-na-terytoriji-shidnoji-halychy-na-ta-lvivskoho-vojevodstva-iz-1914-do-1939-roku/>

Obnovljena grobnica u selu Jalynkuvate (foto M. Balagutrjak)

Ljviv – u gradu Ljvivu, zatim po općinama (povit – rajon) **Mostys'kyj**, **Gorodoc'kyj**, **Žovkivs'kyj** i **Drogobyc'kyj**. Međutim nije isključeno da popis nije potpun. Prigodom pregleda popisa, ali nažalost ne u svima, upućuje se na mjesto rođenja: „Kroatien“ ili „Kroacia“. Osim toga nacionalna pripadnost može se vidjeti prema broju pukovnije koje su bile posve hrvatske ili pomiješane. Stoga u popisima poginulih na području Mostys'kyj ili Žovkivs'kyj ima mnogo vojnika pješadijske pukovnije 70 – Peterwardeiner Infanterieregiment Nr. 70. O sastavu te pješadije svjedoče službeni podaci: k.u.k. „Petrovaradiner“ Infanterieregiment „Edler von Appel“ Nr. 70. Errichtet: 1860 – XIII. Armeekorps – 36. Infanterietruppendivision. Ethnische Zusammensetzung: 79 % Kroaten/Serben – 21 % sonstige. Regimentssprache: serbokroatisch.¹⁷

U **Drogobyc'kom** povitu/rajonu ima grobova u kojima su pokopani vojnici iz Hrvatske. Prema informaciji korespondenata, po selima se još čuvaju predaje o hrvatskim vojnicima.

Stryj, Vojno groblje

¹⁷ http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_k.u.k._Kampftruppen#Nr._61.E2.80.9370

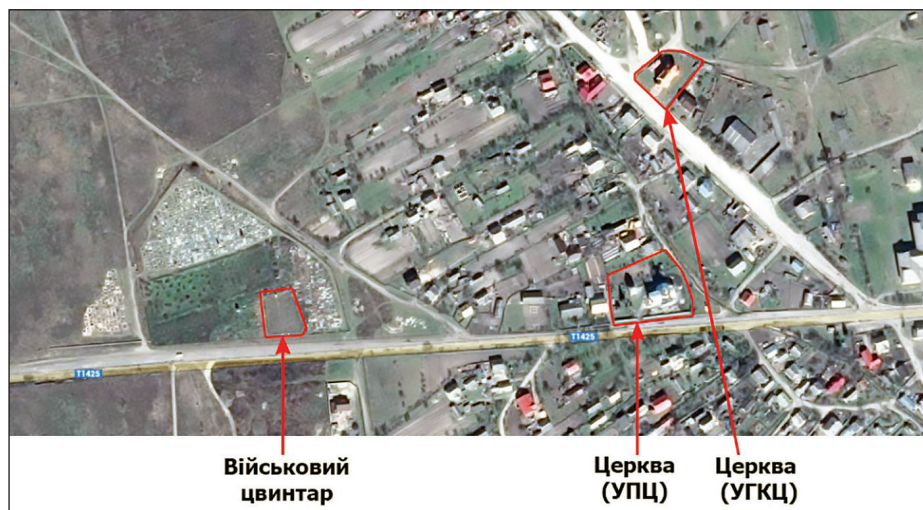

Prema informaciji etnologa iz Lavova Mykole Balagutrjaka, istraživača Instituta etnologije u Lavovu, tijekom terenskih istraživanja u selu **Jalynkuvate (Sokolivs'kyj rajon, Ljivivs'ka oblast)** kraj crkve je obnovljena zajednička grobnica posmrtnih ostataka vojnika iz toga rata, prenesenih iz pokopa po obližnjim šumama, poginulih 1915. Sanitetskih pokopa u selu bilo je ukupno 20; desetak ih je pronađeno. Seljaci se prisjećaju da su o hrvatskim vojnicima čuli od starijih.

O pokopima hrvatskih vojnika postoje svjedočenja u selu **Rajliv, Stryjs'kyj rajon**. U mjestu Stryj postojalo je veliko vojno groblje.

U mjestu **Stryj** bitke su se vodile već 1914. I nadalje je grad neprekidno prelazio iz ruke u ruku. U listopadu 1914. do svibnja 1915. okupirala ga je ruska vojska, koja je odbijena u protunapadu suprotne strane. Brojni pokopi obavljani su na mjesnome memorijalnom groblju.

U selu **Glyns'ko, Žovkivs'kyj rajon**, nalazi se očuvano groblje iz Prvoga svjetskog rata. Na njemu su pokopani austrougarski vojnici poginuli 1915. u pokušajima da oslobode Lavov od ruske vojske.

Vojno groblje (Військовий цвинтар) u Glyns'ku, satelitska snimka

Na terenima Ljvivščyne, kao i u drugim regijama, nije sačuvano mnogo svjedočenja o pokopima. U Ljvivs'koj oblasti nedovoljno su istraženi pokopi vojnika iz hrvatskih područja. To se odnosi i na **Ternopiljs'ku oblast**, gdje se prostire Galicija.

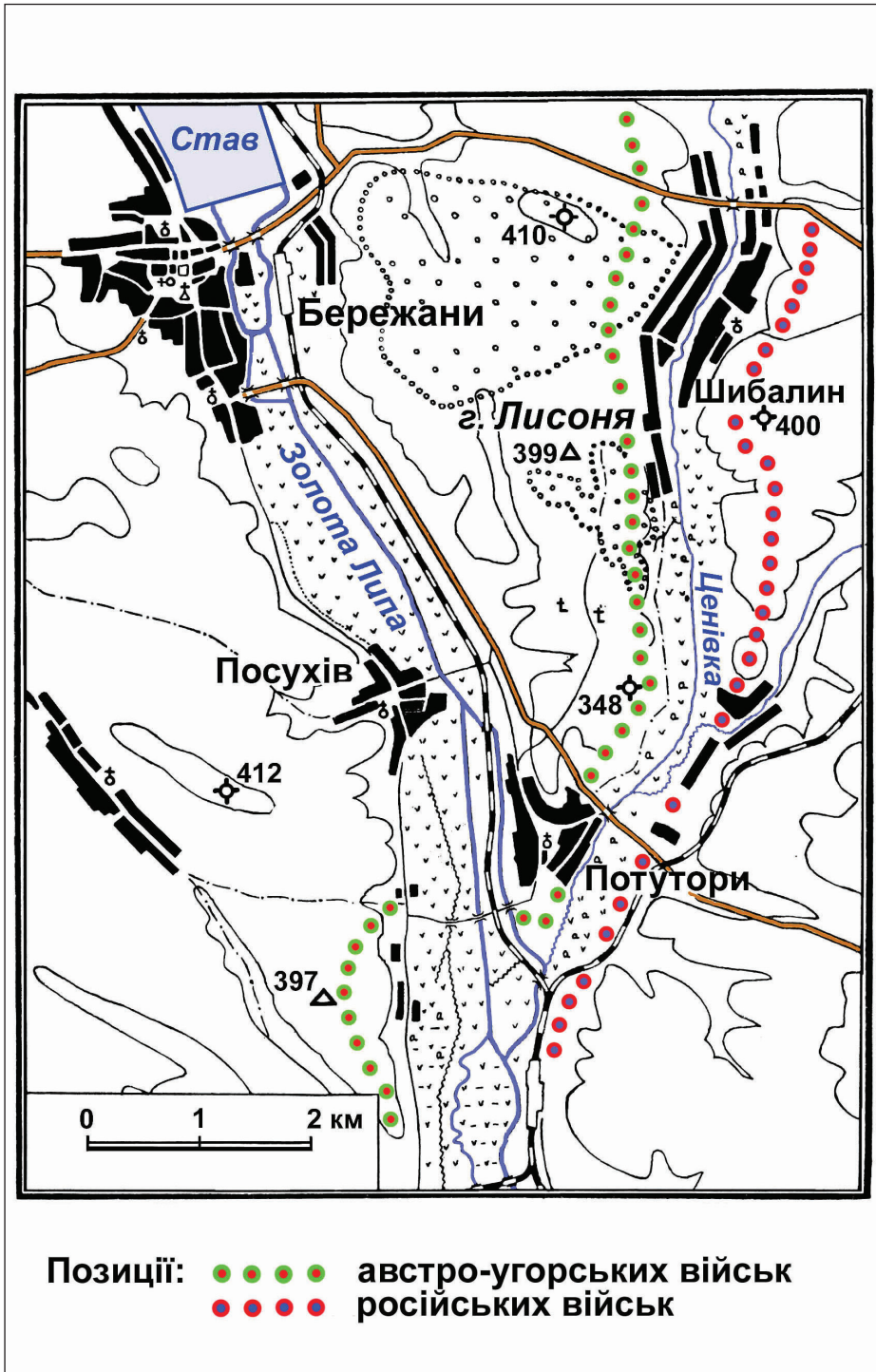
Galicija -Ternopiljščyna

Ternopiljs'ka oblast

Smještena na etnografskoj regiji Podilja, uz rijeke Dnjestar i Zbruč, Ternopiljs'ka oblast bila je tijekom rata prva linija sukoba vojske dviju monarhija, koje su pokušavale osvojiti područje koje je pripadalo Austro-Ugarskoj. U oblasti su sačuvani utvrde i pokopi vojnika iz rata, ali nisu dovoljno proučeni. U mjestu Berežany su se od kraja ljeta do početka jeseni 1916. vodile ogorčene borbe. Posebice su teški bili sukobi kraj gore Lysonja, uz rijeku Zolota Lypa. U otporu ruskoj ofenzivi sudjelovale su i snage ukrajinske vojske, Sičovi striljci.¹⁸

18 O ukrajinskim formacijama u tom ratu: Jevgenij Paščenko. Hrvatski grobovi 1914–1918. Karpati..

Bitka 1916. za goru Lysonja kod mjesta Berežany, kod Ternopilja, ukrajinska mapa

Sjećanje na ukrajinsku vojsku obilježeno je monumentalnim memorijalom.

Spomenik Prvome svjetskom ratu, brdo Lysonja

Na mjestu memorijala pokapaju se ekshumirani ostaci vojnika iz Prvoga svjetskog rata.

Volynj

Volynj je povijesno-geografsko područje na sjeverozapadnome dijelu Ukrajine, uz rijeke Prypjat' i zapadni Bug. Smješten je između etnografskih regija Galyčyna (Galicija), Podilja i Poljsja. U godinama rata Volynj je bio pod Ruskim Carstvom; za njegov teritorij vodile su se žestoke bitke. Rusija je tijekom prvih godinu i pol rata izgubila velik dio teritorija, od Galicije do Litve; bojište se produžilo prema Rusiji na nekoliko stotina kilometara. Stanjem na početku 1916. Istočno bojište se stabiliziralo na liniji Riga – Pinsk – Brody – Ternopilj – Černivci. Zato su se velike nade polagale u protunapad Brusilova 1916, kada se bojište povuklo nazad osvajanjem gradova Luc'k u Volynju, Černivaca u Bukovini i Stanislava u Galiciji.

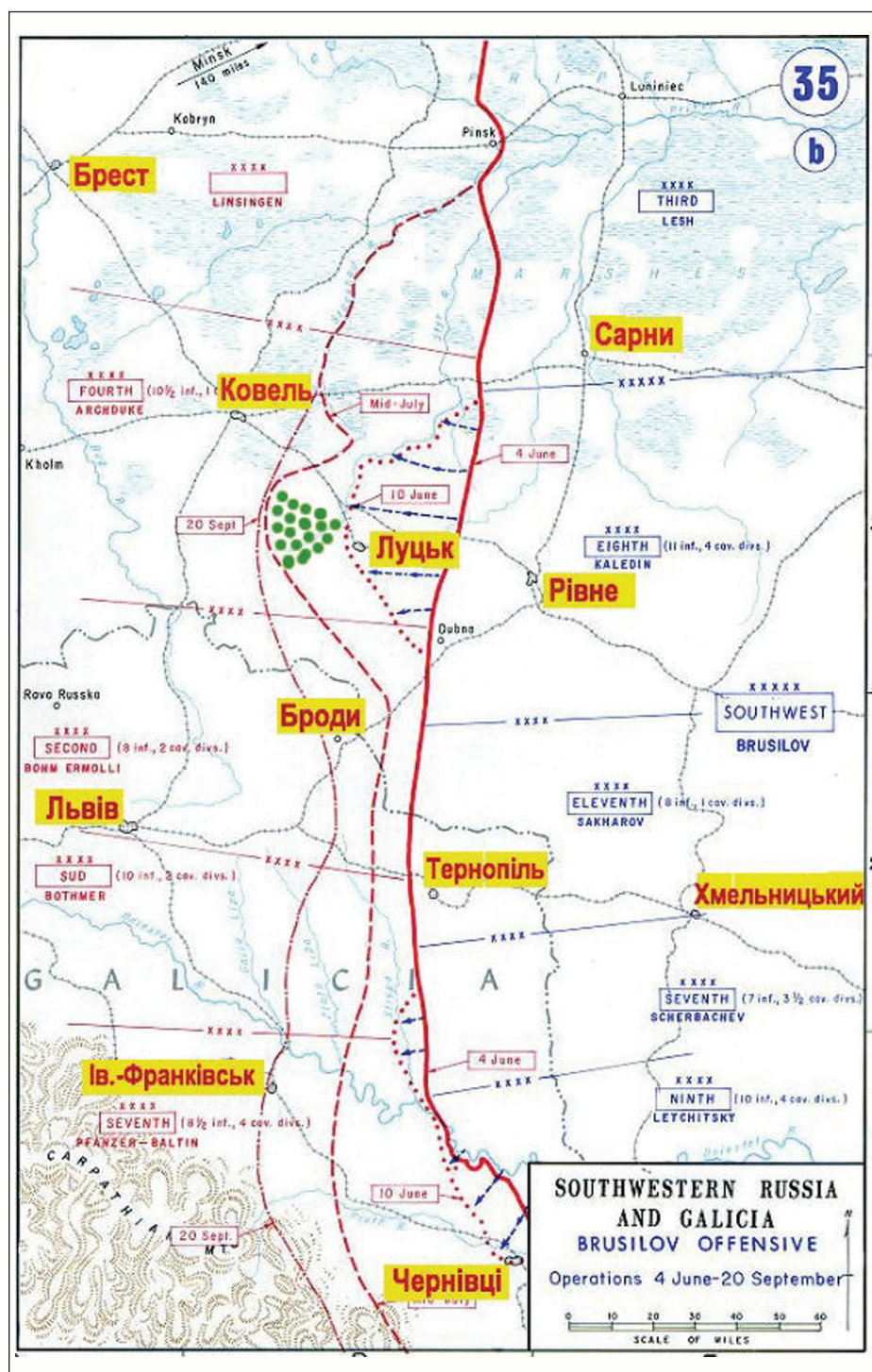

Volynjs'ka oblast na suvremenoj mapi Ukrajine

U Volynju se glavni napad usmjeravao prema mjestu Kovelj. Tijekom Brusilovljeve ofenzive 1916. Kovelj je bio važan za sudbinu zapadnih bojišta. Da bi ga obranila, njemačko i austrougarsko zapovjedništvo je tamo usmjerilo dodatne snage; u ljeto 1916. počela je bitka za Kovelj. Izgrađena je betonska obrambena linija uz rijeku Stohid kraj rijeke Prypjat'. Započele se dugotrajne bitke na rijeci Stohid.

Na terenima Volynja bilo je iskušano kemijsko oružje, posebice u bitkama uz rijeku Stohid, na Červyščanskome placdarmu. Bitke su se vodile na teškom terenu, usred šuma i močvara, rijeka i jezera. Međutim ruska carska vojska nije uspjela probiti austro-njemačku obranu. U jesen 1916. dvije su se vojske rasporedile s obje strane rijeke Stohid, uz stalno pojačanje pozicija.

Na početku 1917. posljednji ruski placdarm na zapadnoj obali bio je uništen. Uskoro je Ruska Monarhija pala, a vlast su preuzeli boljševici. Međutim „veliko protuborstvo“ na rijeci Stohid trajalo je do siječnja 1918, kada je pala i Austro-Ugarska Monarhija. Na poljima bitaka u Volynju ostale su dugo neporušene obrambene linije i brojni pokopi, koji su postupno prerasli u šume.

Istočno bojište, ofenziva Brusilova 1916.

OUR ARTIST WITH THE RUSSIAN ARMY. (1) A PANORAMIC VIEW OF THE STRUGGLE ON THE STOKHOD RIVER

Bitka na rijeci Stohid, slika britanskoga dopisnika

Vojnici njemačke vojske, bitka kraj rijeke Stohid, 1916.

Vojnici ruske vojske, bitka uz rijeku Stohid, 1916.

Na području Volynja godinama su se mogli pronaći ostaci rata, utvrde i pokopi. Na Volynju je, prema izvještajima, uređeno više od 30 groblja u kojima su pokopani vojnici objiju strana. Među ostalim, u selu **Svydnyky**, uz cestu Luc'k–Kovylj nalazi se groblje i spomenik poginulima. U zajedničkim humcima pokopani su poginuli s objiju strana. Nažalost nisu istraženi pokopi vojnika iz područja Hrvatske.

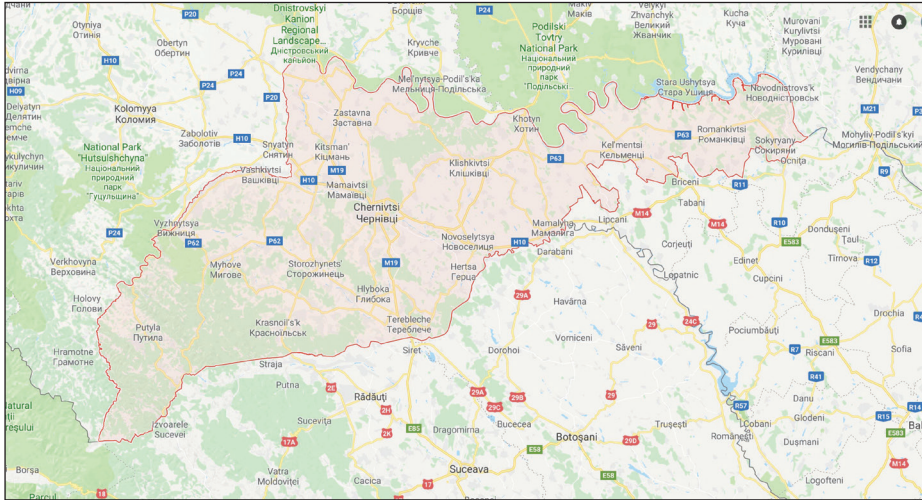
Pokopi po Bukovini

Povijesna regija Bukovina¹⁹ nastavlja Istočno bojište na južnome dijelu zapadne Ukrajine.

U njoj je bio značajan kontingent hrvatskih postrojbi koje su sudjelovale u brojnim bitkama, što je obilježeno mnogobrojnim pokopima. Kao i u susjednoj Galiciji, pokopi su bili masovni; sanitetski ili su ih kasnije organizirano obavljale austrougarske jedinice zadužene za pokope. Nastalo je jedno hrvatsko groblje, ili su hrvatske vojnike pokapali u zajednička

¹⁹ Bukovina. Буковина (prijevodi s ukrajinskoga). Priredili Jevgenij Paščenko i Tetyana Fuderer. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017.

Bukovina, suvremena mapa

grobља; humci su bili pojedinačni ili masovni; očuvani su ili u šumama očekuju istraživanja. O grobljima u Bukovini govori se u prethodnim publikacijama.²⁰ Ovdje treba navesti osnovne lokacije na terenu Černivec'ke oblasti, koja ima i povijesni naziv Bukovina. Lokacije su u selima koja pripadaju rajonima (općinama) sa središtem – selo određenog rajona. Černivec'ka oblast dijeli se na jedanaest rajona (na ukrajinskomе *povita*); od sovjetske administrativne podjele ostali su stari nazivi – oblast, rajon.

Hrvatsko groblje – Dobrynivci

U Bukovini je postojalo hrvatsko groblje, nastalo organiziranim pothvatom austrougarske komande – u selu **Dobrynivci**, gdje su pokopani vojnici 1915–1916. Selo se u vojnoj dokumentaciji javlja kao **Dobranouc**. Oronuli spomenik na mjestu nekadašnjega vojnoga groblja hrvatskih domobrana iz 42. streljačke divizije postavljen je ljeti 1915; u međuratnom razdoblju posmrtni ostaci preneseni su u zajedničku grobnicu Zvenjačyn. Uz spomenik je postojalo groblje s križevima na kojima su bila imena pokopanih. Podaci o njima nisu istraženi, premda bi se to moglo ostvariti s obzirom da se na križevima vide brojevi. Nije isključeno da uz preostali spomenik nisu iskopani svi grobovi. S vremenom su se, posebice nakon

²⁰ Jevgenij Paščenko: Hrvatska groblja 1914–1918.

dolaska sovjeta, na hrvatskome groblju pokapali i civili, ali spomenik su očuvali stanovnici sela. U najnovije vrijeme obnovila ga je hrvatska strana.

STRANA 534.

ILUSTROVANJE LIST

BROJ 231

Spomenik palim junacima 25. domobr. puk na sjevernom ratištu: 1. Molitva vojnika pred otkrivenim spomenikom. — 2. Nar. Vatroslav Drenski, kipar i tvorac spomenika. — 3. Spomenik palim junacima. — 4. Pogled na groblje i spomenik. (Snimke za „Ilustr. list“ nadpor. Jezzenskoga i vodnika Premuzakaj).

Zagrebačka hrvatska 25. domobr. puk na sjevernom ratištu bila je kroz deset mjeseci u postavi istočno od Dobre noći (Dobrivci, Dobronoutz) i straželi na granici, sačuvala je Bukovinu. Sva je naša 42. divizija tu. Hrvati su dobri, pošteni ljudi, pa ih tamošnji narod vrlo voli. Da dodje koji Zagrebčanin u ova pogranična sela, gdje je bila kroz to vrijeme naša divizija, kako bi se začudio: „Ta ovi ljudi hrvatski govore!“ Jest, naučio je taj narod hrvatski jezik. U Dobroj noći nalazi se groblje junaka naše pukovnije. Groblje je lijepo uređio vrlo velikim marom narednik 1. baona Vinko Curiš. Nikada ne će drugovi zaboraviti naših junaka, koji su tu pali, boreći se hrabro za kralja i dom, ali da im se sačuva vidjiva i trajna uspomena i u narodu u Bukovini, odlučio je zapovjednik pukovnije podpukovnik Stjepan pl. Delić, da im se postavi zajednički spomenik na groblju.

Opkoparski narednik, kipar Vatroslav Drenski uz pomoć opkop. desetnika, klesara Dušana Kalafatića, izradio je u istinu prekrasan spomenik: lava, koji kao da se utajio, ali bijesno očima motri: čuva junake. Dne 17. svibnja u pol 8 na večer otkrio je spomenik potp. Stjepan pl. Delić u prisutnosti više časnika, momčadi i naroda iz Dobre noći. Najprije se zahvalio u ime pukovnije Drenskome i njegovim pomagačima za izradbu tog umjetnički savršenog spomenika, a onda se obratio svima, rekavši otprilike ovo: „Stali smo se, da našim drugovima, junacima reknemo: sbogom, ili: do'vidova! Oni su svoje najbolje dali — život za slavu pukovnije i rođa svog hrvatskoga. Oni su za našu pukovninu vječna uspomena i nadam se, da će ih i rod u uspomeni vječno držati. Ovak lijepi kamen znači vječnu uspomenu, baš kako je i kamen vječan. Slava im!“

Novine o groblju

Hrvatsko groblje, spomenik, kapelica u selu Dobrynivci, 1915–1916.

S obzirom da su se u Bukovini, koju su hrvatski domobranci doživljavali kao Galiciju, ne razlikujući ta područja, vodile neprekidne bitke, nastali su pokopi s obilježjima, često načinjenih na brzinu, križevima od breze ili druge vrste drva, uz slabašnu ogradu. S vremenom su takva groblja ili pokopi nestali, ali nerijetko su se, zahvaljujući stanovništvu, čuvali na seoskim

groblljima ili odvojenim pokopima. Zahvaljujući zalaganju volontera udruga, u godinama ukrajinske neovisnosti započelo je proučavanje i obnavljanje vojnih groblja.²¹ Iz istraživanja bukovinskih autora zasad su poznati:

Černivci, oblasni centar Bukovine – kršćansko groblje u ulici Zelena, kraj ulice Cvyntarna, uređeno je kao Internacionalno vojničko groblje. Smješteno je na prednjemu dijelu staroga gradskoga groblja. Tu su se obavljali pokopi vojnika poginulih u prvim bitkama kraj mjesta Raranča i Magala u kolovozu 1914. Gradske vlasti donijele su 1915. odluku da se izdvoji dio civilnoga groblja, gdje su bili pokopi vojnika poginulih u žestokim bitkama koje su se vodile u predgrađu Černivci i kasnije na rusko-austrijskoj granici 1915–1916. Groblje u početku nije bilo sređeno zbog prelaska grada u neprijateljske ruke – tri puta. Groblje su uređivale austrijske i gradske vlasti; 1916. bio je proglašen natječaj za podizanje spomenika, ali ruska ofenziva je iste godine onemogućila tu namjeru. Do kraja rata je na groblju pokopano 14 950 austrougarskih, njemačkih i ruskih vojnika. Nakon pada Austro-Ugarske, Bukovinu je okupirala Rumunjska. Prema međunarodnim konvencijama, 1932. je započelo obnavljanje i sređivanje groblja; iz predgrađa Černovica prikupljeno je i pokopano još 1 050 posmrtnih ostataka nepoznatih vojnika i podignut spomenik rumunjskoga kipara, spomenik je dobio rumunjska državna obilježja. Posmrtni ostaci sjedinjeni su u velikim zajedničkim grobnicama s križevima – metalnim i betonskim. Kada je 1940. Bukovina bila pripojena SSSR-u, sovjetski je režim usmjereno trudio brisanju spomenika kao ideološki nepodobnoga simbola, vojno groblje je odano na sahranjivanje civila. S vremenom je bio srušen središnji monument postavljen – u čast sovjetske vojske. Tek propadanjem sovjetske državnosti, od 1994. je započelo obnavljanje groblja. Na zaboravljenim humkama na početku groblja postavljeno je 48 kamenih i četiri metalna križa pravoslavne i katoličke konfesije i dva simbolična četverokuta s datumima rata i austrijskim križem i brončanim slovima upisanim tekstom na ukrajinskom i njemačkom: „Ovdje su našli svoj posljednji mir vojnici kraljevske vojske“.

---

21 Володимир Заполовський і Сергій Осачук. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині. Чернівці, 1998.

Na groblju je identificirano te obilježeno 11 humaka, koje je vjerojatno kasnije obnovila rodbina pokopanih i očuvala nakon sovjetskog uništavanja groblja. Dva humka pripadaju hrvatskim postrojbama – Slavko Postružnik, oberlajtnant Zagrebačke pješadijske pukovnije, umro ljeti 1916. (parcela 42) i Pera Pančević, 29. Pješadijski puk, umro 10. kolovoza 1916. (preko puta parcele 43, na polju obnovljenih pokopa). Prema arhivskim izvorima identificirana su imena pokopanih na vojnom groblju, premda humci nisu poznati. Među njima je i Bogdan Rajlov, oberlajtnant iz Osijeka, 21 godina, poginuo 19. svibnja 1915. Popis predstavnika iz Hrvatske popunio bi se nužnim istraživanjem arhiva.

Groblje u gradu Černivci, Slavko Postružnik, 22 godine života

Groblje u gradu Černivci, Slavko Postružnik, 22 godine života

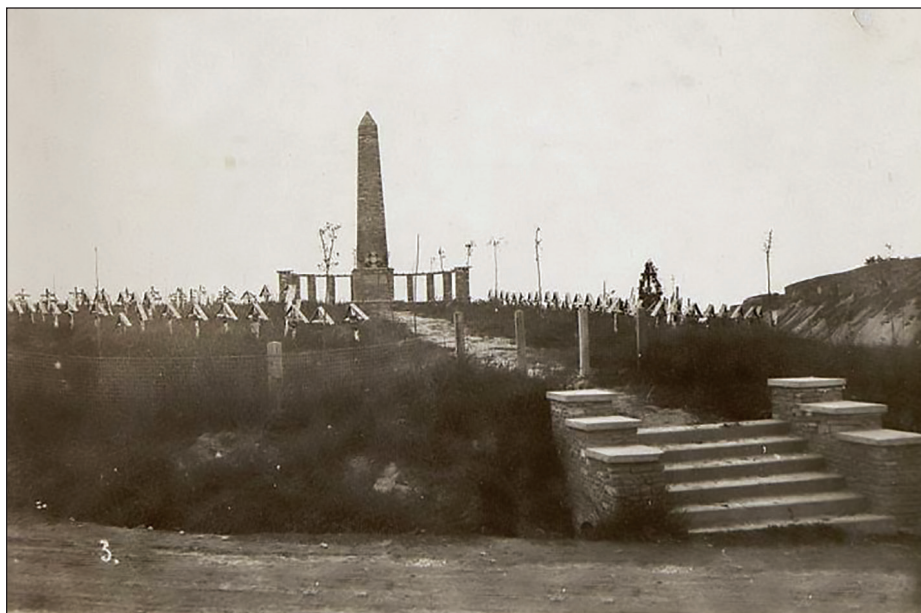
Osim zajedničkih humaka u gradu Černivci, i U Bukovini postoje dva memorijala, sačuvana i obnovljena – Zvenjačyn i Valja Kuz'myn.

Zvenjačyn, rajon Zastavne – zajednička vojnička grobnica, smještena uz cestu Černivci – Zališčyky. Raspored groblja stvarao se u poslijeratnim godinama. To je prostor na uzvišici, ograđen kamenim zidom. U središtu je monument visine 11 m, u gornjem dijelu je križ, a dolje na latinskome natpis: *Pro Patria*. Na njemačkom jeziku ispisan je zahvalnost darovateljima

zemljišta i autorima monumenta. Na zidu s obiju strana monumenta je 10 kamenih ploča; tekst na njemačkom i rumunjskome upućuje da je groblje nastalo u ratu 1914–1918. pothvatima vojne komande i dorađeno 1937. nastojanjem Njemačke da očuva slavu junaka. Navedeno je da je ovdje našlo mir 11 830 vojnika njemačke k. u. k. i ruske vojske. Na osam kamenih ploča nalaze se imena 514 poginulih. Na zidu je 56 pločica s imena 146 vojnika; njihovi posmrtni ostaci kasnije su preneseni iz 12 bukovinskih lokacija. Na kružnom prostoru groblja, u presjeku od 28 m, postavljeno je 50 kamenih križeva i četiri kamene nadgrobne ploče s 48 napisanih naziva ukrajinske Bukovine. Put koji vodi od ulaza prema monumentu prekriven je kamenim pločama u obliku križa i dijeli groblje na četiri dijela. Groblje je nastalo na temelju postojećega zajedničkog humka austrougarskih vojnika u blizini sela Zvenjačyn, u proljeće 1915; na spomeniku su imena 12 vojnika i natpis na njemačkome. Tada su se vodile žestoke bitke uz rijeku Dnjestar, kada su vojnici pokopani u brojnim grobljima. Austrijska komanda započela je 1915–1916. pripremu groblja na koje su preneseni ostaci pokopanih po selima ili u poljima. Vojna groblja nastala su na parcelama kraj sela Kostryživka, Zvenjačyn i Hreščatyk. Zatim je na zajedničkome memorijalu pokopana većina pripadnika 2. i 3. k. u. k. puka, čijih je grobova bilo posvud u tom području. Od početka i do kraja rata groblje je bilo obilježeno drvenim križevima i ograđeno žičanom ogradom.

Nakon završetka rata i od 1922. rumunjska je vlada započela centraliziranje vojničkih pokopa, posebice u okrugu Zastavne. Smatralo se da će na taj način bolje sačuvati sjećanje na poginule. Početkom 1923. započela je inventura svih pokopa, bez obzira na pripadnost vojsci, zatim se ostvarivala ekshumacija sa seoskih groblja na središnje groblje. Uz novčanu potporu Njemačke, memorijal je 1937. dobio današnji izgled. Posvećenje i svečano otvorenje obnovljenoga groblja bilo je 18. svibnja 1939, jednoga od rijetkih koje je sačuvano u narednim razdobljima, čak u sovjetskom režimu, što ne znači da nije bilo namjera da ga se uništi. Naime nakone pripojenja Bukovine sovjetima, bilo je pokušaja rušenja, zabranjivalo se njegovo održavanje, poduzimalo se uništenje, što nije ostvareno uglavnom zbog udaljenosti groblja od središta te zbog cestovnog stanja i slabe ili nemoguće posjećenosti groblja iz inozemstva. Tek s proglasom neovisnosti Ukrajine

započelo je obnavljanje groblja zalaganjem Bukovinskoga Crnoga Križa, kao filijale njemačke i austrijske udruge, kada se 1992. javnost prvi put od 1944. okupila prigodom njegova ponovnog posvećenja.

Groblje u selu Zvenjačyn

Valja Kuz'myn – selo u kojemu je veliki memorijalni kompleks kao zajedničko groblje na terenima Bukovine. Selo pripada Volokivs'koj seoskoj područnoj zajednici Glyboc'kog rajona Černivec'ke oblasti. Naziv potječe od rumunjskoga Valea Cosminului, što znači Kuzmina dolina. Smješteno je u dolini rijeke Neviljna, uz nekadašnju austro-rumunjsku granicu. Očuvani su rovovi i drugi fortifikacijski oblici. Memorijal se nalazi na lijevoj strani stare ceste Černivci – Glyboka. Četverokutni teren ograđen je kamenim zidom 20 x 20 metara. U središtu je monument s četiri strane, kraj njega su četiri kamena nadgrobne ploče. Ovdje je pokopano 3 785 vojnika austrougarske, njemačke i ruske vojske. Na groblju su u početku pokopani njemački vojnici poginuli kraj sela Franctalj 1917. i bilo je obilježeno velikim drvenim križem. Sredinom 1930-ih rumunjsko društvo „Počast herojima“, uz financijsku potporu Njemačke, započelo je formiranje internacionalnoga groblja Prvoga svjetskog rata. Gradnja je započela 1936. kada je postavljen monument s vijencem i križevima na gornjemu dijelu,

koji su simbolizirali kršćansku povezanost i natpis na njemačkome – izraz sjećanja na poginule. Na mramornim pločama je natpis na njemačkom i rumunjskome da je spomenik podignut u čast poginulih na poljima bitaka u okolici grada Černivci; podignula ga je 1936. njemačka država, uz suradnju društva „Počast herojima“. Na četiri mramorne ploče ispisana su imena 201 pokopanih; na dvjema pločama su navedena naselja s područja kojih su preneseni posmrtni ostaci: Bojany – 104, Raranče (Ridkivci) – 956, Magala – 950, Kodru-Kozmynuluj – 280, Buda – 26, Magala – 105, Rokytna – 242, Tarašany – 222. Na početku 1937. ukupan broj pokopanih na groblju bio je 3 785. Posvećenju internacionalnoga groblja nazočili su konzuli u gradu Černivci – njemački, austrijski i poljski, uz oko šest tisuća osoba iz Černivaca i okolice. Nakon Drugoga svjetskog rata memorijal je bio zapušten i nije održavan; kako priznaju istraživači, samo ga je kvalitetna građa očuvala od propadanja. Godine 1993. Bukovinski Crni Križ započeo je restauracijske radove na groblju koje je po veličini treći, nakon Černivaca i Zvenjačyna, memorijal u Bukovini.

Groblje u selu Valja Kuz'myn

Osim velikih memorijala, očuvano je ili je postojalo niz pokopa po terenima bitaka u kojima su sudjelovale hrvatske postrojbe.

U blizini grada Černivci su **Ridkivci** (austrijski naziv – **Raranče**), koji se spominju u hrvatskim izvorima o postrojbama u Bukovini. Ovdje su se vodile ogorčene bitke, na koje upućuju još vidljivi reljefi rovova obraslih drvećem i zahtijevaju istraživanja poginulih i pokopanih vojnika.

Grozynci, Hotyns'kyj rajon – vojno groblje je smješteno u šumi, s lijeve strane 1,5 km od ceste. Obilježeno je metalnim križem s natpisom na ruskom o pokopu ruskih vojnika, ali prema volonterskim istraživačima, bilo je pokopa i austrougarskih vojnika, poginulih 1915. u sukobima kraj sela Šylivci i Malynci.

Stara Žučka, Sadgirs'kyj rajon grada Černivci – u predgrađu je zajednički vojni humak kraj crkve sv. Nikole. Ograđen je metalnom ogradom i obilježen s tri metalna križa i tekstom da su pokopani 1914–1918; groblje koje je 1916. imalo 27 humaka, zatim povezanih u zajednički humak, vjerojatno je kasnije preuređeno.

Rogizna, Sadgirs'kyj rajon – zajednički humak austrougarskih i ruskih vojnika, smješten na gradskom groblju lijevo od ulaza. Načinjen je 1917. naredbom ruskih okupacijskih vlasti; građani su 1994. na grobu postavili križ.

Sadgora, predgrađe Černivaca – zajednički grob vojnika, lijevo od središnje aleje, kraj memorijala čehoslovačkih vojnika iz Drugoga svjetskog rata. Postojeće vojno groblje je ujedinjeno u zajednički humak s natpisom: Nepoznatim herojima 1914–1919; kraj njega je veliki hrastov križ s natpisom na rumunjskome.

Samušyn, Zastavniv'skyj rajon – na brdašcu kraj sela postavljen je memorijalni znak u čast svim poginulim vojnicima na nekadašnjemu rusko-austrougarskom bojištu. Na dvjema kamenim pločama je napisano na ukrajinskom i njemačkom jeziku da je obilježje postavio Bukovinski Crni Križ – uspomeni poginulih 1915–1916.

Verenčanka, rajon Zastavne – na starom civilnom groblju postoji vojni spomenik poginulima, s natpisom na rumunjskom i ukrajinskom jeziku: „Herojima koji su poginuli u svjetskom ratu 1914–1918.“

Vikno, rajon Zastavne – zajednička grobnica austrougarskih i ruskih vojnika; prema izvorima rajonskih stručnjaka, pokopano je 550 vojnika. Humak je smješten uz cestu, na seoskom groblju. Lokacija, u nazivlju ratnoga razdoblja poznata kao **Okno**, javlja se u kronikama ratnih zbivanja s velikim sudjelovanjem hrvatskih postrojbi. Zahtijeva istraživanja i prikaz imena hrvatskih vojnika.

Kycman/Kicmanj – mjesto u Bukovyni rajonskog (općinskog) značenja, smješteno na granici s Rumunjskom, uz rječicu Sovyci, pritoku rijeke Prut. Prolazi željeznica i cesta Černivci – Ternopilj. U bitkama je prelazilo iz ruke u ruku; 1917. je vraćeno pod kontrolu austrougarske vojske, a 1918. je potpalo pod Rumunjsku. U selima općine postoji nekoliko vojnih groblja:

Kyseljiv – selo na lokaciji područja Štefanivka; s lijeve strane, 250 m od ceste, je zajednički grob neidentificiranih vojnika austrougarske vojske. Na uređenom humku visine dva m, u presjeku 5,5 m, bio je spomenik koji su uništili sovjeti, a ostaci su razbacani uokolo. Zahvaljujući volonterima udruge Bukovinski Crni Križ, 1998. je postavljen veliki drveni križ.

Hlivyšče – seosko groblje – grob dvojice nepoznatih austrougarskih vojnika, uz ogradu groblja, obilježen je s dva drvena križa bez potpisa. Poginuli su od eksplozije ruske granate u ljeto 1915; grob uređuju i čuvaju crkveni laici.

Pjadykivci – seosko groblje, stari dio – zajednički humak austrougarskih vojnika; broj pokopanih je nepoznat, također i njihova imena i nacionalna pripadnost. Spomenik je podignut 1915; srušili su ga sovjeti kao i brojne druge spomenike, uništene su tablice s natpisima, očuvan je samo natpis u kamenu – *Pro Patria*.

Dubivci – desno od ulaza u seosko groblje su dva ujedinjena zajednička groba austrougarskih vojnika. Grobovi su obilježeni dvama spomenicima koje je postavila vojna komanda. Prvotne tablice s tekstom su uništene u sovjetsko doba; očuvane su samo u kamenu riječi *Pro Patria*. Obnovljeno je 1994. radom Bukovinskoga Crnoga Križa; na spomenike su postavljene dvije ploče na ukrajinskom i njemačkome: „Samo Bog zna njihova imena. Mjesto pokoja austrougarskih vojnika“.

Šypynci – seosko groblje, desno od ulaza, na kraju groblja, smješten je ograđeni humak poginulih vojnika austrougarske i ruske vojske. Nastalo je pothvatima vojne komande i seljaka koji su nakon bitaka prenijeli posmrtnu ostatku vojnika u zajedničku grobnicu. Na grobu je podignuo spomenik jedan od stanovnika sela; prema seoskim informacijama, ovdje je pokopano oko sto vojnika, premda je broj nepotvrđen. Na spomeniku pod križem je natpis na ukrajinskome: „zajednički grob u kojem počivaju vojnici, koji su poginuli u godinama I. svjetskog rata 1914. – 1918. Tijela su njihova po poljima ali djela njihova nisu zaboravljena“. U grobnici su i hrvatski vojnici. Na određene upite informaciju o pokopanima pruža Vojni arhiv u Beču, kao i o ostalim pokopima.²²

Laškivka – kraj seoske crkve sv. Nikole ograđen je humak nepoznate trojice vojnika, načinjen od tri odvojena pokopa. Na grobu je kasnije, vjerojatno 1920.-ih godina, postavljen spomenik s križem i tri križa. Tekst je na rumunjskome: „Nepoznati Heroj“. Možda su pokopani austrougarski vojnici.

Lužany – seosko groblje, lijevo od ulaza su dvije zajedničke grobnice vojnika iz Prvoga svjetskog rata. Nije poznat broj ni imena pokopanih. U međuratnome razdoblju na grobovima su postavljeni spomenici s natpisom na rumunjskome: „Nepoznatim Herojima 1914 – 1918“, vjerojatno s namjerom prikazati pripadnost teritorija Rumunjskoj; dokumentacija bi pokazala podrijetlo pokopanih.

Glynycja – dvorište crkve Presvete Bogorodice, zajednički grob nepoznatih vojnika. Grobnica je uređena nakon rata, kada su preneseni posmrtni ostaci s vojnoga groblja nastalog u ratu na kraju sela i prikupljanja pojedinih pokopa. Na grobu je veliki drveni križ s natpisom na rumunjskome: „U sjećanje na Heroje 1914 – 1918“.

Strilec'kyj Kut – u središtu sela, preko puta škole, uz cestu je kapelica kraj koje su pokopani nepoznati vojnici austrougarske i ruske vojske. Groblje je nastalo prikupljanjem vojnika pokopanih po obližnjim poljima. Kapelicu su postavili mladi seljaci 1928. Među pokopanima je mnogo ruskih vojnika podrijetlom iz podruske Ukrajine, odakle su bili masovno regrutirani za carsku vojsku. Nad vratima kapelice je natpis na ukrajinskome: „Grobnica

²² Vidjeti: Jevgenij Paščenko. Hrvatski grobovi 1914–1918.

vojnika, poginulih na polju bitke svjetskoga rata 1914 – 1918 godine“. Broj pokopanih je nepoznat.

Glyboka, Glyboč'kyj rajon je na granici s Rumunjskom. U selu **Molodija** je zajednički grob austrougarske vojske, smješten na terenu pod nazivom Staro njemačko groblje. Nastojanjem njemačke zajednice, ovdje je postavljen spomenik 1923–1924. Nakon Drugoga svjetskog rata spomen-ploča je skinuta, a preko groblja je nastala cesta prema kolhoznome polju. Godine 1994. aktivisti Bukovinskoga Crnoga Križa postavili su ploču s natpisom na ukrajinskome, njemačkom i rumunjskome: „1914 – 1918. Ovdje je našlo svoje posljednje počivalište oko 100 austrougarskih vojnika. Crni Križ“.

Čagor – desno od ulaza na seosko groblje je zajednički humak dvadesetak vojnika. Na spomeniku je natpis na rumunjskome: „Posjetitelju! Prenesi onima, koji su ostali doma, da je nas 20 pronašlo ovdje vječni mir nakon izvršenoga duga Domovini 1914 – 1918.“ Spomenik je postavljen 1937. na poticaj njemačke vlade, ali imena i etnička pripadnost pokopanih nisu obilježeni.

Storožynec' – mjesto na granici s Rumunjskom; na gradskome groblju nalazi se zajednički grob austrougarskih, njemačkih i ruskih vojnika. Nastalo je 1926. prikupljanjem posmrtnih ostataka vojnika iz predgrađa i okolnih sela. Na grobu je 1926. bio postavljen spomenik i brončani orao na vrhu. U sovjetskom režimu spomenik je uništen, nestali su brončani orao i ploče s natpisom. Nastojanjem mjesne rimokatoličke crkve spomenik je 1993–1994. obnovljen, ali ne u početnom obliku.

Tysivci – selo Storožynec'kog rajona. Uz cestu, ulicom Jurija Fed'kovyča, jugoistočnije od posljednje kuće u selu je zajednička grobnica, ograđena i obilježena spomenikom. Na prednjemu dijelu je spomen-ploča s tekstom na njemačkome, ukrajinskome i rumunjskom jeziku: „Ovdje počivaju ratnici, koji su pali na polju časti 18. lipnja 1916. Prolivena krv neka donese čast i slavu Domovini, vječiti pokoj umrlima, mir živima.“ Dolje piše na njemačkome: „Podignuto je 7. kolovoza 1918.“ S desne i lijeve strane su imena osmorice vojnika 29. bataljuna landsturma austrijske vojske, koja je imala velike gubitke u bitkama ljeti 1916.

Uz navedena mjesta javljaju se informacije o novim nalazima. Naime godine 2005. registar objekata iz rata popunjen je grobljima ili zajedničkim humcima u selima Kolodribci, Senjkov, Ugranjkivci i Ustečko – svi u općini-rajonu Zališčyky, gdje su pokopani poginuli u bitkama 1915. godine.

Pregled mjesta pokopa ne iscrpljuje se navedenim lokacijama²³. Groblja, među ostalima i hrvatskih, sigurno je više, ona su još uvijek neobnovljena uz mjesta bitaka, obrasla šumama i jedva vidljivim naznakama. Zahtijevaju daljnja traganja zajedničkim nastojanjem ukrajinskih i hrvatskih istraživača, uz obvezne spoznaje iz arhiva koji znaju više nego što se zna u hrvatskome društvu.

Osim groblja i spomenika, povijesna svjedočenja su i ostaci ratnih utvrda. One su međutim kao i mnogi drugi tragovi rata malo očuvane. Cjelokupno sjećanje na poginule na Istočnome bojištu pogoršavalo se i uništavalo tijekom sto godina. Zbog niza razloga, na primjer gospodarskih – izgradnja socijalističkoga gospodarstva, ne manju ili veću ulogu imali su politički motivi. Uništavanje spomenika imalo je obilježje civilizacijskoga brisanja iz svijesti društva sjećanja na rat. Za Ukrajinu bio je on važan, povezan s nadom u oslobođenje od dviju monarhija, ujedinjenje u cjelovitu („sabornu“) zemlju. Ali u igrama velikih sila Ukrajina je bila podijeljena između različitih zemalja; našla se pod sovjetskom Rusijom, Poljskom, Rumunjskom, Čehoslovačkom i sl. U sovjetsko doba svjesno su uništavani ratni spomenici ili groblja, s ciljem brisanja uspomene na ideje neovisnosti, a njihovi borci bili su osuđivani i podvrgnuti pseudohistorijskim iskrivljavanjima istine.

Međutim sjećanje na Prvi svjetski rat i na Hrvate u tom ratu živjelo je u ukrajinskim sredinama, a spomenik tome je selo Glybivka.

---

23 Opširne analize bitaka na ukrajinskim terenima: Nikola Tominac, Hrvati u Brusilovljevoj ofenzivi u ljeto 1916. Godine (I. dio): Proboj kraj grada Lucka u Volinju ČSP, br. 2., Zagreb, 2017. 261-295. Isti. Hrvati u Brusilovljevoj ofenzivi u ljeto 1916. godine (II. dio): Proboj kraj sela Okne u Bukovini. ČSP, br. 3., 419.- 453. (2017). Isti. Ličani U “Velikom ratu” Zimska bitka za Karpate, siječanj – travanj 1915. Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol.42-43 No.1 Studeni 2016.

III.

Zarobljeništvo

Sastavni i neizbježni dio rata je zarobljeništvo. Hrvatski čovjek dospijevao je u taj položaj nakon svih bitaka, od 1914, zatim kroz karpatska ratovanja, a posebice nakon poraza austrougarske komande u bitkama kod Peremyšlja. Život u zarobljeništvu snažno se i dramatično odrazio ne samo na sudbinu pojedinca, već mnogo šire i dublje – na sudbinu društva i nacije te na političko i duhovno stanje Hrvatske. Iz ruskoga zarobljeništva vraćali su se ne samo obični ratnici, ako su uspjeli preživjeti patnje, već i budući ideolozi i intelektualci, koji su prenosili ondje stečenu viziju o ruskome društvu, ponajprije boljševičke ideologije. Čovjek iz Hrvatske dospijevao je u zarobljeništvo u carističkoj, a vraćao se iz boljševičke Rusije, što je u nekim slučajevima formiralo njegovu svijest i daljnji život, ponajprije intelektualaca.

Problem vojnika koji su na Istočnome bojištu postali ratni zarobljenici dugo je vremena bio maglovit glede proučavanja, s obzirom na boljševički, zatim sovjetski režim koji je zabranjivao pristup arhivskoj građi. Samo su povjesničari izvan komunističkoga bloka istraživali pitanje zarobljeništva, koristeći se zapadnim mogućnostima pristupa informaciji. Sovjetski režim je prešućivao temu sudjelovanja, na primjer Ukrajine u ratu, zbog stava prema idejama neovisnosti zemlje, što je u tom razdoblju bilo aktualizirano. Položaj hrvatskih zarobljenika i njihovo agitiranje u Srpski korpus, koji se tamo stvarao, također je prešućivan, a arhivska građa nije se proučavala. Rušenjem režima, od početka 1990-ih stanje se promijenilo; pojavili su se radovi ratne tematike, ali su se uglavnom, što je karakteristično za proučavanje povijesti toga rata, odnosili na zemlje kojima je pripadao istraživač, najviše njemačkih, austrijskih i drugih, ali ne i hrvatskih zarobljenika. U velikom kontingentu zarobljenih rojile su se i razvijale ideje koje će se reflektirati na političkim usmjerenjima buduće Jugoslavije. Kod rijetkih istraživača često citiran Krležin izraz da tamo, u ovom slučaju u Odesi, sve je počelo, upućuje na jedan od izvora ideologije jugoslavenstva i nastanka Jugoslavije te prikazuje

narednu ideologiju boljševizma, odnosno internacionalističkog idealizma kojim su bili opterećeni hrvatski apologeti. Suvremena ruska historiografija pruža istraživačku produkciju koja daje uvid u problematiku s ruskoga gledišta, ali često iz perspektive ruskih interesa. U mnogobrojnim radovima obrađuje se i pitanje srpsko-hrvatskih odnosa formiranih u zarobljeničkoj sredini, različitim apologijama istraživača u prikazu sukobljenih strana.

Koliko je hrvatskih zarobljenika s Istočnoga bojišta bilo u Rusiji ne može se točno utvrditi, ali s obzirom na opseg zarobljeničkoga korpusa bilo ih je mnogo. Nacionalna identifikacija vidljiva je glede pripadnika određenih nacija, ali vizija hrvatskoga kontingenta zamagljuje se nazivima austrougarski ili jugoslavenski vojnici. No kada je riječ o austrougarskim vojnicima u zarobljeničkome sustavu, strogo ih se razdvajalo na slavenske i neslavenske; u slučaju slavenskih vojnika često se upotrebljava opredjeljenje jugoslavenski, mada je etnička diferenciranost snažno izražena u slučaju Odese, kao konkretnom sukobu između Srba s jedne, te Hrvata i Slovenaca – s druge strane.

Proučavanje zarobljeništva važno je u nizu razina povijesnoga procesa – prati se daljnja sudbina čovjeka, vide se politička manipuliranja, kršenje međunarodnog prava, projiciranje budućih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji, klice hrvatskoga jugoslavizma, nastanak hrvatskoga boljševizma i niz drugih, uključujući i analogije u hrvatskim i ukrajinskim težnjama prema samostalnoj državnosti. Iz postojeće informacije izdvojit ćemo određene tematske smjerove, s upućivanjem na daljnja istraživanja tog problema.

Masovnost zarobljeništva

Brojke zarobljenih s jedne i s druge strane Istočnoga bojišta služile su propagandi, kako bi pokazale nadmoć jednih a slabost drugih, što je u početnim etapama istraživanja otežavalo spoznaju stvarne slike. Prema nekim suvremenim istraživanjima, od 72,4 milijuna mobiliziranih u vojske Velikoga rata, oko devet milijuna postali su zarobljenici (12,4% svih regrutiranih). Više od polovice zarobile su Centralne sile – Njemačka i Austro-Ugarska. Glede pojedinih država nije poznat broj zarobljenika i onih koji su u njima živjeli u zarobljeništvu. Međutim većinski dio zarobljenih pripada onima s Istočnoga bojišta, dakle iz Rusije i Austro-Ugarske, ukupno

više od 5 milijuna. Prema nekim izvorima, 2,8 milijuna bili su zarobljenici ruske vojske, od kojih je 1,5 milijuna bilo u Njemačkoj, a 1,3 u Austro-Ugarskoj; u Rusiji se nalazilo 2,1 milijun austrougarskih zarobljenika; 170 000 njemačkih, 60 000–80 000 iz Osmanlijske vojske te nekoliko stotina bugarskih zarobljenika.¹

Količina i porast zarobljenika s jedne i s druge strane ovisili su o mnogobrojnim vojnim pothvatima. Prema istraživačima ruskih izvora, do kraja 1914. bilo je više od 162 000 austrougarskih zarobljenika; njemački arhivi opredjeljuju se za 200 000, s daljnjim porastom broja. Karpatska ofenziva od zime do proljeća 1915. obilježena je velikim gubicima Centralnih sila, uključujući 150 000 zarobljenih. Neuspjesi kod Peremyšlja u proljeće 1915, zatim u drugim bitkama, pokazali su da je austrougarska vojska imala mnogo više zarobljenika nego njemačka. Najviše vojnika ruska je vojska zarobila tijekom teških bitaka 1914–1916. godine. Do kraja 1917. u rusko zarobljeništvo dospjelo je 2 100 000 vojnika i časnika germanskoga bloka (oko 200 000 iz njemačke vojske, 1 800 000 iz austrougarske te oko 100 000 iz turske i bugarske). Međutim bez obzira na različitu količinu zarobljenih s jedne i s druge strane, smatra se da je ruska vojska uspjela zarobiti isti broj vojnika koliko je svojih izgubila.²

Prema njemačkim istraživačima, u ruskom zarobljeništvu se našlo 2,4 milijuna vojnika iz armija Centralnih sila, od kojih 2,1 milijun pripadnika austrougarske vojske. U Njemačkoj je tijekom rata prebivalo gotovo 2,5 milijuna vojnih zarobljenika zemalja Antante. Prema cjelokupnom broju zarobljenika Rusija je bila na drugome mjestu glede zarobljenih iz njezine vojske; bila je ispred Austro-Ugarske, iz čije se vojske u zarobljeništvu našlo 1,9 milijuna vojnika.

1 Prema: Nachtigal, R. *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen 1914–1918*. Remshalden: Greiner, 2003. Isti. *Военнопленные в России в эпоху первой мировой войны. Prisoners of War in Russia during World War I*. http://elar.ufrf.ru/bit-stream/10995/24460/3/qv_1_2014_10.pdf

2 Prema: Балла, Т., Кисс Г. *Австро-венгерские солдаты на Русском фронте в 1914–1918 годах. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов.* — М., 2006. — С. 233-236. <http://ah.milua.org/avstro-vengerskie-soldaty-na-russkom-fronte-v-1914%E2%80%931918-godax>. Objavljeno je na: „Август 1914-го...“: <http://www.august-1914.ru/balla.html> *Опубликовал: Дмитрий Адаменко* | 28 сентября 2010.

Uz određene razlike u navedenim brojkama, prema Rusiji je usmjeravana velika količina zarobljenih vojnika. Do boljševičkoga prevrata u listopadu 1917. u granicama Carstva našlo se 2,4 milijuna zarobljenih, a količina se smanjivala zbog teških bolesti – 400 000 je umrlo zbog infekcijskih epidemija. Brojka se smanjivala i zbog manipuliranja s etničkim kontingentom te nastanka takozvanih privilegiranih iz slavenskoga kontingenta, potom usmjeravanih u češki, poljski, srpski korpus i slično. Prema tim promjenama, suvremeni njemački istraživač Reinhard Nachtigal ustvrđuje da je ruska vojska zarobila 1,9 milijuna vojnika iz armija Centralnih sila Središnjih država.³

Zarobljenici su prolazili kroz koncentriranje u određenim lokacijama i daljnju disperziju. Usmjeravali su ih prema zemljama koje su graničile s Austro-Ugarskom i koloniziranom Rusijom, najprije – prema Ukrajini, gdje je središnji logor bio u Kijevu. Međutim dio zarobljeničkoga kontingenta nije dospijevao do Kijeva, nego su odmah odlazili prema Minsku i zatim preko Bjelorusije – u Moskvu te dalje po logorima na istok po Monarhiji – od krajnjega sjevera do juga, sve do azijskih područja Carstva.

Do 1917. godine na prostoru Ruske Monarhije bilo je stvoreno više od 400 zarobljeničkih logora. U logorima *Kijevskoga vojnog okruga*, kako su se teritorijalno nazivali, bilo je 406 000 ljudi, Minskoga – 78 000, Odeskoga – 217 000, na području vojske Donske – 76 000; u Moskovskome vojnom okrugu bilo je 128 logora s 321 000 ljudi, Kazanskoga – 113 logora (285 000 ljudi), Omskog – 28 logora (199 000), Turkestanskog – 37 logora (155 000), Priamurskog – 5 logora (50 000). U Sibiru su postojali logori gdje je ukupno bilo do 35 000 ljudi. Osim toga su po europskome djelu Monarhije postojali manju logori s 2000 do 10 000 zarobljenika.⁴

---

3 Райнхард Нахтигаль. Военнопленные в России в эпоху первой мировой войны. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24460/3/qr_1_2014_10.pdf

4 С. Н. Базанов. Военнопленные славяне в России в годы Первой мировой войны. // Труды Института российской истории. Вып. 11 / Российская академия наук, Институт российской истории. – М., 2013. – С. 171-184. <http://ebookiriran.ru/index.php?id=181&section=8&view=article>. Клеванский, А. Х. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914–1918 гг.) // Интернационалисты в боях за власть Советов. – Москва, 1965. – С. 25.

Zarobljenici u Rusiji

Premda su zatvorenici neslavenskoga podrijetla ispočetka usmjeravani prema dalekim sibirskim, azijskim predjelima, s vremenom su – zbog nužnosti radne snage u privredi, razmješteni po obližnjim predjelima. Tijekom rata veliki broj zarobljenika iz austrougarske i njemačke vojske živio je na ukrajinskim terenima. Prema nekim podacima, na području Kijevskoga vojnog okruga u rujnu 1917. bilo je 406 078, a u Odeskome vojnom okrugu 217 566 zarobljenika.⁵

Sudbina čovjeka u skitnjama po tim terenima bila je teška, tragična te praćena masovnim umiranjima i obolijevanjima. Oni koji su imali sreću preživjeti, vraćali su se teško traumatizirani te psihički i fizički osakaćeni. Međutim vraćali su se i oni ispunjeni ideološkim uvjerenjima ruskoga boljševizma, prenoseći ih na svoj nacionalni teren i pretvarajući ih u još jedan vagon vlaka ruske revolucije, koji se ocrtava u književnom stvaralaštvu Hrvata kao što su Miroslav Krleža (*Hrvatska rapsodija*) i August Cesarac (*Na posljednjim tračnicama*), a kulminacija je ideološki lik Josipa Broza te brojnih budućih članova Partije.

⁵ Prema: Віктор Саранча. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. <http://ah.milua.org/ww1-pow-in-kremenchuk-ukr>

Tema ratnog zarobljeništva podrazumijeva niz aspekata, među ostalim – pravni, u smislu izvršenja normi stava prema zarobljenicima; fizički, kao pitanje stanja zarobljenika, uključujući i psihički i obvezno – politički aspekt. Zarobljenici su postali teren niza političkih manipuliranja s teškim i dalekosežnim posljedicama. Hrvatski zarobljenik bio je suočen s problemom izbora – suradnja s ruskim, srpskim, carističkim, boljševičkim idejama i projektima. Ovisno o odluci bila je oblikovana daljnja sudbina – od žrtve, ako nije prihvatio suradnju, ili žrtve – ako ju je prihvatio, što pokazuje primjer nekih osoba sa slavenskoga juga, kako su ih nazivali u Rusiji.

Jedan od aspekata zarobljeništva je geografski: zarobljeni na terenima tadašnje podaustrijske Ukrajine, vojnici su nastavljali živjeti po Ukrajini, ali sad već podruskoj, dospijevajući ponajviše u Kijev i dalje po Ukrajini, ili na jug – do Odese. U tim kretanjima potpadali su pod ruske vojne zakone i odluke, ali su ipak komunicirali s ljudima Ukrajine, koja se razlikovala od Rusije kamo su bili deportirani neslavenski zarobljenici.

Položaj zarobljenika ilustrira nastanak i funkcioniranje prvog i glavnog središta koncentriranja

Kijev, logor Darnycja

Kijev (ukr. Kyjiv) je u godinama rata imao važnu ulogu u osiguranju pozadine ruske vojske na južnim terenima Istočnoga bojišta. U grad su pristizale ljudske mase, stanovništvo Galicije – u statusu izbjeglica. Međutim jedna od glavnih funkcija bila je primanje zarobljenika s čitavoga bojišta. Brojni zarobljenici dopremani su, ako su imali sreću, vlakovima ili najčešće pješice, iscrpljeni ili bolesni.

Prema R. Nachtigalu, koji je pokrenuo istraživanje povijesti Darnyc'kog logora, od dva milijuna zarobljenih, koji su bili transportirani u Rusiju, 1,8 milijuna bilo ih je u podruskoj Ukrajini, ili su prošli kroz ukrajinska područja, na putu prema unutrašnjosti u dubine Ruskoga Carstva. Logorovanje u Kijevu imalo je nekoliko etapa – ovisno o stanju i posljedicama bitaka. Jedan od prvih valova zarobljen je u Karpatskim bitkama 1915. i u početku bio smješten uglavnom u kijevskej (Pečerskoj) vojnoj utvrdi. Međutim s porazom austrougarske vojske kod Peremyšlja nastala je golema količina

Zarobljenici austrougarske vojske u Karpatskim bitkama 1915

zarobljenih vojnika, koji su od kraja proljeća tijekom mjesec i pol dana transportirani prema istoku Carstva, s prvim središtem u Kijevu. Ukupno ih je pristiglo 118 000 te su se priključili zarobljenicima s Karpata.

Kijevska vojna tvrđava više nije mogla primati i zadržavati takav broj te je središte zarobljenika bilo stvoreno u predjelu Darnycja⁶ (u godinama prije rata predgrađe Kijeva, a od proljeća 1915. jedan od najvećih logora za vojne zarobljenike s Istočne fronte). Kroz logor je prošao velik broj ljudi, većinom zarobljenika Centralnih sila. Među njima se kasnije našao i češki pisac Jaroslav Hašek i niz budućih predstavnika boljševizma; pretpostavlja se da je ovdje bio i Josip Broz, zarobljen u Bukovini.⁷ S obzirom na uvjete boravka, ta je lokacija po mnogočemu imala egzistencijalno značenje – borbu za preživljavanje tisuća ljudi.

6 Darnycja – povijesni naziv područja Kijeva na lijevoj obali Dnjeptra. Ravničarski dio grada je s vremenom imao veliko gospodarsko značenje, nakon izgradnje željeznice u drugoj polovini 19. stoljeća. Logor je bio u šumskom predjelu; danas je jedan od kvartova Kijeva.

7 Према: Рейнгард Нахтігаль. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. – 2010. – № 2. <http://ah.milua.org/darnit-za-pow-camp-ww1-ua>

Prehrana zarobljenika

Od kraja 1915. u Kijev su pristigle nove tisuće zarobljenika, uskoro smještene u novom logoru – Darnycji; od kraja 1916. u njemu je bilo od tri do pet tisuća, zajedno s osiguranjem, volonterima i drugima. Broj je neprekidno rastao, posebice nakon ofenzive Brusilova. Masovnost zarobljenika utjecala je na stanje smještaja i organiziranje rada, uključujući neorganizirano registriranje ljudi. Kako zapaža istraživač, najveća posljedica površnog registriranja bila je da se u godinama rata između Jugozapadnoga bojišta i područja stalnog interniranja na trenima Rusije *izgubilo* oko 10 000 zarobljenika.⁸ U ljeto 1916, za Brusilovljeve ofenzive, na teritoriju logora bilo je zabilježeno više od 25 000 zarobljenika, uz stalni porast broja. Prema zaključku istraživača, Darnycja je 1916. bila najveći logor vojnih zarobljenika u europskome djelu Rusije.⁹

8 Isto.

9 Isto.

Uvjeti života predstavljali su kršenje svih međunarodnih normi. Formalno ruska vlada deklarirala je da se drži pravila međunarodne konvencije o zarobljenicima, koji su morali biti smatrani braniteljima svoje domovine i što je zahtijevalo humani stav prema njima. To se odnosilo na pravo da imaju osobne neophodne stvari, pravo na plaćeni rad, zabranu korištenja rada zarobljenika za vojne potrebe suprotne strane, poštivanje vjerske pripadnosti, ne sprječavanje u vršenju religijskih obreda i slično. Međutim norme Haške konvencije o zarobljenim osobama kršile su se na jednoj i na drugoj zaraćenoj strani. Ako su na početku rata obje strane izražavale humanost glede zarobljenih, posebice bolesnika, koji su se liječili u Pečerskoj utvrdi Kijeva kao prvom smještaju zarobljenika, opći uvjeti položaja zarobljenih u Darnycji bili su strašni. Vojna administracija Rusije sve do kraja rata nije uspjela zadovoljiti uvjete života ljudi u zarobljeništvu. Cjelokupno vojno zarobljeništvo u Rusiji okarakterizirano je kao masovna pojava, praćena teškim stanjem, smrtnim završecima, epidemijama, uz iznurujući radovi koji su bili suprotni međunarodnim normama. Sve je vodilo prema povećavanju razine smrtnosti zarobljenika, najvećoj u usporedbi s drugim sredinama zarobljeništva s jedne i druge strane. Zarobljeništvo je trajalo i do sedam godina, što je bilo nova pojava, nastala u ruskom zarobljeništvu. Usto je nastala diskriminacija prema etničkom principu, s iskorištavanjem nacionalne pripadnosti zarobljenih u daljnjim političkim manipulacijama od strane vlasti.¹⁰

Prema normama ratnih zakona, Darnyc'ki logor posjećivala je međunarodna inspekcija: u zimi 1915–1916. ostvarena je provjera od strane američkoga konzula, uz pratnju ruskoga general-inspektora. Utvrđena je nazočnost 39 „nezdravih baraka“, manjak neophodnih uvjeta, nezavršenost izgradnje nekih baraka, nedovoljno dezinficiranje, loši higijenski uvjeti, oskudna prehrana; mogućnost pranja rublja imale su samo bolnice, međutim u njima nije bilo protočne vode. Jedan od značajnih problema bile su kronične infekcije i epidemijske bolesti.

Zbog velike smrtnosti, iza željeznice bilo je načinjeno novo groblje; tijekom rata na njemu je pokopano više od dvije tisuće ljudi, premda stvarna

10 Райнхард Нахтигаль. Военнопленные в России в эпоху первой мировой войны, s. 152.

brojka može biti mnogo veća. Već na počecima pristizanja zarobljenika u Kijev bilo je mnogo zaraženih infekcijskim oboljenjima. Administracija nije uspijevala osigurati dezinficiranje, bolnice su bile prepune, što se rješavalo tako da su mnogi bili otpušteni neizliječeni te su se širila infekcijska oboljenja. Mnoge, koji nisu dočekali ozdravljenje, usmjeravalo se dalje po Rusiji kako bi se oslobodio prostor za nove zarobljenike.

Svjedočenja zarobljenika pokazuju teško stanje života. Jedan od vojnika austrougarske vojske priča kako je nakon teških gubitaka 1915. pokrenuta masovna mobilizacija, uključujući i mlade od 20 godina. Po dolasku na bojište, na kojemu su bili samo jedan dan, odmah su zarobljeni i usmjeravani prema Kijevu. Pješice ili vlakovima transportirani su prema ukrajinskome gradu Rivne. Tijekom putovanja, koje je trajalo mjesec dana, nemilosrdno su ih pljačkali, bili su gladni, iscrpljeni, razbolijevali su se, liječničku pomoć dobivali su rijetko, uglavnom ako su dospijevali u neko mjestasce, gdje bi pokapali umrle na putu. Lokalno stanovništvo, ukrajinsko, s razumijevanjem se odnosilo prema vojnicima; mještani su pomagali koliko su mogli, iako su i sami gladovali. Konačno bi stigli do Kijeva i bili ostavljeni u logoru Darnycja, gdje su se našli u neljudskim uvjetima. Logor se sastojao od nekoliko baraka koje je po dolasku prve količine zarobljenika zauzela logorska administracija. Budući da ih se nije moglo smjestiti, spavali su vani, u hladnim noćima. Zarobljenika je bilo toliko da hrane nije bilo dovoljno za sve, a o higijenskim uvjetima nije bilo govora. Nekoliko puta na dan zarobljenici su sami iznosili i pokapali mrtve, imena kojih nikoga nisu zanimala. S obzirom na pretrpanost, u prosincu su počeli razvrstavati zarobljenike; ispočetka su izvezli bolesnike, utrpravali ih u vlak i transportirali dalje. Logoraši koji su ostali zavidjeli su onima koji su bolesni i oslobođeni od Darnyc'kog logora.¹¹

Dalje po Ukrajini

Ruska vlada tromo je reagirala na stanje u logorima, ali je morala barem formalno poduzeti određene mjere te je car izdao naredbu rasterećivanja logora u Darnycji. Kijev je i nadalje bio važno središte zaprimanja ljudskih

11 Garasin, R. Vörössapkás lovasok. – Budapest: Kossuth könyvkiadó. Prema: Гарашин, Р. Красные гусары. <http://ah.milua.org/krasnye-gusary>

masa koje se moralo otpremati dublje, sve do Sibira, Srednje Azije, ali i po Ukrajini. Međutim ta naredba nije odredila – kako i na koji način postupati s etnički raznovrsnim sastavom zarobljenika i što raditi s bolesnicima, tako da su se deportirani opet vraćali u Kijev, sudjelujući u radovima i sličnim obvezama.

Transportiranje zarobljenika

Zarobljenici razmješteni po podruskoj Ukrajini, službeno nazvanoj Malorosijska gubernija, smatrali su se najsretnijima jer su uvjeti bili bolji nego drugdje po Rusiji – prehrana, klimatski uvjeti, stav mjesnoga stanovništva, komunikacija s vlastima i drugo. Mnogi su radili u selima te industrijskoj proizvodnji Ukrajine koja je bila preusmjerena na vojnu industriju. Čak u godinama rata prehrana i liječnička pomoć bile su bolje nego u ruskim gubernijama. Dokumenti svjedoče o žestokom stavu prema zarobljenicima u sibirskim logorima, gdje se etničke ne Slavene grubo provjeravalo, nisu imali pravo kretanja izvan logora, nisu smjeli obavljati vjerske obrede i dr.

Na taj način je od duge polovine 1916, zaključuje R. Nachtigal, zbog spomenutih okolnosti, na terenima Ukrajine *živjela* trećina svih zarobljenika Centralnih snaga. Tijekom 1917. taj je broj iznosio gotovo 660 000, uz okolnost da je već od opće količine zarobljenika koji su bili u Rusiji, otprilike 400 000 već umrlo.¹²

¹² Nachtigal, R. *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen*. – S. 80-89; Idem. *Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg*. // *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 67, 2008, S. 365-371.

Stanje zarobljenika razmještenih po Ukrajini indikativno je na primjeru deportiranih u tadašnju Poltavsku guberniju, u mjesto Kremenčuk, gdje je bio dislociran vojni garnizon i kamo su, od druge polovine 1916, transportirani zarobljenici iz Darnyc'kog logora.¹³ Prema pravilu nacionalne diferencijacije, po Ukrajini su uglavnom bili zarobljenici slavenskoga podrijetla, koji su već zbog toga imali privilegije, od kojih jednu – ostavljeni su na terenu Ukrajine.

Vojni garnizon u Kremenčuku imao je funkciju osiguranja pozadine. Dopremeni zarobljenici, uglavnom slavenskoga podrijetla, pristizali su u skupinama od sto do dvjesto ljudi te su u ljeto 1916. bili kontingent više od 600 ljudi. *Živjeli* su pod kontrolom vojnoga garnizona, radeći na osiguranju prehrambenih proizvoda za vojsku, u lokalnoj industriji, tehničkom osiguranju, poljoprivrednim i drugim radovima. Sudeći po dokumentima, nije bilo slučajeva bježanja i smrtnost nije bila visoka.

Prema nacionalnom sastavu bili su Slaveni, vojnici, nije bilo časnika. Najviše se spominju Srbi, Česi i Slovaci, a također Hrvati, Slovenci, Poljaci, Rusyni, odnosno zarobljenici podaustrougarske Ukrajine. Od ne Slavena bilo je Rumunja, najprije zbog vjerskoga statusa – pravoslavaca. Socijalno su bili uglavnom seljaci, obrtnici bez posebne stručne naobrazbe. Prema vjeroispovijesti većina su bili katolici, grkokatolici (Rusyni) i pravoslavci (Srbi, Rumunji). Imali su kapelana iz gradske rimokatoličke katedrale Svetog Josipa, gdje je pomoćnu funkciju obavljao Ukrajinac-Rusyn, dodijeljen iz zarobljeničkoga kontingenta. Smješteni su bili u kasarnama garnizona, uz odgovarajuću prehranu i higijenske uvjete. Međutim dio snaga bio je uključen u vojnu industriju, što je bilo suprotno normama Haške konvencije.

U prvim razdobljima zarobljeništva vojnici su se uglavnom uklopili u život mjesta, općili su s građanstvom, imali pravo slobodno se kretati gradom, obavljati vjerske rituale, slaviti blagdane, dopisivati se s rodbinom. Međutim postupnim porazom Rusije u ratu, u narednim političkim potresima 1917. učestali su slučajevi bjekstva, dezertiranja u vojsci, idejnih

---

13 Prema: Віктор Саранча. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. Красзнавство: науковий журнал. – К.: ТОВ НВП „Ферокол“, 2011. — Ч. 4. <http://ah.milua.org/ww1-pow-in-kremenchuk-ukr>

zblizavanja sudionika rata i slično. Istraživač konstatira odsutnost kršenja pravila Haške konvencije o zarobljenicima na tome području, što se može tumačiti i slavenskim podrijetlom zarobljenika.¹⁴

Navedeni primjer *života* na prostoru Ukrajine, u mjestu Kremenčuk, ilustrira stanje zarobljenika slavenskoga podrijetla, nekadašnjih vojnika austrougarske vojske, koji su pristizali ovamo iz Darnyc'kog logora u razdoblju ljeto–zima 1916. Opće ozračje i uvjeti u kojima su se našli bitno su se razlikovali od onih u Darnyc'kom logoru.

Međutim stanje u kojem su *živjeli*, uvjetno govoreći bolje od drugih, bilo je uvjetovano političkim ciljevima ruske vlade koja je slavenski ili pravoslavni kontingent doživljavala kao instrument u planovima daljnjih, poslijeratnih širenja ruskoga carizma prema slavenskim zemljama.

U zarobljeništvu su bili i Hrvati, međutim – koliko ih je bilo, gdje su živjeli i kako su se osjećali malo je poznato. Zato treba ocrtati opći kontekst: sudbina Hrvata ovisila je o nizu faktora – političkih ruskih nauma, međuslavenskih odnosa, balkanskih manipuliranja, ideoloških prevrata i dr. Svakako da su kao i drugi pripadnici austrougarske vojske dolazili iz neprijateljske sredine. Međutim dospijevali su u prostor ruske ideološke strategije koja se nadovezivala na ruski panslavizam u smislu panrusizma, kao važnog instrumenta u planovima osvajačkoga širenja Carstva.

Ruski imperijski slavizam

Od samoga početka rata jedno od središnjih pitanja u odnosima između saveznika u ratu bilo je povezano s poslijeratnom podjelom svijeta, diobama teritorija i područja vladanja. Već od početka ratovanja ruska je vlada imala za cilj samostalno, bez upletanja sa strane, pobijediti Austro-Ugarsku i pripojiti zemlje sa slavenskim stanovništvom koje su bile u toj monarhiji. Suparništvo se gradilo na uvjeravanju ruske ideologije da je upravo Rusija – središnja zemlja Slavena, koji su prisilno pripojeni suparničkoj strani. Bez obzira na katoličku konfesiju zapadnih Slavena, Rusija je računala na njihov slavenofilski idealizam, koji je započeo već u razdoblju romantizma. Rusija se vidjela osloboditeljem i vodila je takvu propagandu kojoj je služila i

14 Isto.

slavistika, obilno financirana s obje strane – zapadne i istočne, što je poticalo razvoj te struke. U tome je posebnu ulogu imao slavenski patriotizam koji je znao zanjati i velike slaviste kakav je bio Vatroslav Jagić, s tipično hrvatskim idealiziranjem slavenstva.¹⁵ Nedržavni Slaveni, koji su *živjeli* pod Austro-Ugarskom, smatrani su kao potencijalno proruski saveznici. Drugi ndržavni, kao galicijski, bukovinski, zakarpatski Ukrajinci-Rusyni, svakako su ruski narod, otrgnut od majčice Rusije i oni samo maštaju da se vrate pod njezino okrilje.¹⁶ U propagandi su se koristili mnogobrojni ideološki mitovi koje je svesrdno podržavao carizam.

Balkan je posjedovao posebno mjesto u ruskim aspiracijama i smatrao se bez sumnje potencijalno ruskim vlasništvom, u čemu se opet koristio mit o Rusiji-spasiteljici balkanskih naroda, ujedinjenih s Rusijom na temeljima pravoslavlja, oslobođenja od Osmanlija i slično. Nije ni slučajno da je rat započeo na Balkanu, iz ruke srpsko-bosanske, poznate kao *Crna ruka*. Rusija se vidjela pobjednikom na Balkanu, gdje bi ubrzo napravila red stvaranjem balkanskoga saveza u kojem bi upotrijebila pravoslavne snage; najprije bi se ojačana Srbija pomirila s Bugarskom i bila bi rukom Rusiji na Balkanu, vratima prema toplome moru. Zauzvrat svojemu satelitu, Srbiji bi se pružila svesrdna potpora u njezinu širenju na Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, zatim prema Albaniji, ali bi Srbija ustupila Makedoniju Bugarskoj, što bi bio uvjet za uspostavu mira između južnoslavenskih zemalja i osiguralo daljnji raspad Austro-Ugarskoga Carstva.¹⁷

U ostvarivanju osvajačkih ciljeva poseban naglasak stavljen je na ideju slavenskoga zajedništva na čelu s Rusijom, što je predstavljalo ruski imperijski slavizam. Baza širenja propagande vidjela se u slavenskim narodima Austro-Ugarske i Balkana. Ruska je vlada pokušavala iskoristiti ratno stanje da prikaže sebe kao spasitelja, osloboditelja Slavena pod Habsburzima i Osmanlijama. Upravo je slavenska komponenta snažno izražena u proglasu cara Nikolaja II. u ljeto 1914. Naime razlog uključivanja Rusije u rat ovdje

15 O tome: Jevgenij Paščenko. Slavist i imperiji. Vatroslav Jagić između Galicije, Malorusije i Ukrajine. Zagreb, 2010.

16 Vidjeti: Zakarpats'ka Ukrajina. Povijest – tradicija – identitet; Ukrajinska Galicija, Prikarpataska Galicija. Prijevodi s ukrajinskog.

17 Российская помощь Сербии в ходе Первой мировой войны. ru.wikipedia.org/wiki/Российская_помощь.

je protumačen kao potreba obrane teritorija Otačestva, njegova dostojanstva i časti, položaja Rusije između velikih država, i odmah slijedi drugi razlog – zaštita slavenske braće, koja je definirana kao krvno srodna, dakle svi Slaveni a posebice oni iste vjere, dakle balkanski pravoslavci. U Visokom manifestu car je svečano i patetično proglašavao: „Budući odana svojim obvezama, Rusija, zajednička prema vjeri i krvi sa slavenskim narodima, nikada nije gledala na njihovu sudbinu bez suosjećanja.“ Uz puno zajedništva i s posebnom snagom probudili su se bratski osjećaji ruskoga naroda prema Slavenima narednih dana, kada je Austro-Ugarska uputila Srbiji unaprijed neprihvatljive zahtjeve za državnu zemlju. Uspjesi ruskog oružja ispunjavali su nadom porobljene slavenske narode da Austro-Ugarska Monarhija neće izdržati udarce rata, da će nastati povoljni uvjeti za stvaranje neovisnih slavenskih država. Zato su Slaveni – Česi, Slovaci, Poljaci, Srbi, Ukrajinci, Rusyni, Slovenci i dr., koji predstavljaju značajan dio stanovništva Austro-Ugarske, počeli od prvih dana rata voditi borbu za nacionalnu neovisnost. Ta je borba dobivala značajne oblike.

Prema naumu germansko-austrijskih vladajućih krugova, Prvi svjetski rat morao je postati „grobnicom za slavenske narode“. Nema sumnje da bi pobjeda germanskoga bloka na mnoge godine ojačala ugnjetavanje slavenskih naroda Austro-Ugarske i Njemačke, tako i uskoro njima okupiranih Srbije i Crne Gore. Rusija, jedina velika pravoslavna država, slomila je germanski plan „munjevitoga rata.“¹⁸

Licemjerje ruskog imperijskog slavizma glede tobožnje solidarnosti sa slavenskim narodima i potpore njihovoj težnji prema neovisnosti očituje su u politici prema koloniziranim narodima – Poljskoj, a još više Ukrajini, koja je neprekidno doživljavala zabrane jezika, progonstva intelektualaca i nemilosrdnu antinacionalnu politiku. Međutim mit o Rusiji kao spasiteljici živio je u određenim slavenskim sredinama, vođenima protuaustrijskim i mađarskim raspoloženjima, iluzijama o slavenskoj solidarnosti kao mogućem modelu ravnopravnosti slavenskih naroda pod okriljem ruskoga cara. Takva su raspoloženja bila jaka ne samo kod pravoslavnih Slavena kao Srba, nego i kod katoličkih, posebice kod Čeha. Nisu mimoilazila ni hrvatsku sredinu,

18 Высочайший манифест императора Николая II от 26 июля 1914 года. <http://nikolai2.ru/vysochajshij-manifest-imperatora-nikolaya-ii-ot-26-iyulya-1914-goda.html>

gdje je hrvatski slavizam s mitom o Rusiji i caru kao plemenitom slavenskom branitelju imao duboke povijesne korijene, završavajući tradicionalnim porazom, jednim od simbola kojega je sudbina i Jurja Križanića.¹⁹

Ruska caristička izražavanja ljubavi prema slavenskoj braći imala su i konkretan strateški cilj – propagandom poticati i jačati dezerterstva u neprijateljskoj vojsci. Polietnička austrougarska vojska imala je veliki kontingent vojnika južnoslavenskoga ili zapadnoslavenskoga podrijetla. Mnogi od njih bili su prožeti neoslavizmom s rusofilskim, rusko centrističkim uvjerenjima. Prema nekim podacima ta je vojska imala 45,2% vojnika slavenskoga podrijetla, od kojih 17,5% Čeha i Slovaka, 10,2% Poljaka, 7,5% s podaustrijskoga područja Hrvatske, dakle ne samo Hrvata već i Srba, 7,4% Rusyna-Ukrajinaca, 2,6% Slovenaca i dr.²⁰

Posebice velik otpor austrougarskoj vojsci bio je u čehoslovačkoj sredini, gdje se već od početka mobiliziranja svestrano izbjegavalo regrutiranja, popraćeno čestim pobunama u formiranim postrojbama. Na Istočnome bojištu najviše su dezertirali Česi i Slovaci. Dobrovoljna predaja u zarobljeništvo bila je masovna, kada su nakon Karpatskih bitaka na rusku stranu prelazile cijele vojne formacije, na primjer 28. Praški puk koji je odbio pucati po ruskoj vojsci i prešao na rusku stranu.²¹ Iako je ruska historiografija, posebice sovjetskoga razdoblja ali i nekih suvremenih autora, obilježena glorificiranjem ruskih uspjeha, potvrđujući to masovnim prelaskom na rusku stranu, dezertiranje je bilo stvarna činjenica. Prebjezi, posebice iz slavenske sredine, zatim zarobljeništvo – sve zajedno slabilo je vojnu sposobnost austrougarske vojske.

Cjelokupan kontingent zarobljeništva koji se u ruskim izvorima određuje količinom 2,2–2,3 milijuna ljudi, većinski je bio slavenskoga podrijetla: Nijemaca 190 000, a ostali su bili pripadnici austrougarske, turske i bugarske vojske. Austrijanaca je bilo 450 000, Mađara nešto više od pola milijuna, Turaka – oko 60 000; ostali su bili – Slaveni. Prema

19 O tome: Jevgenij Paščenko. Juraj Križanić i Ukrajina. Zagreb: Matica hrvatska, 2014.

20 Više: Keegan, John. The First World War and the Second World War Easton Press. Norwalk, Connecticut: Easton Press, 2000.

21 Лисецкий, А. М. О положении военнопленных в России после победы Февральской революции // Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. – Москва, 1967. – С. 117.

ruskim istraživačima, njih je bilo 670 000–830 000: Čeha i Slovaka 200 000–250 000, otprilike isti broj Srba, Hrvata i Slovenaca, 150 000–200 000 Poljaka, 120 000–130 000 Ukrajinaca.²² Ukupno je – svaki treći ili četvrti zarobljenik bio slavenskoga podrijetla, usto su se, kako tvrde ruski izvori – svi oni gotovo dobrovoljno predali u rusko zarobljeništvo.²³

Etnička segregacija zarobljenika

S obzirom na perspektivnu strategiju privlačenja slavenskih naroda na stranu Rusije, već od početka rata glede zarobljenika bio je uspostavljen kriterij podjele prema etničkom principu – podjela na Slavene i ne Slavene.²⁴ Prema nekim podacima, u jesen 1917. u ruskom je zarobljeništvu bilo oko 300 000 austrougarskih vojnika južnoslavenskih nacionalnosti. Dospijevali su u zarobljeništvo na Istočnome bojištu u Volynju, Galiciji i Bukovini – ne samo kao ratnici, već i kao dezerteri, dobrovoljni prebjeci u rusko zarobljeništvo.

Ruska komanda je vidjela u njima potencijalne vojnike ruske vojske ili u budućoj pobjedi – kadrove za jačanje ruskih pozicija u njihovim zemljama. Radi formiranja ruskom carizmu lojalnoga kontingenta, provodila se politika privilegiranja slavenskih zarobljenika. Već je u listopadu 1914. bio uveden sustav privilegiranja raspodjelom na odane i neodane ruskom carizmu – prema nacionalnome podrijetlu zarobljenika. Funkciju raspodjele, sortiranja i daljnjeg usmjeravanja zarobljenika imao je logor u Darnycji. Aktivnost je posebice vidljiva od 1915, kada je veliki val zarobljenika dospijevao iz Karpatskih bitaka i nakon poraza pod Peremyšljem. Masovnost zarobljeništva smatrala se političkim potencijalom za buduću osvajačku politiku.

22 Васильева, С. Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы первой мировой войны: учеб. пособие к спецкурсу / Моск. гос. открытый пед. ун-т им. М.А. Шолохова. – Москва, 1999. – С. 86.

23 С. Н. Базанов. Военнопленные славяне в России в годы Первой мировой войны. // Труды Института российской истории. Вып. 11 / Российская академия наук, Институт российской истории. – Москва, 2013. – С. 171-184. <http://ebookiriran.ru/index.php?id=181&section=8&view=article>

24 Hagen, M. von. War in a European Borderland. Occupation and Occupation Plans in Galicia and Ukraine. 1914–1918. – Washington, 2007.

Zarobljenici su bili podijeljeni na privilegirane i nepriviligirane. Zarobljenike austrougarske vojske slavenskoga podrijetla smatrali su svojim, sigurnima, stoga se nastojalo ostaviti ih na europskome području, zahvaljujući čemu su Slaveni iz zemalja pod Habsburzima bili pošteđeni dalekih transportiranja vlakovima, vagoni kojih su bili namijenjeni za prijevoz stoke te su se nazivali *teljatnik*. U logorima su slavenski zarobljenici morali dobiti bolje uvjete kao potencijalni saveznici ruskog imperijalnog slavizma, dok su ne Slaveni tretirani kao neprijatelji i stavljeni u teži položaj. To se izražavalo već u geografskom faktoru deportiranja. Ne Slavene se usmjeravalo duboko unutar Ruske Monarhije, u klimatski nepovoljne regije, živjeli su u lošijim uvjetima te iskorištavani u teškim radovima. Vojne zarobljenike iz germanskoga područja i neslavenskoga podrijetla moralo se dostavljati sve do Istočnoga Sibira, zatim – usmjeravati prema Zapadnome Sibiru i Srednjoj Aziji. Premda je cjelokupna infrastruktura carističke Rusije bila slabo razvijena, nastajali su problemi s nedostatkom transporta, financiranjem prijevoza i slično; negativan stav prema neslavenskim zarobljenicima ostvarivao se tijekom svih godina rata. U Sibir su pristizali i slavenski zarobljenici, posebice iz austrougarske vojske, kojih je bilo više od germanskih vojnika, međutim prevladavao je nacionalni princip podjele na Slavene i ne Slavene.

Već po dolasku u koncentracijska središta, kakvo je na primjer bio Kijev-Darnycja, dobivali su različite položaje. Iako su uvjeti života bili nepodnošljivi, slavenski su zarobljenici dobili bolje položaje, uključivalo ih se u područne službe, u čemu su posebice uspijevali Česi i Slovaci, dok su Srbi imali poseban status. Već od početka rata zdravi zarobljenici mogli su se slobodno kretati gradom i komunicirati s ruskim stanovništvom koje je živjelo u euforiji zbog prvih pobjeda ruske vojske i prenosilo im proruska raspoloženja, obilno prožeta slavenofilstvom. Slavene seljačkoga podrijetla usmjeravalo se u ruske predjele s boljim klimatskim uvjetima, gdje su radili u seoskoj poljoprivredi. Zarobljeni slavenski časnici smješćavani su u gradove, mogli su se slobodno šetati, vojnicima se dopuštalo izlaziti u grad nedjeljom, komunicirati s mještanima koji su izražavali slavensku uzajamnost.

Zarobljenici ne slavenskoga podrijetla

U godinama rata, uz dozvolu vlasti, nastajala su različita slavenska društva, zemljaštva i slavenske udruge, njihovi su predstavnici često posjećivali zarobljeničke logore, širili ondje brošure, novine i vodili propagandu usmjerenu protiv Austro-Ugarske i Njemačke, uz različite oblike humanitarne pomoći.

Segregacijska politika prema zarobljenicima posebice je bila izražena u djelatnosti administracije logora u Darnycji, koja se pretvorila u distribucijski mehanizam. Ruska vlada je u tome imala dovoljno iskustva upravo u Ukrajini, gdje je antiukrajinizam, proganjanje bilo kakvih nacionalnih aktivnosti, denacionaliziranje i rusificiranje ukrajinskog stanovništva imalo veliku praksu i vidljive posljedice. Podjela prema nacionalnosti i odgovarajuća politika prema podijeljenima postale su glavni cilj administracije.

Antinacionalna politika posebice se izražavala u stavu prema neslavenskim zarobljenicima, odnosno vojnicima koji su i nadalje bili lojalni Habsburzima, odani vojnoj zakletvi i nisu prihvaćali agitacijsku prorusku ideologiju. Represiranja neslavenskih zarobljenika bila su osobitost politike. Radi provjeravanja i procjenjivanja svakog zarobljenika, pri stožeru Kijevskoga vojnog okruga bio je osnovan Poseban odbor za osiguranje i raspodjelu zarobljenih Slavena. Cilj je bio provjera lojalnosti, jer u zarobljeničkom kontingentu nisu svi bili skloni ruskom carizmu. Etnički Nijemci, Austrijanci, Mađari i drugi, osim što su morali biti deportirani prema Sibiru i Dalekom istoku, prolazili su obradu – ponudu da surađuju s ruskom vladom i u slučaju neprihvatanja suradnje, što je bilo najčešće, bili su deportirani na radove u rudnicima, u građevinarstvu, na krčenje šumskih putova i slično. S vremenom, zbog poteškoća u transportiranju, usmjeravalo ih se na ukrajinske terene s teškim radovima. Uvjete njihova života ilustriraju brojna svjedočenja zarobljenika. Časnici nisu imali privilegija glede uvjeta života. Kako svjedoči mladi njemački časnik koji se 1916. našao u Darnycji, bio je iznenađen kad je saznao za privilegirane i diskriminirane zarobljenike. Diskriminirani časnici spavali su na podu, a ostali austrijski vojnici napolju, odakle su iznosili tijela umrlih, uglavnom austrijskoga podrijetla. U barakama su bili tifusari, za koje također nije bilo dovoljno mjesta; liječnik je dolazio jednom tjedno. U drugim barakama bili su smješteni austrijski podanici slavenskoga podrijetla, gdje su ih vrbovali za službu u ruskoj vojsci. Osim podjele prema nacionalnom obilježju, većinski dio pridošlica doživljavao je poniženja, pljačkanja i oduzimanja osobnih stvari.

Posebice surovo odnosilo se prema onima koji su bili iz austrougarske vojske, dakle uglavnom Slavenima, koje se potencijalno smatrali „našima“,

Pregled u logoru i oduzimanje osobnih stvari

ali nisu prihvaćali suradnju, ostajali su odani vojnoj zakletvi i nisu se htjeli odreći lojalnosti Habsburgu. Među takvima bili su i Hrvati.

Osim kontingenta s njemačkoga govornog područja, jakoj diskriminaciji bili su podvrgnuti zarobljenici židovskoga podrijetla, bez obzira na svoju odanost Rusiji, čija je vlast Židove smatrala potencijalnim izdajicama, već i zato što je jidiš kao jezik – blizak njemačkome.

Segregacijski stav prema zarobljenicima nastavio se i nakon pada carističke vlade. Takozvana Privremena vlada, formirana u veljači 1917, primjenjivala je prethodne metode pogoršavanjem statusa austrougarskih zarobljenika koji su odbijali lojalnost ruskoj komandi, što je jačalo postupnim propadanjem Rusije uoči boljševičkog prevrata. U Darnycji i nadalje nije bilo pravnoga reda i međunarodne zaštite zarobljenika, prema kojima se odnosilo surovo i žestoko.²⁵

Podjela zatvorenika prema nacionalnom obilježju imala je negativne posljedice u događajima narednih godina, kada su u Rusiji formirane nacionalne vojne postrojbe sudjelovale u pokoljima građanskoga rata. Posebice se to izrazilo u djelovanju posebno privilegiranih u zarobljeništvu i stvaranju vojnih kontingenata na etničkoj osnovi. Ruski naum bio je u formiranju slavenskih vojnih postrojbi

25 Prema: Рейнгард Нахтгаль. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни.

Već na početku rata započelo je formiranje nacionalnih postrojbi Slavena i ne Slavena u sastavu ruske vojske. Nastajale su kao rezultat ruskog imperijalnog slavizma s praktičnom primjenom – od zarobljenih slavenskih vojnika stvarati vojne postrojbe na etničkoj osnovi. Vojni vrh je u ljeto 1914. uputio caru izvještaj o stanju slavenskih zarobljenika s prijedlogom da ih se oslobodi takva stanja na temelju potpune lojalnosti glede Rusije, što bi potvrdila postojeća slavenska društva u Rusiji, te im se dodijeli status radnika, uz nadzor nad njima. Nadzor bi ostvarivala vojna komanda, isključivši bilo koje sudjelovanje građanskih slavenskih udruga. Car je dao suglasnost glede sudjelovanja takvih formacija u radu vojne pozadine. Postupno se stvarao teren za formiranje nacionalnih vojnih struktura, podređenih ruskome vojnom vrhu. Njihovo kompletiranje započelo je već u logoru Darnycja – poticanjem etničkih udruženja s namjerom formiranja nacionalnih legija, od kojih je jedna bila češka vojna formacija.

Češka legija

Naziv se odnosi na Čehe i Slovake iz podautrougarske vladavine, koji su od početka rata izražavali nepokornost Habsburzima, prelazili masovno u zarobljeništvo, dezertirali te odlazili u Rusiju. U planiranju raspada Austro-Ugarske Monarhije i privlačenja tamošnjih slavenskih naroda na stranu Rusije, s Česima se povezivala strategija jedne od vodećih snaga na austro-ugarskom području. Zato je ruski vojni vrh svesrdno tolerirao češki smjer, očekujući od njih glavnu ulogu u uništavanju neprijateljske monarhije. Ispočetka su predstavljali Češku družinu (*Česká družina*) kao češko-slovačko iseljeništvo na terenima Ruske Monarhije koje je uoči rata, prema različitim izvorima, imalo od 70 000 do 100 000 ljudi, uglavnom građanskih zanata. Zato je odlučeno, s obzirom na veliki broj dezertera i prebjega koji su se našli na ruskim terenima, da se taj kontingent uobliči zarobljenicima. Ruska vojna komanda je tolerirala njihovo slavenofilsko rusofilstvo te je inicirala pretvaranje u vojnu jedinicu. Aktivna djelatnost ruskoga vojnog vrha vidi se već u kolovozu 1916, kada je u posebnim dopisima za Jugozapadno, dakle ukrajinsko bojište ruski stožer objašnjavao potrebu stvaranja Češke družine jer to „ostvaruje se uglavnom zbog političkih razloga, imajući na

umu da u djelovanju naše vojske u predjelima Austrije te će postrojbe razdijeliti na posebne stranke, da predvode češki pokret protiv Austrije“.²⁶ Car je dao blagoslov takvoj inicijativi slavenske braće, vidjevši u tome snagu u razvaljivanju neprijateljske monarhije.²⁷ Počelo je formiranje češke nacionalne vojne postrojbe u sastavu ruske vojske, i to u Kijevu, u kolovozu 1914. Glavni je kontingent stvaranja bilo uvjetno – pučanstvo Čeha koji su živjeli na terenima Ruskoga Carstva, ustvari – češki i slovački zarobljenici koji su se našli u logoru Darnycja. Za Čehe je to imalo posebno značenje jer bi to bila prva češka vojna formacija, nastala nakon bitke na Bijeloj Gori 1620. i postala bi osnovicom Češko-slovačkoga vojnoga korpusa u Rusiji. Odluka o stvaranju čeških dobrovoljnih vojnih postrojbi koje bi sudjelovale na strani Rusije u tom ratu bila je donesena početkom kolovoza 1914. na antiaustrijskom skupu u Kijevu. Budući da ti građani češke nacionalnosti nisu bili odgovarajući vojnici, ruska je vlada nakon kijevske manifestacije počela popunjavati taj korpus vojnim zarobljenicima. Potkraj 1914. pristigla je naredba carskoga vrha da Češkoj družini, formiranoj u Kijevu, mogu biti pridruženi, prema želji, češki vojnici, odmah zarobljeni, nakon čega su vojni zarobljenici češke i slovačke narodnosti bili glavni izvor popunjavanja te vojne postrojbe. Oni su bili uglavnom u logoru Darnycja, gdje su imali posebne privilegije.

Glavni zadatak – selekcija i odbor zarobljenika za stvaranje nacionalnih vojnih postrojbi ostvarivao se uglavnom Česima koji su imali ideal stvoriti vlastitu državu s češkim kraljem, nadajući se u tome potpori ruskoga cara. Pripadajući kategoriji privilegiranih u Darnycji, češki su zarobljenici uglavnom imali administrativne funkcije: 35% logorskoga personala iz kontingenta vojnih zarobljenika bili su Česi, od kojih su 184 osobe radile na registriranju zarobljenika; ostali su bili glavni u barakama ili su bili njihovi predstavnici. Otprilike najmanje 15 baraka bilo je pod kontrolom Čeha koji su obavljali raspodjelu zarobljenika prema nacionalnim obilježjima.

26 Клеванский, А. Х. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914–1918 гг.) // Интернационалисты в боях за власть Советов. Москва, 1965, 134.

27 Петров, А.А. Становление чешско-словацких частей в составе Российской армии в 1914–1917 гг. // Забытая война и преданные герои. Москва, 2011, 239.

Jasno je da su spomenuti austrijski ili njemački zarobljenici živjeli izvan tih smještaja, tako da je češki kontingent imao prvenstvo u smještaju. Zbog svega je Darnycja stekla reputaciju češkoga gospodarenja (*Tschechenwirtschaft*).

Već naredne 1915. godine bili su najveća etnička grupa vojnih zarobljenika. Fizičkim poslovima nisu bili opterećeni, vršeci uglavnom administrativne funkcije. Za usporedbu – čišćenje logora morali su obavljati Poljaci, koji su predstavljali 19% zarobljenika. U jesen 1916. logorska masa imala je oko tisuću osoba, među kojima su manje od polovice bili Česi koji su zauzimali gotovo sve dužnosti nepovezane s fizičkim poslovima. Logor je imao već 31 baraku, od kojih 13 čeških; ostale su dijelili drugi zarobljenici; spominje se sedam – „jugoslavenskih“, tri rumunjske, dvije elzaške, po jedna – talijanska i rutenska, odnosno ljudi podaustrijske Ukrajine. U drugim barakama bili su predstavnici administracije, uglavnom iz češkoga kontingenta, nazvani zato „češki baraci“, namijenjeni možda drugim, nepriviligiranim zarobljenicima koji su morali spavati napolju.

Iz svjedočenja zarobljenog časnika austrijske avijacije R. Pizzinija, lojalnog Austriji i koji je zbog talijanskoga prezimena bio podvrgnut vrbovanju: barake logora su smještene u maloj šumici, opkoljene bodljikavom žicom; logor je bio u rukama čeških i srpskih legionara i drugih prebjega. Čuvari su bili iz kruga Čeha, Srba, Talijana, Rumunja i Alzašana. Svi zarobljenici koji su pristigli, koji su skidali znakove austrijske vojske i stavljali ambleme s nacionalnim bojama, smještavani su u pristojnim, čistim barakama, imali su različite slobode. Oni koji su pripadali grupi nesigurnih, iako su bili Česi, Srbi, Rumunji, Talijani i drugi, smatrali se Nijemcima i čuvali vjernost domovini, nisu bili u povoljnom položaju. Mučili su nas strašno – da dobiju od nas izjave poželjnoga sadržaja.²⁸ Slično se tako postupalo s Hrvatima u Odesi.

Osim što su imali privilegiran položaj, češki su zarobljenici imali potporu ruske vojne komande koja je podržavala njihove kontakte s češkim udrugama, orijentiranim na idejnu obradu vojnika – „Češka družina“, Savez čehoslovačkih društava Rusije. Oni su morali pratiti ponašanje

---

28 Pizzini, R. *Durch! März bis Dezember 1917. Ein Erleben im Weltkrieg.* – Graz, 1934. – S. 97-99, 108-111). Prema: Рейнгард Нахтігаль. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни.

zemljaka, odgojenih u duhu antiaustrijskih uvjerenja i pružiti garanciju njihove lojalnosti Rusiji.²⁹

Sve se nije odvijalo bez kontrole ruskoga vojnog vrha, odakle je u proljeće 1916. caru upućen izvještaj da vodstvo Udruga češko-slovačkih društava moli vojne vlasti da oslobodi zarobljene Čehe i Slovake koji su dokazali svoju odanost slavenskoj ideji i koji imaju potporu češko-slovačke udruge, te da ih se koristi široko i usmjereno, uglavnom za potrebe vojske. Ruski vojni vrh je predlagao osloboditi vojnike 28. Praškog i 36. Mladoboleslavskog puka, koji su se dobrovoljno predali u rusko zarobljeništvo, a također Slavene izbjeglice iz Austro-Ugarske, koji su otišli otud zajedno s ruskim postrojbama u defenzivi 1915, kao i druge Slavene, lojalnost kojih će potvrditi slavenske udruge i zemljaštva. Car Nikolaj II. odgovorio je „principijelnom suglasnošću“ s izloženim prijedlozima.³⁰

Češka družina, osnovana 1914, pretvorena je 1916. u puk, zatim u brigadu. Uskoro je zatim Češka legija bila uključena u vojsku, stvorenu u Galiciji gdje je ratovala protiv vojske Austro-Ugarske. Ratna i agitacijska djelatnost nastavljala se i nakon pada carizma, a 1917. logor je predvodio češki odbor. Kada je došlo do konačnog pada ruske vlade, češki zarobljenici su se priključili Češkoj legiji u kasarnama Kijeva, gdje su zbog brojnosti predstavljali opasnu snagu te su u vakuumu vlade zauzimali vodeći položaj. Češki su legionari preuzeli kontrolu nad vojnim zarobljenicima, vrbovali su ih u vojne legije, što se odnosilo i na one s hrvatskih terena – za srpski kontingent u Odesi. Češka aktivnost se proširila na ukrajinske regije koje su ostale bez vlade – na seoska područja Kijeva, Volynja, Podilje, gdje su počeli djelovati kao pozadinska milicija, koristeći se i represivnim mjerama protiv seljaka koji su težili preuzeti vlasništvo prethodnih zemljoposjednika.

U narednim godinama rata broj takozvanih *dobrovoljaca*, kako ih je službeno nazivala ruska vojna služba koja je pripremala formacije za svoju vojsku, bio je u porastu. Darnycja je bila glavno središte stvaranja kadrova. Pojačala je podjelu na sigurne i nesigurne osobe. U ljeto 1917. bilo je više od

29 Рейнгард Нахтігаль. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни.

30 Клеванский, А. X. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914–1918 гг.), s. 29.

pet tisuća dobrovoljaca, zapravo prisiljenih na lojalnost ruskoj vojsci. Kada je ruski carizam pao, Privremena vlada u Petrogradu nastavila je prethodnu praksu, računajući na pobjedu i ostvarenje velikodržavnih planova carizma. Nova vlada uvela je zakone koji su još više olakšavali položaj zarobljenika s ciljem njihova uključivanja u rusku vojsku. Posebice su se tolerirale nacionalne formacije zarobljenih vojnika slavenskoga podrijetla. Češka družina, stvorena već 1914, predstavljala je u jesen 1917. poseban Češko-slovački korpus koji je imao 45 000 vojnika; komandant je bio ruski general. Na početku 1918. logor Darnycja postao je glavno središte Češke legije.³¹

U siječnju 1917. formiran je Poljski rezervni puk sa 16 000 vojnika, zatim je na bojištu stvorena Poljska divizija strijelaca kojoj se priključio Poljski puk. Ubrzo je nastao vojni korpus s tri pješачke divizije, kavalerijom i artiljerijom, s ukupno 25 000 vojnika i časnika.

Godine 1917. u Darnycji je iz kontingenta nekadašnjih vojnika austrougarske vojske – rumunjskih zarobljenika, započelo formiranje „dobrovoljaca“ za rumunjsku kraljevsku vojsku.³²

U darnyc'kome logoru bili su i zarobljenici austrougarske vojske koje su nazivali južnim Slavenima, dakle vojnici iz područja Hrvatske. Bili su objekt obrade za stvaranje naredne značajne vojne formacije – srpske.

Darnyc'ki logor, 1918.

31 Nachtigal, R. *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen.* – S. 303-304. Isti. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни.

32 Nachtigal, R. *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen.* – S. 227-286.

IV.

Srpski dobrovoljački korpus

Formiranje srpskoga vojnoga korpusa bilo je sustavni dio ruske politike na Balkanu, što se ostvarivalo u sprezi sa srpskim vlastima. Slično drugim vojnim formacijama, u tome su se koristila dva osnovna resursa – zarobljenici iz vojske Austro-Ugarske i dobrovoljci neposredno iz Srbije, koji su različitim putovima pristizali do Rusije. Međutim nastanak te formacije ima svojevrstu povijest, povezanu s ideološkim i etničkim osobinama specifičnih međuslavenskih odnosa na budućem jugoslavenskom prostoru. Proces formiranja srpskoga vojnoga kontingenta na terenima Rusije odvijao se u različitim razdobljima, bivajući u polju političke i diplomatske aktivnosti ruske i srpske strane, sve do cara i kralja, vojnih stožera i tajnih službi. S njim su povezivani geopolitički naumi carskoga vrha i srpskih vlasti, gdje je svaka strana imala svoje interese; popratila su ga različita ozračja – od pravoslavnoga i slavenskoga bratimljena do sumnji i razmimoilaženja, da bi se na kraju završilo porazom, zajedno s ruskim carizmom, odnosno nastavilo u razdoblju boljševizma, nakon kojega su povratnici prenosili svoja uvjerenja u politički život domovine. U tim naumima i manipuliranjima hrvatski čovjek tretirao se kao potencijalni kadar srpskoga korpusa te ako je ostajao odan domovini – bio je žrtva tih nauma s teškim, često smrtnim završetkom. Drama je bila što su u rusku sredinu dospjeli ljudi slavenskoga podrijetla ali različitih vjera, uvjerenja i ideala. Sukobile su se različite percepcije Rusije i vizije budućnosti naroda na južnoslavenskim terenima. Odaziv na rusku propagandu o tobožnjoj obrani slavenskih naroda bio je jedan od faktora što su se na početku rata u Rusku Imperatorsku vojsku htjeli uključiti srpski dobrovoljci koji su tamo stalno živjeli ili su se našli zatečeni započetim ratom. Posebnom naredbom svi građani – podanici neprijateljskih zemalja, morali su biti uhićeni, ali ako nisu bili sumnjivi glede špijunaže – ostali bi slobodni. Vojni obveznici austrougarske vojske – Rusyni, Srbi i Česi nisu morali biti uhićeni ako su se obvezali na iskrenost u pismenoj izjavi. Te olakšice značile su da je njihovo uključivanje u rusku vojsku bilo otvoreno.

Sljedeći značajan i najbrojniji kontingent za popunjavanje vojske bili su zarobljenici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. Neki od njih imali su predodžbu o Rusiji kao spasiteljici, osloboditeljici i slično. Propaganda o slavenskome caru kao jamcu prosperiteta slavenske braće imala je odjeka na tim terenima, od Slovenaca, preko Hrvata i, svakako, bujno je cvala na srpskome gruntu gdje je patrijarhalna tradicija bila plodno tlo za mitski lik osloboditelja. U ratu austrougarskoga monarha s ruskim carem, kod jugoslavenskih, kako ih nazivaju ruski izvori, zarobljenika, bilo je izraza odanosti jednom i drugom monarhu, ali mit o slavenskom vladaru kao da je bio jači. Prema uspomena jednoga od sudionika događaja, slovenskoga rusofila Trušnoviča, Rusko-turski rat 1877–1878. ostavio je kod Slovenaca i drugih Slavena neizbrisivu predodžbu o požrtvovnom podvigu Rusije, o kojoj mu je večerima pričao djed čija je vjera u Rusiju bila iskrena i nepokolebljiva. Kad se našao u austrougarskoj vojsci, taj slovenski regrut smatrao ju je tuđom, a svi Slovenci smatrali su se vojnicima slavenske vojske, koju će, bez sumnje, stvoriti rusko vodstvo. Otuda patetično uvjerenje da „mi smo njoj (Rusiji) dali prisegu i proglasili smo da prisega koju ćemo dati austrijskoj vojsci nije naša“. Kad se našao na bojištu, imao je puno istomišljenika, navodeći riječi vodnika i vojnika iz srpske postrojbe austrougarske vojske: „Danas ili sutra svi ćemo prijeći Rusima!“¹ Već u prvoj godini rata na rusku stranu su prelazili mnogi s bojišta po Galiciji i drugim regijama te postoji podatak da je u rujnu 1917. u ruskom zarobljeništvu bilo više od 300 000 austrougarskih vojnika jugoslavenskih nacionalnosti, kako su ih nazivali ruski izvori.² Taj zarobljenički kontingent formirao se većinom od vojnika srpske nacionalnosti iz regija koje su bile pod Austro-Ugarskom – iz Bosne i Hercegovine, Like i Vojvodine, a također od zarobljenika hrvatskoga i slovenskoga podrijetla. S obzirom na stalno povećanje zarobljeničkoga korpusa, bio je on predmet pozornosti i strategija ruskoga, zatim i srpskoga vrha – u namjeri stvoriti od njih vojne postrojbe koje bi koristili ili planirali iskorištavati u postizanju različitih ciljeva, što je imalo postupan razvoj – od vladinih suzdržanosti do velike aktivnosti prema njima.

1 Сербские и другие югославянские добровольцы в Сибири в годы Гражданской войны 1918-1922 гг. <http://bsk.nios.ru/>

2 На пути к Югославии (1918–1920). http://militera.lib.ru/h/zadohin_nizovsky/04.html

Na početku rata, 1914. godine, zarobljenici uglavnom nisu bili u središtu pozornosti ruskoga i srpskoga vrha s obzirom na uspjehe ratovanja protiv Austro-Ugarske, kada se očekivao brzi završetak rata i neizbježna pobjeda, ali nisu bili posve zaboravljeni. Rusko zapovjedništvo je vidjelo u njima potencijalnu snagu u daljnjoj strategiji na Balkanu. Srpske vlasti, nakon prvih pobjeda, nisu izražavale posebno zanimanje za zarobljenike s prostora pod Austro-Ugarskom. Zarobljenici srpskoga podrijetla pokušavali su dospjeti u srpsku vojsku. Već u rujnu 1914. u stiglo je u srpsko veleposlanstvo u Peterburgu pismo grupe zarobljenih Srba austrougarske vojske s molbom da ih se uputi u Srbiju, kako bi se tamo, zajedno sa svojom braćom i naoružanjem u rukama borili protiv neprijatelja srpskoga naroda.³ Srpska strana ispočetka nije izražavala veliko zanimanje, s obzirom na pobjedu nad austrougarskom vojskom 1914, ali nije ni zaboravljala na njih. U listopadu 1914. srpsko je veleposlanstvo u Petrogradu dobilo naredbu da provjeri ima li kod zarobljenika austrougarske vojske onih koji bi htjeli služiti u srpskoj vojsci te onih koji bi htjeli ratovati na srpsko-albanskoj granici. S obzirom da su se mnogobrojni zarobljenici, posebice srpskoga podrijetla, a i drugi dobrovoljno predavali Rusima ili nisu željeli podnositi poteškoće logorskoga života, sve ih se više obraćalo veleposlanstvu s molbama da budu usmjereni u srpsku vojsku, da ratuju na strani Antante – protiv Austro-Ugarske. Već su na početku rata vojnici s područja Habsburga, koji su se našli na terenima Rusije, različitim kanalima upućivali molbe srpskom poslaniku u Peterburgu M. Spaljkoviću da se priključe srpskoj vojsci. Prema tvrdnjama srpskih istraživača, takvih je namjera 1914–1915. bilo toliko da se moglo stvoriti postrojbe i do 40 000 ljudi.⁴ Spaljković je o tome izvijestio svoju vladu i već u rujnu 1914. srpska je vlada započela pregovore s ruskom stranom, koja je s vremenom donijela odluku da se te dobrovoljce Dunavom pošalje u Srbiju.

Osim vojnih, postojale su i političke motivacije: usmjeravanje slavenskih zarobljenika iz zemalja pod Austro-Ugarskom u srpsku vojsku ojačalo bi snage za ostvarenje nauma o stvaranju zajedničke države Srba,

3 Митровић, А. Србија у првом светском рату. Београд, 2004, с. 113; Захаров, Александр Михайлович. Создание 1-й сербской добровольческой дивизии на юге России в 1916 году. www.gramota.net/materials/3/2011/5-2/19.html, с. 84.

4 Поповић, Н. Б. Србија и царска Русија. Београд, 2007, с. 270.

Hrvata i Slovenaca. Međutim ostvarenje takva nauma na početku nije imalo organizacijsku potporu i nije se operativno realiziralo jer i srpska i ruska vojska tada još nisu imale potrebu popunjavanja svojih redova. Ali su postojali i oni, posebice iz radikalističkih organizacija, uključujući i Crnu ruku, koji su vidjeli neophodnost da se ubrza dostava vojnika srpske nacionalnosti u Srbiju. Potkraj 1914. u Petrograd je stigao D. Simeiz, koji je bio predstavljen kao dopisnik beogradskih novina, a u biti – poručnik srpske vojske, časnik obavještajne službe koji je započeo ispitivanje mogućnosti takve dostave. Ruska vlada nije to sprečavala, ali ni izražavala velik odaziv s obzirom da je postojalo uvjerenje u vrlo skorou ratnu pobjedu.⁵

Stav se mijenja već 1915. godine, kada je u rujnu austrougarska i njemačka vojska, uz bugarsku vojsku, započela novu ofenzivu pod komandom generala Augusta von Mackensena, koji je okupirao cijelu Srbiju. Premda Srbija nije priznala kapitulaciju, podnijela je velike gubitke vojske koja je oštro zahtijevala jake vojne resurse za ostvarenje planova preporoda Kraljevine Srbije u većim granicama. Pitanje o tome bilo je postavljano na visokoj razini, ponajprije pred ruskim carem, koji se uvijek dobrodušno odazivao na zahtjeve srpske strane o proširenju granica. U okolnostima kada je vojska gotovo nestala, postalo je aktualno stvoriti njezin lik barem prividno – snagama zarobljenih srpskih, odnosno inih „jugoslavenskih“ zarobljenika, što je značilo i Hrvatima i Slovenacima.

Ruska se vlada ispočetka oprezno postavljala prema formiranju postrojbi prema nacionalnom obilježju, tim prije iz kontingenta vojnih zarobljenika, i nije se žurila s ostvarenjem maštanja južnih Slavena o stvaranju slavenske vojske. Prema uspomenu A. Trušnoviča, kada se on, prebjeg, nadahnut vjerom u ruskoga cara-slavenskog branitelja, našao u Rusiji te se raspitivao kako bi se što prije uključio u slavensku vojsku, dobio je odgovor da pitanje o slavenskoj vojsci još nije riješeno te je dospio u zarobljenički logor, a kasnije se našao u srpskoj dobrovoljnoj diviziji pri Ruskoj vojsci.⁶ Dakle slavenstvo je služilo konkretnim političkim ciljevima: ruska je vlada vidjela u njemu samo način iskorištavanja u širenju svoje dominacije.

5 Захаров, Александр Михайлович. Создание 1-й сербской добровольческой дивизии на юге России в 1916 году.

6 Трушнович, А. Р. Воспоминания корниловца. М.–Франкфурт, 2004. Захаров, Александр Михайлович. Создание 1-й сербской добровольческой дивизии.

Ali srpske su vlasti gledale drukčije na pitanje zarobljenika: one su u tom kontingentu vidjele svojevrstan spas stanja nastalog u srpskoj vojsci. Poraz u kampanji 1915. radikalno je mijenjao stanje prema kojemu su se zarobljenici u Rusiji iz statusa sekundarnoga priloga pretvarali u instrument koji je morao biti iskorišten u spašavanju vojnog imidža. Srpska vlada u progonstvu na otoku Krfu započela je aktivnost – političku, diplomatsku i organizacijsku, usmjerenu na vojnu obnovu. Međutim, to se razbijalo o birokratsku tromost ruskoga sustava te je ispočetka rezultat bio slabšan: do kraja 1915. samo je pedesetak ljudi stiglo do Srbije.⁷

Da bi se stvar ubrzala i bila plodnija, u Rusiju je došlo izaslanstvo srpske vlade radi vrbovanja, formiranja i transportiranja srpskih dobrovoljaca u njihovu vojsku. S obzirom na veliku masu ljudi u zarobljeničkim logorima, srpska se vlada obratila s molbom da se vojne postrojbe formiraju neposredno na terenima Rusije, što je odgovaralo ruskim vlastima – kao mogućnost njihova iskorištavanja u svojim vojnim redovima. Ispočetka je prikupljanje dobrovoljaca iz redova zarobljenika imalo za cilj dopuniti redove srpske vojske, prilično oslabljene i malobrojne. Ali nakon pogroma te vojske od strane Austro-Ugarske, počelo je formiranje vojnih snaga iz redova zarobljenika s ciljem njihova korištenja u Ruskoj vojsci. Srpske vlasti su molile da se te formacije nazovu *srpske*, mada su tamo usmjeravani i ne Srbi, odnosno, kako u ruskoj terminologiji glasi – *i drugi jugoslavenski narodi*. Tako se postupno nazirao model buduće Jugoslavije s implicitnom dominacijom jednoga naroda i nezadovoljstvom drugih *jugoslavenskih naroda*.⁸

Odesa kao zbirno središte

Prema svjedočenjima srpske diplomacije, ruska je vlast izdala dozvolu vojnim zarobljenicima, kako je pisalo u dozvoli – Srbima, Hrvatima i Slovencima koji bi željeli pristupiti srpskoj vojsci, da preko Odese Dunavom otputuju u Srbiju. Bio je prikupljen odred ljudi, međutim

7 Захаров, Александр Михайлович. Создание 1-й сербской добровольческой дивизии, с. 84.

8 Учасие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: сб. документов и материалов. — М., 1976, с. 8.

njihovo transportiranje zapelo je zbog ratnoga stanja u Srbiji i birokratskih prepreka. Uskoro je kretanje postalo nemoguće, s obzirom da je Srbija bila okupirana, Bugarska se uključila u rat, a srpska se vlada nalazila u emigraciji na Krfu. Ali to nije zaustavilo entuzijazam i započelo je prikupljanje za srpsku postrojbu – iz cijele Rusije. Svim vojnim okruzima upućena je naredba da sa svih strana šalju Srbe, odnosno *Jugoslavene*, kako su se nazivali oni drugi, ne Srbi. Jugoslavenski zarobljenici s terena Habsburške Monarhije morali su biti pokupljeni posvud po Rusiji, a posebice po Ukrajini, gdje ih je bilo najviše. Zbog poraza Srpske Kraljevske vojske 1915, morali su se uključiti u formiranu jugoslavensku dobrovoljnu diviziju, predvođenu srpskim časnicima. Potraga se širila dalje po Monarhiji, zbirna središta za Srpski korpus ispočetka su bila u Kijevskoj guberniji, u središtima već stvorenih čeških i slovačkih postrojbi. Uskoro je odlučeno da glavno zbirno središte bude u Odesi, gdje je u studenome 1915. započelo formiranje srpskih vojnih postrojbi.⁹

Ispočetka je bilo 200 dragovoljaca koji su stigli i zaustavili se u Odesi jer dalje se nije moglo. Pojavila se ideja da se od te jezgre stvori veća formacija, ali gradske vlasti nisu vidjele korist u pojavljivanju tuđe vojne formacije u gradu te su bile suzdržane u potpori. Uskoro se pojavila prigoda – dolazak cara u Odesu, kojemu je srpski veleposlanik u tom gradu uspio izložiti namjeru srpske vlade da formira ovdje srpski dobrovoljni odred, misleći i na „Srbo-Hrvate i Slovence“. Car je izrazio dobrodušnost prema toj namjeri, obećavši i potporu u vojnoj opremi. Razlog takve dobrote nije bio u slavenofilstvu, već u strateško-političkim vizijama: srpska vojska je jedva postojala negdje u teškim uvjetima grčkih planina te je stvorena predodžba o potpunom nestanku srpske vojske, što Antanta nije mogla dopustiti. Zato je trebalo stvoriti barem prividan simbol postojeće vojske koja se nalazi u Odesi, pod okriljem Rusije – braniteljice.¹⁰ Uskoro, već 1915, na osnovi srpskog odreda bile su formirane dvije divizije sastavljene od bivših vojnih zarobljenika.

---

9 Саранча, В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. Кращезнавство: наук. журнал. – 2011. – № 4(77), с. 84-92.

10 Захаров, Александр Михайлович, исто, с. 83.

Srpska dobrovoljačka divizija u Rusiji

Naredna, 1916. godina, obilježena je dinamikom djelovanja sa svih strana i porastom stvarane postrojbe. Službena Srbija polagala je velike nade u formiranje jedinice koja bi bila potvrda postojeće vojske pod okriljem moćne Rusije, stvorene od zarobljenika uglavnom iz hrvatskih ili bosanskih prostora. Veleposlanik Spaljковиć požuruje vojnog atašea da „ubrza organiziranje... s obzirom na značajno slabljenje naše vojske s jedne strane i jer je nemoguće iskoristiti rezervu ljudi u Srbiji – s druge“.¹¹ Bilo je posve jasno da se tragalo za kadrovskim sastavom srpske vojske, s obzirom na njezine velike gubitke u 1915. godini.¹²

Vojni vrh Rusije u siječnju je uputio direktivu svim vojnim okruzima da u Odesu šalju sve zarobljenike koji žele služiti vojsku u budućoj dobrovoljnoj postrojbi. Naravno, pojam dobrovoljni bio je formalno pokriće usmjerenog vrbovanja. U formiranju srpskih postrojbi aktivni su bili predstavnici srpske časničke političke udruge u Rusiji *Ujedinjenje ili smrt*, koja je imala

11 Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 1837. Оп. 1.; Захаров, isto, с. 83.

12 Захаров, isto, 83.

za cilj ujedinjenje *jugoslavenskih naroda* u zajedničkoj državi. Stvorena 1911. i poznata kao *Crna ruka*, ujedinjavala je srpske časnike i činovnike, nezadovoljne Austro-Ugarskom, a u zarobljenicima iz te vojske, koji su se našli u Rusiji, vidjeli su značajan kadar za antiaustrougarsku djelatnost. Djelovali su po cijeloj Rusiji, skupljajući i vrbujući „dobrovoljce“, šireći antiaustrijsku propagandu te ideju o stvaranju jugoslavenskog ujedinjenja. Odjeka je bilo uglavnom među zarobljenicima po logorima i dezerterima austrougarske vojske, koji su u tome vidjeli mogućnost olakšanja svojega položaja. Prema ruskim i srpskim izvorima, godine 1916. srpsku dobrovoljnu diviziju popunili su zarobljenici – 9571 Srba, 14 Slovenaca, 8 Rusa, 84 Hrvata, 25 Čeha i 22 osobe drugih nacionalnosti.¹³ Do kraja travnja 1916. formirala se Prva srpska dobrovoljačka divizija, u koju su se niži časnički kadrovi novačili iz redova dobrovoljaca, dok će viši kadar pristići iz Srbije. Navodi se broj ljudi u diviziji – 9924, od kojih je iz Bosne i Hercegovine bilo 3812, iz hrvatskih područja, posebice iz Like – 2065, iz Vojvodine – 3778, iz Srbije – 171 te 98 ljudi iz drugih regija.¹⁴ Spominje se da je tijekom 1916–1917. kroz taj korpus prošlo više od 70 000 dobrovoljaca, vođenih željom da se uključe u borbu, ali zbog birokratskih prepreka i loše organizacije bilo je primljeno manje ljudi nego što ih se prijavilo.¹⁵

U veljači 1916. bilo je planirano formirati diviziju s četiri puka, a u svakome po tri bataljuna. Časnički kadar naručivao se i formirao u Srbiji. U veljači je srpska vlada bila informirana o nastanku divizije i da se za nju osobno interesira car Nikolaj II, da gotovo svaki dan pita o stanju stvari te je uputio specijalnoga generala da ubrza kompletiranje. Uskoro je odlukom Vrhovne komande srpske vojske postrojba dobila naziv Prva Srpska dobrovoljna divizija, na čelo koje je postavljen pukovnik S. Hađić. Međutim nije sve išlo glatko zbog tromosti ruske vojno birokratske mašinerije: stožer divizije

13 Вишняков, Я. В. На пути к Югославии: К вопросу о сербо-хорватских отношениях в сербском добровольческом корпусе (1916–1917 гг.), с. 232.

14 Е. И. Поздняков. Югославянская идея во взглядах южнославянских солдат-добровольцев в России, Славянский альманах, 2014, с. 162; <https://cyberleninka.ru/article/n/yugoslavjanskaya-ideya-vo-vzglyadah-yuzhnoslavjanskih-soldat-dobrovoltsev-v-rossii>; Поповић, Н. Б. Србија и царска Русија. Београд, 2007, с. 274-275.

15 Милорадович, Г. Карантин идей. Лагеря для изоляции „подозрительных лиц“ в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг. Москва: Regnum, 2010, с. 128. Поповић, Н. Србија и Русија 1914–1918. Београд: Народна књига, 1977, с. 293.

nije se na vrijeme formirao zbog nedostatka časničkoga kadra. Kasnije je pukovnik Hađić doveo u Odesu 132 časnika, dospjevši tamo zaobilaznim putovima kroz Englesku i Sjeverno more. Konačno je kadrovski sastav bio formiran te je, prema različitim izvorima, imao više od devet tisuća vojnika i časnika; neki izvori navode i veću brojku.¹⁶

Srpski dobrovoljci stižu u Odesu 1916.

U jeku stvaranja postrojbi Petrograd je posjetio srpski premijer Nikola Pašić, kojega je primio car i prvi je počeo razgovor o dragovoljcima u Odesi, predloživši Pašiću da ih tamo posjeti, rekavši da i sam namjerava to učiniti. Pašić je došao u Odesu u svibnju 1916. te je ostao jako zadovoljan viđenim, stekavši dojam da su svi vojnici snažni i spremni za boj. Kada je Odesu posjetio ruski car, srpske postrojbe pozdravio je riječima na srpskome: *Pomozi Bog, junaci!*, što je, kako tvrdi slovenski slavenorusofil Trušnovič, izazvalo veliko oduševljenje vojnika, iako je hrvatski sudionik brojnih događaja po Ukrajini, Tomo Aleksa Dundić, ironizirao taj susret, prikazavši ga kao izraz tromosti tih vojnika.¹⁷ Bilo je za to razloga, s obzirom na opću spremu postrojbi. Prema povjesničarima, dobrovoljne postrojbe nisu imale odgovarajuću spremu za ratna djelovanja: u prvoj diviziji nije bilo niti jedne inženjerske i artiljerijske postrojbe, cijela divizija imala je samo 56 mitraljeza, a nije bilo dovoljno niti prijevoznih snaga.

¹⁶ Поповић, Н. Србија и Русија, с. 85.

¹⁷ Дунаевский, А. М. Олеко Дундич. Москва, 1960.

U ljeto 1916. je, zaslugom pukovnika S. Hadića, donesena odluka o formiranju Druge srpske dobrovoljne divizije, u koju su, osim dobrovoljaca, prisilno mobilizirali druge zarobljenike, najvjerojatnije Hrvate i Slovence, nazvane u ruskim izvorima *jugoslavenski zarobljenici*.¹⁸ Kadrovski časnici su pristigli iz ostataka Srpske vojske, upućeni s otoka Krfa gdje je bila i srpska vlada. Sve je trebalo ujediniti u zajednički srpski korpus pod komandom generala M. Živkovića, koji je bio postavljen na tu dužnost potkraj srpnja 1916. U pripremi za ljetnu kampanju obje su divizije bile svedene u Prvi srpski korpus. Do kraja 1917. planiralo se stvoriti još dva takva korpusa, što bi značilo obnovu Srpske vojske koja bi se u predstojećoj ljetnoj ofenzivi 1916. morala pokazati u sjaju i veličini.

Stožer generala Živkovića u Odesi

Međutim entuzijazam srpske komande sukobio se sa stavovima ruskog zapovjedništva, koje je u te planove unosilo svoje korektive. Nije bilo dovoljno povjerenja u vojne mogućnosti postrojbe stvorene od nedavnih logoraša i nedovoljno opremljene. Osim toga politički manevri, izazvani sukobom s bugarskom vojskom, zahtijevali su suzdržanost glede sučeljavanja vojnih snaga zemalja, na koje je ruska politika računala kao na svoje saveznice na Balkanu. Zato se stvorena srpska formacija morala uključiti u bitke ne samostalno, već u sastavu posebnoga korpusa ruske vojske. Postrojbe

18 Капустин, Л. Г., Ладыгин, И. В. Сербские и другие югославянские добровольцы в Сибири в годы Гражданской войны 1918-1922 гг.

srpskoga dobrovoljnoga korpusa bile su uključene u 47. vojni korpus ruske vojske i morale su nastupati s ruskom i rumunjskom vojskom na terenima Dobrudže. Ta regija (rumunjski Dobrogea, bugarski Добруджа, turski Dobruca) zanimala je Rumunjsku, koja se nadala zadržati ju i dobiti niz drugih regija, zbog čega je prešla na stranu Antante, što se završilo porazom rumunjske vojske i velikim gubicima u srpskome kontingentu.

Sredinom kolovoza 1916. Prva srpska dobrovoljna divizija pristigla je na bojište, gdje bi morala primiti prvo ratno krštenje. Prema nekim istraživačima, ukupan broj ljudi divizije koja je u ljetnim bitkama po Dobrudži ratovala protiv bugarske, njemačke i austrougarske vojske bio je 18 459.¹⁹ Međutim stvarna bojna vrijednost i sposobnost postrojbi bila je mnogo niža u usporedbi s čehoslovačkim ili poljskim postrojbama. Srpska formacija stvarala se na brzinu, s političkim ambicijama, sastojala se uglavnom od srpskih zarobljenika, uz prisilno novačenje zarobljenika nesrpskoga podrijetla. Nije bila dovoljno opremljena, morala je simbolizirati postojanje srpske vojske i zajedništvo snaga Antante. Stigli su do područja Dobrudže potkraj srpnja iz Odese, gdje je ostao dio – oko tri male postrojbe – kao rezervni bataljun i zbog daljnje formiranja novih srpskih pukova.

U kombiniranju ratnih snaga ulogu su imali politički faktori, koji su predstavljali zbrku ideja i mogućnosti ostvarenja. Ruski korpus bio je usmjeren prema Rumunjskoj, ponajprije zbog političkih razloga – kao potpora proruskim snagama u Bugarskoj. Međutim uključivanje srpskih postrojbi u ruske redove izazvalo bi posve suprotnu reakciju, s obzirom na srpsko-bugarsko konfrontiranje, što bi srušilo političku ideju potpore bugarskim rusofilima i koji ne bi oprostili rusko-srpsko zajedništvo protiv bugarske vojske. Ruski general A. Zajončkovskij smatrao je da Srbe nije trebalo uključivati u to bojište, već ih prebaciti na Kavkaz. Međutim carski dvor je želio zadovoljiti ambicije srpskoga dvora.

General Zajončkovskij, koji je komandirao zajedničkim snagama u Dobrudži, odlučio je da Srbi ostanu u rezervi dok se ne vidi kako se razvijaju ratni događaji i ponašanje Bugara. General je planirao pustiti Srbe u boj kad bude jasno da treba ići na Bugare ognjem i mačem.²⁰

19 Югославянские формирования в Гражданской войне, 1917-1922 гг.

20 Вишняков, Я. В. На пути к Югославии, с. 233.

General Zajončkovskij vrši smotru srpskih postrojbi

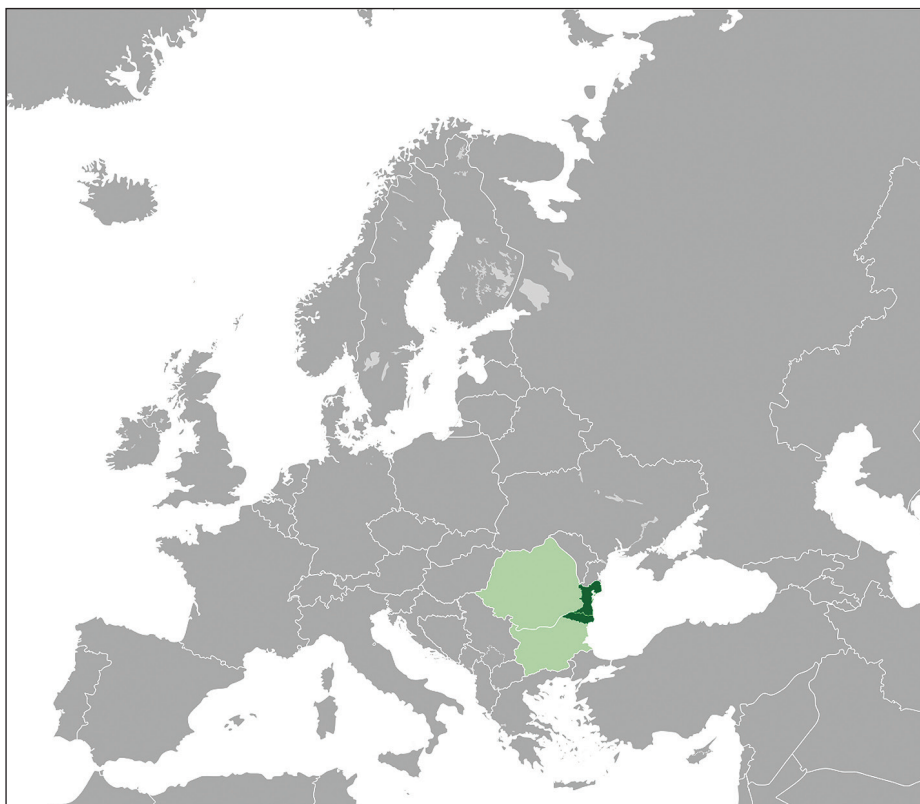
Zajončkovskij je priznavao da su Bugari bili jači od cjelokupne njegove strane – rusko-rumunjsko-srpske vojske, brojnošću i kvalitetom divizija. Rumunji su se tijekom rata iskazali kao slabi vojnici, u nekim pukovima bilo je dezertiranja, masovnoga bjekstva iz vojnih redova čim bi se sukobili s bugarskim postrojbama. Zato je general bio primoran usmjeriti protiv bugarske vojske – srpske postrojbe. Potonji su težili iskazati junaštvo, ali sve se završilo gotovo potpunim porazom. U bitkama za Dobrudžu srpska divizija izgubila je više od 80% sastava; ostaci su bili odvedeni do Izmajila na Dunavu. Od kraja kolovoza do sredine listopada 1916. Srbi su izgubili, ubijenih ili ranjenih, ukupno 231 časnika i 8996 nižih činova, što je značilo gotovo potpuni poraz svih napora u Odesi.²¹

Međutim to nije smetalo ruskom i srpskom dvoru da pretvore poraz u slavlje junaštva: car Nikola II. i kralj Petar Karađorđević uputili su preko generala Zajončkovskog posebnu zahvalu i izraze ushićenja podvizima srpske divizije. Sve to nije promijenilo stanje poraza; rusko-rumunjska ofenziva, uz srpsko sudjelovanje, doživjela je poraz. Grad Constanța je pao, zatim je pao Bukurešt, a general Zajončkovskij bio je smijenjen. Rumunjska vojska je prestala postojati kao organizirana vojna sila, dok je ideal obnove srpske vojske na temelju odeskih formacija također doživio poraz.

21 Југословенски добровољци у Русији 1914–1918. Београд, 1977, с. 111; Вишняков, Я. В., с. 94.

Međutim nije se ugasio i nastavio se ponovni pokušaj, koji će na kraju opet završiti potpunim porazom te će od srpskoga korpusa ostati samo naziv. To će se pokazati u narednim godinama padom ruskoga carizma 1917. koji je zakuhao krvavi rat, navodno zbog suosjećanja s bratskom, istovjernom Srbijom.

Ali tome prethodi razdoblje novih pokušaja da se napuni poraženi srpski korpus, što će se opet odvijati u Odesi. Tamo će na površinu isplivati politička podloga velikosrpskih težnji, žrtvama kojih će postati Hrvati.

Dobruža

V.

Odesa 1916. i Hrvati

U prikazu etničke slike sudionika dobrovoljačkih snaga u Odesi nedostaje informacija o Hrvatima – njihovu broju i osobama. Stvara se predodžba da su oni bili uglavnom zarobljenici srpskoga podrijetla, kako su ih u opsežnoj historiografskoj literaturi prikazivali srpski i ruski autori, dok su hrvatski istraživači zaobilazili tu temu.¹ Prema navodu ruskoga povjesničara V. Zelenina, u rujnu 1917. u Rusiji je živjelo oko dva milijuna vojnih zarobljenika, od kojih su gotovo 80% bili vojnici i časnici austrougarske vojske, uključujući više od 300 000 jugoslavenskih.² Dakle, ponovno – ili austrougarski, ili jugoslavenski, najčešće – srpski, što bi nastojanjem povjesničara moralo stvoriti predodžbu o izričito srpskim zaslugama u nastanku tih postrojbi. Međutim, kako zapaža suvremeni ruski povjesničar J. Višnjakov, posebnog entuzijazma za polazak u boj nije bilo kod većine zarobljenika, jer je to značilo ponovno se naći pred licem smrti,

---

1 Na bibliografiju upućuje moskovski povjesničar J. Višnjakov: Југословенски добровољачки корпус у Русији. Београд, 1954; Очак, И. Д. Из историје учасћа југославаца у борби за победу совјетске власти у Русији 1917–1921 гг. // Октабрскаја револуција и зарубежне славјанске народи. М., 1957, с. 271–327; Груловић, Н. Југословени у рату и Октобарској револуцији. Београд, 1962; Југословенски добровољци 1914–1918. Зборник докумената. Београд, 1980; Југословенски добровољци у Русији 1914–1918. Београд, 1977; Поповић, Н. Србија и Русија 1914–1918. Београд, 1977; Учасће југославањских трудящихся у Октабрској револуцији и грађанској војни у СССР. Зборник докумената и материјала. М.: Наука, 1976; Зеленин, В. В. Под красним знаменем Октабра. Југославањски интернационалисти у Совјетској Русији 1917–1921. М.: Мысль, 1977; Петровић, И. Српски добровољци 1912–1918. Бројке и судбина. Нови Сад, 2001; Лобачева, Ј. В. Србија, Југославањски комитет и сербо-хорвата-словенска емиграција у Америци у 1914–1916 гг. // Славјановедение. 2007, № 4, с. 12–28; Ista. Југославањско покретање у Америци у године Првој светској војни 1914–1918 гг. М.-СПб., 2014; Вишняков, Ј. В., Тимофеев, А. Ю., Милорадовић, Г. Армија без државства. Од сербског к југославањском добровољачком корпусу у Русији во време Првој светској војни: сб. док. М., 2014; Мицић, М. Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918. Ново Милошево, 2016. / Вишняков, Ј. В. Сербске добровољци и рускаја револуција 1917 г. Вестник МГИМО-Университета. 2017, 5(56), с. 33.

2 Зеленин, В. В. Под красним знаменем Октабра. Југославањски интернационалисти у Совјетској Русији 1917–1921. М.: Мысль, 1977, 8–9.

izgubiti život očuvan u zarobljeništvu; zato mnogi nisu htjeli ići u bitku s onima koji su pripadali njihovoj domovini, bojali su se posljedica ako ih se identificira i slično.³

Formiranje Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa kao zamjena srpske vojske, smanjene u balkanskim porazima, nije se moglo ostvariti zbog političkih razloga – velikodržavnih ideja koje su se razvijale u bujici etničkih i političkih sukobljavanja. Nakon poraza na Solunskoj fronti ponovno su porasle ideje o preporodu vojske na račun preostalih zarobljenika austrougarske vojske, koji nisu izražavali želju ratovati za velikosrpske ideale. Upravo su pokušaji prisiljavanja i agresivnost srpskog časnništva u ostvarenju takvih težnji, koje su započele u jesen 1916, pokazali iluziju stvaranja zajednice bratskih jugoslavenskih naroda. U srpsku, kako se nazivala, postrojbu usmjeravani su ne samo Srbi već i drugi s tih prostora, ali od samoga početka naziv jugoslavenska postrojba nije se upotrebljavao jer nije bio poželjan, što je imalo političke motivacije u srpskoj sredini. Zbog političkih okolnosti već je tada pojam jugoslavenski u smislu federativnog oblika konsolidiranih naroda bio miniran nesuglasticama koje će opredijeliti sudbinu tog zajedništva. Sve je počelo u Odesi 1916. i završilo simbolikom Vukovara 1991. Međutim kriza u Odesi imala je svoju pretpovijest.

Još prije završetka rata, odnosno u težnjama da započnu rat, sve su strane imale viziju budućnosti, obogaćenu osvojenim teritorijima. To se odnosilo i na buduću Jugoslaviju, gdje su se razilazile vizije Srbije, koja se vidjela velikom, i ostalih jugoslavenskih naroda, koji su vidjeli ravnopravnu federaciju, u čemu se posebice isticala ideja ravnopravnog slavenstva kao kronični hrvatski jugoslavenski idealizam. Glede apologije jugoslavizma u hrvatskoj sredini nije se vidjela prepreka, s obzirom da su hrvatski intelektualci i neki političari aktualizirali ideju jugoslavenstva kao budućega, poslijeratnog oblika organiziranja jugoslavenskih naroda na tome prostoru.

Srpski vrh nije bio zadovoljan takvim modelom jer su se posljedice rata vidjele kao velika, proširena kraljevina uz srpsku dominaciju. Srpska vizija temeljila se na ideji ujedinjenja ostalih – pod protektoratom Beograda, kako je proglašavala Niška deklaracija usvojena u prosincu 1914. u Narodnoj

---

3 Вишняков, Я. В. Сербские добровольцы и русская революция 1917 г., 35.

Skupštini Srbije. Budućnost se vidjela ne samo u završetku velikoga naoružanog otpora, već i u oslobođenju svih Srba, Hrvata i Slovenaca od Austro-Ugarske te ujedinjenju u zajedničku državu po završetku rata. Utjelovljenje se vidjelo u vodstvu Srpske vlade koja se stavljala „u službu velike stvari Srpske Države i Srpsko-hrvatskog i Slovenskog plemena“.⁴ Međutim takvo izjašnjavanje nije korespondiralo s drugom vizijom koju je predstavljao Jugoslavenski odbor i koji je težio nastupati samostalno u njezinu realiziranju, ne prihvaćajući dominaciju neke od strana. Težio je biti priznat od zemalja Antante kojima bi se predstavio postojećim vojnim snagama i koje bi se zvale Jugoslavenska legija, srodna formiranoj Čehoslovačkoj legiji, što bi privlačilo Hrvate u tu postrojbu. Nikola Pašić revno se postavljao prema Jugoslavenskom odboru, koji je težio biti neovisan u viziji osamostaljivanja podaustrijskih naroda. S hrvatske strane, uz slavensku potporu nudio se model ravnopravnoga zajedništva, privlačan Hrvatima koji su bili protiv Austro-Ugarske. Opsjednutost takvim idejama zavest će hrvatske apologete jugoslavenstva da postanu žrtve sukoba u vizijama budućnosti i što će se dramatično izraziti u procesu stvaranja budućega Srpskoga korpusa u Rusiji. Dakle već na početku je nastao raskol u vizijama, što će odjeknuti u sudbinama zarobljenika koji su postali žrtvama rascjepa, pridržavajući se vlastitih nacionalnih uvjerenja. Već na počecima stvaranja vojnih formacija od takozvanih Jugoslavena prevladavao je naziv srpski (korpus). Suprotna je bila hrvatska inicijativa koja se vidjela kao vojni korpus vojnika austrougarske vojske, ponajprije domobrana, a potporu bi pružili dobrovoljci iz zarobljeništva, također iz inozemstva. Zato se pružala potpora novačenju domobrana iz redova ruskog zarobljeništva, koje bi stvorilo jugoslavensku dobrovoljačku postrojbu koja bi ratovala na strani zemalja Antante. Uz srpske dobrovoljce, tamo su krenuli i hrvatski, odnosno slovenski zarobljenici.

Dakle, već na samom početku je nastao raskol. Međutim jugoslavenski projekt je mogao imati sadržaj s implicitnom velikosrpskom okosnicom ili nastupati kao federalistička tvorevina – ovisno o prevladavanju snaga koje su tu ideju utjelovljavale. Zato se vodila skrivena borba između

4 Mandić, A. *Fragments za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1956, 107.

unitarista i federalista, neposredno u Srbiji ali i na jugoslavenskim terenima podaustrijskog položaja. Ideja jugoslavizma živjela je uglavnom u intelektualaca, većinom hrvatskih, koji su čuvali staru hrvatsku utopiju o harmoničnom, ravnopravnom bratstvu slavenskih naroda, srodnost kojih se temelji na pripadnosti slavenstvu. Ali taj faktor nije bio tvrdo tlo za gradnju zajedničkoga doma; rušio se na drugim kriterijima – vjerskim, ideološkim, gospodarskim, teritorijalnim i drugim. Postojala je predodžba o nemogućnosti zajedništva, zato mnogi nisu prihvaćali jugoslavizam kao nešto ozbiljno, ironizirajući ga kao utopijsku maštu. Srpski intelektualci, glorificirajući pravoslavlje, smatrajući ga okosnicom bratstva s velikom Rusijom, nisu mogli prihvatiti hrvatske ili slovenske katolike kao bratske, ne govoreći o muslimanskim Bosancima koje su svojatali sa svih strana. Propaganda zajedničke narodnosti zasnivala se na viziji liderstva kakvim se Srbima vidjela Srbija, ili ravnopravnosti kakvu su htjeli katolički jugoslavenski narodi. Kasnije će se pojaviti boljševička ideja internacionalizma u kojoj će opet prevladati skriveni hegemonizam jednih i separatizam drugih.

Ideološke razmirice i sukobi dramatično su se odrazili na sudbinama ljudi i vojnih postrojbi u Odesi. Srpska vlada ih je vidjela kao zamjenu ili filijalu srpske vojske, a ruski se generalni vrh, uz sva pravoslavno-slavenska izjašnjanja carskoga dvora, skeptički postavljao prema vojnim sposobnostima postrojbi, što se potvrdilo u ljetnim bitkama na terenima Solunske fronte, u Dobrudži. Jugoslavenski odbor i nadalje je u tim postrojbama želio vidjeti uvjet legitimiziranja svog postojanja u očima zemalja Antante. Svi su doživjeli poraz svojih ideala već u prvome vojnom krštenju – u ljetnim ofenzivama 1916. godine.

Međutim ideali se nisu ugasili i rasplamsali su se u narednom razdoblju – u drugoj polovini 1916, kada su skrivena konfrontiranja velikosrpskih i federalističkih uvjerenja došla na vidjelo s dramatičnim eksplikacijama, žrtvama kojih su postali katolički Slaveni – Hrvati i Slovenci, dospjeli u Odesu svojom voljom ili prisilno. Prema zapažanju J. Višnjakova, „zavedena bomba srpsko-hrvatskih odnosa eksplodirala je krajem 1916. u trenucima, koji su, kako se činilo, zahtijevali konsolidiranje dvaju naroda u borbi s neprijateljem i stvaranje zajedničke države. I desilo se to u Odesi u Srpskom dobrovoljačkom korpusu, gdje su se odigravali događaji kao primjer

mikrosvijeta, ilustracije porasta pokušaja stvoriti vještačko 'sintetičko jugoslavenstvo'. Svi ti događaji imali su ključno značenje u sudbini srpskoga korpusa, koji je opet zahtijevao nadopunjavanje. Upravo pokušaji i način novačenja vojnika ujesen 1916. mogu poslužiti kao najbolja ilustracija odnosa tih bliskih, kako se činilo, slavenskih naroda, što se pretvorilo u ozbiljne neredе u temeljima kojih je bila uzajamna nacionalna neprijaznost“.⁵

U počecima formiranja, postrojbe su većinom bile srpske, no nakon gubitaka u Dobrudži morale su se popunjavati Hrvatima i Slovencima preostalih po logorima, uz srpske zarobljenike koji nisu izražavali želju za odlazak na bojišta. Ideološku bazu novačenja i nadalje su formirali srpski časnici na čelu s pukovnikom S. Hadžićem. On je već na početku godine, kada je stigao u Odesu, imao konkretne upute: „Neophodno je od raspršenih jugoslavenskih dobrovoljaca, nekadašnjih austrijskih vojnika, stvoriti jake, disciplinirane i srpskim idejama nadahnute vojne postrojbe, koje će pod vodstvom naših odabranih časnika i pod našim slavom ozarenim zastavama biti spremne poginuti za oslobođenje srpskog ognjišta i ujedinjenje Srba te Jugoslavena, bez obzira da li će biti povedene u boj protiv Bugara, Austrijanaca, Nijemaca ili Turaka.“⁶ Takva vojnička direktiva nije imala odjeka, ali ju je nastavljao razvijati srpski vojni vrh. U patetiku se dodavala i propagandna sentimentalnost s ciljem izazvati rodoljubne osjećaje. U rujnu, dakle odmah nakon poraza u Dobrudži, komandant srpskoga vojnog vrha u Odesi general M. Živković izdao je ukaz, u kojem uzvišeno propovijeda: „Snovi naših predaka sada se ostvaruju. Srpsku, Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i ostale zemlje slavenskoga juga odavno je naselio jedan te isti slavenski narod (...) Srbija je svojom junačkom borbom pokazala cijelome svijetu da ne želi živjeti sama, bez zajedničkog života sa svojim sestrama, bez zajedničkog života s omiljenom Hrvatskom i Slavonijom, prelijepom Slovenijom, s ponosnom Bosnom i Hercegovinom, s kamenitom Dalmacijom, slavnim Srijemom, s cvjetajućim Banatom i s rodnom Bačkom.“⁷ Međutim patetika je samo prikrivala radikalne namjere

5 Вишняков, Я. В. На пути к Югославии: к вопросу о сербо-хорватских отношениях в сербском добровольческом корпусе (1916-1917 гг.), 232.

6 Поздняков, Е. Югославянская идея во взглядах южнославянских солдат-добровольцев, 162; Поповић. Н. Б. Србија и царска Русија, 274.

7 Prijevod s ruskoga, prema: Вишняков, Я. В. На пути к Югославии, 235.

koje su se izražavale u novom valu prisilnog usmjeravanja zarobljenika s različitih logora u zbirno središte – Odesu. Ruska vlada, uz srpsko posredništvo, nastavljala je akciju traganja za *jugoslavenskim* zarobljenicima, forsirajući formiranje postrojbe koja se nazivala Srpski dobrovoljni korpus. Izvještaji s terena svjedočili su o inerciji i nezainteresiranosti bivših vojnika za napuštanje relativno mirnih središta po Ukrajini gdje su radili u seoskom gospodarstvu te za odlazak u Odesu, zatim na bojišta. Ruski general Ebelov obavještava da entuzijazma gotovo nema; odazvalo se samo nekoliko ljudi te odlučuje sve zarobljenike, obilježene kao jugoslavenske, deportirati u Odesu, smatrajući da tamo, „u okružju dobrovoljaca koji su se već suglasili da stanu pod srpsku zastavu, pod utjecajem patriotski raspoloženih srpskih časnika, treba očekivati bolje rezultate vrbovanja“.⁸

Srpski časnici pristigli s Krfā spremno su se uključili u traganja za jugoslavenskim zarobljenicima. Preko srpskoga veleposlanstva u Peterburgu, iz ruskih vojnih izvora stizale su upute gdje i koliko je smješteno jugoslavenskih zarobljenika i kamo su bili usmjeravani vojni srpski agenti. U izvještaju stožera Odeskoga vojnog okruga potkraj 1916. govorilo se da su „brzi porast ovih postrojbi i prikupljanje dobrovoljaca kao i bojnu pripremu uglavnom ostvarivali svi kadrovski časnici Srpske kraljevine“.⁹ Da bi se ubrzalo kompletiranje, svi su zarobljenici usmjeravani u Odeski vojni okrug i formirane su postrojbe s ljudima koji nisu htjeli tamo biti, premda su ih nazvali dobrovoljcima. Propagandna uvjerenja o omiljenoj Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji u drugim krajevima, sreća kojih je moguća samo u zajedništvu sa Srbijom, nisu imala odjeka.

Problemi su nastajali u nizu pitanja među kojima treba izdvojiti najveće, jer jugoslavenska ideja zanimala je uglavnom intelektualne krugove i bila je manje važna seljačkoj masi iz koje su bili zarobljenici. Egzistencijalni problem bio je najveći, jer se odnosio na pitanje očuvanja života: jednostavno nisu željeli ginuti, posebice nakon događaja u Dobrudži. Među vojnicima su se širile informacije o gotovo potpunom istrebljenju vojnika u bitkama na Dobrudži. Izvještavalo se da su se pojavljivali dezerteri koji su govorili o masovnim smrtima u Dobrudži, zbog čega je većina u postrojbi, uglavnom

8 Вишняков, Я. В. Сербские добровольцы и русская революция 1917 г., с. 35.

9 Isti, с. 36.

Hrvata i Slovenaca, počela govoriti da je bolje poginuti u Odesi, nego ondje, na Solunskoj fronti; počela se širiti panika, nastala su dezertiranja i slično.

Na sudbinu ljudi u Odesi snažno su se odrazile ideološke nesuglasice povezane najprije s nazivom postrojbe. Oko dragovoljaca vodila se oštra borba: ako je za srpski vrh to bio ponajprije kontingent srpske vojske, predstavnici Jugoslavenskog odbora, kao sudionici formiranja dobrovoljačkih postrojbi, vidjeli su u njemu ponajprije političku snagu koja će uobličavati model buduće državne formacije jugoslavenskih naroda, što se nije podudaralo s vizijama srpske vlade. Problem je nastao već u nazivu: Nikola Pašić je smatrao da Jugoslavenski odbor želi stvoriti snagu, nepodređenu Srbiji i zato je vidio naziv samo s početnim srpskim imenom – Srpski dobrovoljački korpus, ne i Jugoslavenski korpus ili Jugoslavenska legija. Hrvatski dragovoljci, ako su išli u Odesu i našli se ondje, zahtijevali su da prevladava naziv s početnim pojmom jugoslavenski, ne i srpski, što nije bilo prihvatljivo za prevladavajuću snagu – srpske časnike. Zato je na počecima stvaranja vojnih formacija od takozvanih Jugoslavena prevladavao naziv srpski: postrojba stvorena 26. srpnja 1916. uoči odlaska na Solunsko bojište nazivala se – Srpski dobrovoljački korpus.

Takva tendencija utjecala je na nezainteresiranost vojnika – ne Srba u pristupanju postrojbi te kada je došlo do provjeravanja tko doista *želi postati* dragovoljac, pokazalo se da većina Hrvata i Slovenaca nije željela postati vojnicima u tom formiranju i ponovno *ići u rat*. Prema zaključcima ruskog publicista Majevskog, upravo je to utjecalo na oštro negativno reagiranje srpskih časnika na takav stav: pridošli s Krfa, iz tamošnje vojske, „Srbi su shvatili da se u Rusiji nalaze mase Hrvata i Slovenaca koje se ne žele zajedno sa Srbima boriti za nacionalno ujedinjenje“. Prema zapažanju suvremenoga ruskog povjesničara J. Pozdnajkova, vojnici-dragovoljci bili su zainteresirani ponajprije za jugoslavenski oblik zajedništva, što je zbog izrazite „nacionalne“ disproporcije izazvalo oštro nezadovoljstvo srpskoga kontingenta: „Razmimoilaženja su se vidljivo pojačala poslije dolaska srpskih časnika, ponosnih na uspjeh svoje vojske u Balkanskim ratovima. Romantičarsko-idealističko oduševljenje dragovoljaca sukobilo se sa surovom stvarnošću. Za časnike su dobrovoljci bili samo vojnici koje je

trebalo dresirati, koristeći se često i nepedagoškim metodama, uključujući i batine..¹⁰ Međutim isti autor možda preuveličava patos srpskih časnika, spominjući uspjehe njihove vojske; stanje je bilo suprotno jer su upravo porazi te vojske doveli srpske časnike u Rusiju, gdje su morali natjerati ne Srbe da popunjavaju vojsku, stvarajući privid njezina postojanja. Takvo ponašanje već je unaprijed pretkazivalo perspektivu Jugoslavije s dominacijom jednih i nezaustavljivom težnjom drugih da pobjegnu iz takva zajedništva.

Postojale su i druge prepreke. Jedan od kamena spoticanja bila je i prisega. Vojnici i časnici hrvatske ili slovenske nacionalnosti smatrali su da, ratujuću za buduću federaciju ravnopravnih jugoslavenskih naroda, moraju prisezati tom idealu. Časnički dio bio je potpuno srpski, prožet idealom Velike Srbije, te je vidio svoj zadatak u prisiljavanju dragovoljaca da budu odani srpski vojnici, što je značilo prisegnuti srpskome kralju. Smatralo se da viši činovi hrvatskoga podrijetla, a takvih je bilo, nisu morali davati pismenu izjavu. Ali bez obzira na to, brojni Hrvati i Slovenci nisu bili zadovoljni sadržajem teksta prisege, koji nije odražavao ciljeve njihove borbe. Ilustrativan je primjer hrvatskoga potporučnika G. Barabaša, koji u raportu o napuštanju korpusa navodi razloge svoje odluke: „13. ožujka 1916. kao austrijski časnik pristupio sam Srpskome dobrovoljnom korpusu, jer sam kao odani Jugoslaven smatrao dužnošću dati svoj doprinos stvari jugoslavizma. Odred sam doživljavao kao izričito jugoslavensko formiranje, bez obzira što se nazivao srpskim (...). Ja sam – Hrvat, ali sam izbjegavao bilo kakva naglašavanja i isticanja imena svog naroda jer ne samo da sam znao, uzimajući u obzir broj vojnika (misli se na vojnike srpskoga podrijetla) da nemam na to pravo i smatrao sam to vrlo opasnim, s obzirom na nacionalna osjećanja i radikalni duh drugova-Srba, nego i zato što sam stupao u odred u svojstvu Jugoslavena, s ciljem služiti jugoslavenskim interesima koji su identični kod Srba, Hrvata i Slovenaca, ne i kao Hrvat s posebnim hrvatskim usmjerenjima (...). Sukobi u odredu pojavili su se zbog borbe između jugoslavenske ideje te ideje stvaranja države u kojoj bi bili ujedinjeni svi Srbi, Hrvati i Slovenci pod hegemonijom Srba, kao onih koji su uložili

---

10 Поздняков, Е. И. Югославянская идея во взглядах южнославянских солдат-добровольцев в России, с. 163.

najveći napor za stvaranje buduće tvorevine. Još uvijek sam vjerovao da će ideja 'Jugoslavije' biti jača od ostalih, dok nisam čuo nastup gospodina premijera-ministra Pašića (...) i pročitao programski govor (...) nasljednika prijestolja Aleksandra (...). Posljednjom naredbom (vlade Kraljevine Srbije) bio je odbačen naziv 'jugoslavenski'. Korpus se raspao na 'srpski', 'hrvatski' i 'slovenski' dio, a time se raspalo i sve jugoslavensko.“ Kao osnovni razlog napuštanja korpusa G. Barabaš navodi uvođenje obvezne prisega srpskome kralju: „Stavljaju me pred činjenicu neophodnosti dati prisegu Kraljevini Srbiji, ali tada ću prestati biti časnik-dragovoljac, koji se rukovodi samo jednom idejom, i postat ću časnik srpske kraljevine, vojni dužnosnik, primoran izvršavati sve naredbe, ne postavljajući pitanja.“¹¹ Takva je odluka mladoga časnika indikativna glede raspoloženja hrvatskih dragovoljaca. Stanje se pogoršavalo kada je bila donesena odluka Jugoslavenskog odbora, koju je u Odesi oglosio njezin predstavnik F. Potočnjak, o nužnosti davanja takve prisega, što se doživljavalo kao pritisak. Mnogi su bili primorani to učiniti, ali je sve zajedno jačalo konfliktno stanje.

S obzirom na slab odaziv dobrovoljnog odlaska, od listopada 1916. počinje prisilno mobiliziranje ratnih zarobljenika iz sredine takozvanih južnih Slavena. Dobili su nadimak *prisilnovoljci*, što je unosilo nov destabilizirajući čimbenik u zajednicu koja je, s obzirom na gubitke u ljetnoj kampanji, bila brojčano manja: od 20 000 zarobljenika u korpusu ih je ostalo oko 56%. Etnički sastav druge divizije 20. studenoga 1916. činilo je: 6200 Srba, 3144 Hrvata, 1556 Slovenaca, 193 Čeha, 8 Poljaka, 13 Ukrajinaca i 84 predstavnika drugih nacionalnosti.¹² Osim što je bila vojno oslabljena te ideološki konfrontirana, formacija nije sudjelovala u ratnim pothvatima jer u početku nastanka divizije, a zatim i takozvanoga korpusa, za nju nisu pronašli neku vojnu aktivnost. Zato se postrojba pretvorila u skupinu koja se pročula kao nedovoljno disciplinirana i problematična. Osim toga započela su teška maltretiranja vojnika s primjenom nasilja, čime je stekla negativan ugled. Srpski časnici smješteni u Odesi iskoristili su postrojbe

11 Поздняков, Е. И. Югославянская идея во взглядах южнославянских солдат-добровольцев в России, с. 165.

12 Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR. Beograd, 1979, str. 28.

za širenje svojih ideja na konkretno smišljen način. Donesena je odluka o nužnosti odgoja, što se pretvorilo u nasilje koje je poprimalo masovne i brutalne oblike kršenja svih prava i zakona. Da bi stvorili zajedničko idejno usmjerenje, vodstvo korpusa se odlučilo na radikalne mjere: inicijativom srpskoga zapovjedništva bila je stvorena posebna struktura pod nazivom „Odgojna komanda“. U izvještaju načelniku stožera Odeskoga vojnog okruga, od 7. studenoga 1916. pukovnik Kušaković je nastojao prikriti razloge takve inicijative, stvarajući privid postojeće discipline, uz izliku nekih neposlušnih koje treba „preodgojiti“, objašnjavajući zašto su za *preodgoj* potrebne odvojene prostorije. Naime u Odesi su svi ratni zarobljenici „jugoslavenskoga“ podrijetla živjeli u kasarnama, namijenjenima za srpske postrojbe. Zatim su bili podijeljeni na odvojene skupine, u kojima su se vodila ispitivanja glede priključenja srpskim divizijama. Oni koji nisu željeli postati dragovoljci i kolebali se, bili bi dostavljani u posebne prostorije pod stražu. S njima su se vodili „ispitivački razgovori“ tijekom određenog, često dugog vremena. U slučaju upornosti, bili bi dostavljani odeskoj vojnoj komandi da ih se vrati u zarobljeništvo, dok bi druge, preodgojene, usmjeravali u pukove. Takav naum pukovnik je obrazlagao pokušajima da se opravda inicirani preodgoj: „Formiranje druge divizije pokazalo je da veliki postotak vojnih zarobljenika Jugoslavena željno pristupa u redove Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa nakon punog i svestranog upoznavanja s ciljevima i zadacima jugoslavenskoga dobrovoljačkog pokreta. Ali su prostorije i uvjeti, u kojima smo morali raditi prilikom formiranja Druge divizije, pokazali da je neophodno primati novopridošle zatvorenike u posebnim prostorijama, upoznavati ih i nakon njihove suglasnosti preporučivati ih u postrojbe rezervnoga bataljuna. S obzirom na izloženo, dao sam naredbu o usmjerenju činova rezervnog bataljuna, koji su pristizali dolaznim transportom, u kasarne (...) poduzeća (kasarne su bile tvorničke hale – P. J.) – u odgojnu komandu. Tamo će se ratni zarobljenici odgajati u nacionalnome duhu od osam do 30 dana, nakon čega će oni uporni biti predani vojnom vodstvu da budu vraćeni u zarobljeništvo. Kao što se vidi, odgojna komanda nije nova postrojba, nego taj isti rezervni bataljun, s tom razlikom što će nastaviti rad po primanju dragovoljaca u samostalnim, odvojenim prostorijama!“¹³

13 Вишняков, Я. В. Сербские добровольцы и русская революция 1917 г., с. 43.

Kao što se može pretpostaviti, u odvojenim prostorijama obavljala se obrada – prisiljavanje, s odgovarajućim zahvatima prema ljudima koji su, ako su preživjeli, dolazili u kasarne, nazvani „prisilnovoljci“. Informacija o prostorijama u kojima su premlaćivali pridošlice širila se kasarnama, što je pojačavalo napetost i vodilo fizičkim sukobima s tragičnim posljedicama. Uz ideološke, rasla su religijske i etničke nesuglasice i konfrontiranja.

Vrhunac nereda nastao je 23. studenoga 1916. kada je, prema izvještaju, u jednoj od kasarni nastala tuča između vojnika srpskoga podrijetla i novopridošlih, podrijetlom, kako su ih nazivali, „različitih jugoslavenskih narodnosti“, Hrvata i Slovenaca – na osnovi religijskih i političkih nesuglasica. Došlo je do fizičkih obračuna, prolila se krv, bilo je pokušaja da se dođe do naoružanja, a kao posljedica bilo je trinaest ubijenih i troje ranjenih. Sve je dobilo širok odjek te su predstavnici ruskoga stožera bili primorani izvijestiti cara Nikolaja II. Prema izvještaju kapetana Radulovića, toga je dana potpukovnik Milošević pregledavao postrojbu u prostorijama poduzeća, gdje se na srpski vojni pozdrav nitko nije odazvao; časnik se pravio da to ne vidi te je naredio dežurnom časniku Boži Turini (Hrvatu) da otkrije razlog; 50 vojnika iste postrojbe odbilo je primiti hranu (doručak), izjavivši poručniku da ne žele jesti srpski doručak te da se žele vratiti u zarobljeništvo; želju su potvrdili uzvicima „Živjela Austrija! Dolje Srbija! Dolje kralj Petar!“ Dežurni je časnik naredio okupljanje cijele postrojbe – kako bi pronašao i uhitio poticatelje i oduzeo im naoružanje, jer se na komandu postrojavanja nitko od vojnika nije odazvao, već naprotiv – demonstrativno su lupali nogama na ponovljenu naredbu postrojavanja; dežurni časnik doveo je devet vojnika da čuvaju puške – da ih ne uzmu preostali pobunjenici. Pobunjenici su počeli pozivati da hitno preuzmu puške; šestorica je u tome uspjela, a ostala su ih šestorica već ranije preuzela i skrila pod madrac; nakon toga je započeo oružani otpor, nastala je galama i uzvici su se čuli daleko po dvorištu. Drugi časnik, kojemu je dežurni časnik otprije naredio da ima spremnih 25 naoružanih vojnika, samoinicijativno je sa svojim ljudima dotrčao da uvede red; spriječili su ga mnogobrojni vojnici na stubištu, koje je zaobišao i napao pobunjenike odostraga. Zbog nagomilavanja, srušile su se drvene stepenice te su mnogi pali s prvoga kata, nastao je stampedo te su mnogi smrtno stradali. Poginula su desetorica, od

kojih petorica – pobunjenika (Hrvati) i pet slučajno stradalih (četiri Hrvata i jedan Srbin). Petorica su ranjena – jedan Srbin i četiri Hrvata koji su nakon liječničke pomoći pušteni u redove postrojbe. U tučnjavi su poginula trojica – dva Hrvata i jedan Srbin; dvojica su Hrvata teško ranjena; svi ubijeni i ranjeni – stradali su zbog uporabe hladnog oružja. Odmah nakon nereda dežurni je časnik uhitio 13 Hrvata-pobunjenika, koji su se, prema naredbi ruskih vlasti, vratili u zarobljeništvo. Tijekom nereda u kasarni je bio samo potporučnik-dragovoljac Božo Turina, kao dežurni časnik bataljuna. Ostali su časnici otišli u grad na doručak. Zapovjedništvo puka i bataljuna odmah je obaviješteno o nemirima te su uskoro došli na mjesto događaja kada je sve bilo završeno i red uspostavljen. Izloživši događaje, dežurni je iznio svoje zaključke: 1) zarobljenici (ovdje se misli na austrougarsku vojsku) imaju jedinu želju – sačuvati živote, zato su se oni – izdajice prisege, predali neprijatelju. To je glavni razlog kojim su se pobunjenici rukovodili, dok su ogromni gubitci Prve divizije (u Dobrudži) na to posebno utjecali. 2) opušten život u zarobljeništvu (misli se na raspored po Ukrajini) gdje su radili što su htjeli i zarađivali više od dragovoljaca. „Mnogi od njih bili su čak u vezi sa ženama gdje su radili pa su imali i djecu!“ 3). Oni koji se nisu htjeli priključiti dobrovoljačkim postrojbama, vraćeni su na prethodne lokacije gdje su ih čekale žene i ugodan život. „Da bi se to prekinulo, treba tražiti da ruske vlasti sve Jugoslavene, koji nisu izrazili želju priključiti se dobrovoljačkim redovima, ne otpuste na prethodna mjesta zarobljeništva, već ih pošalju na rad u rudnike, kako bi osjetili kaznu i pokajali se zbog izdaje jugoslavenske ideje.“¹⁴

U izvještaju nije teško otkriti pokušaj skrivanja usmjerene rasprave s onima koji su bili kažnjeni, vjerojatno nasilno – oružjem. Ne navodi se stanje kada su naoružani upali u kasarnu „odostraga“ – kada su mogli napasti pobunjenike. Očigledan je prezir prema „jugoslavenskim“ zarobljenicima, pokušava ih se prikazati izdajicama, raspusicima i neradnicima. Stradali su uglavnom Hrvati; medicinska ekspertiza smrti nije se provodila pa je sve svedeno na hladno oružje, kao nesretan slučaj i slično. Nije teško zaključiti da je ostvareno smišljeno kažnjavanje, koje se zasnivalo na etničkim i ideološkim uvjerenjima. Nakon tih događaja neprijaznost se nastavila,

14 Вишняков, Я. В. Исто, с. 44-46.

ali se broj događaja prikrivao. U preporukama da ih se pošalje *u rudnike* očigledna je mržnja prema Jugoslavenima kao neprijateljima vojnog vrha u toj postrojbi, dakle riječ je o osveti srpskoga kontingenta Hrvatima i Slovencima.

Potvrda da se nasilje nastavljalo bila je što je informacija o disciplinskome stanju u tzv. srpskome korpusu, odnosno drugoj diviziji, kako se taj fiktivni „korpus“ nazivao, došla do ruskoga vojnog vrha. Prikrivani smrtni slučajevi, odgojno premlaćivanje ljudi – *silovoljaca* ili upornih u odbijanju prisege srpskome kralju i neredi u toj sredini izbili su na vidjelo i dobili odjek u javnosti kada je poručnik Gaspar Pekle, rodom Slovenac, sve priopćio hrvatskim i slovenskim aktivistima ideje jugoslavenstva u Rusiji (G. Tumi – uredniku lista *Jugoslavija* koji je izlazio u Petrogradu i K. Gerucu, hrvatskom publicistu koji je 1916. osnovao istoimeno društvo). Već je 1915. u Moskvi osnovano rusko-hrvatsko društvo „Juraj Križanić“, s idejom slavenskoga zajedništva pod ruskim okriljem. Oko tih društava okupljali su se projugoslavenski hrvatski rodoljubi. Na osnovi spoznaja slovenskog časnika, G. Tuma i K. Geruc uputili su pismo ministru inozemnih poslova Rusije o represijama srpskih časnika nad hrvatskim i slovenskim dragovoljcima. Usto se naglašavalo da Jugoslaveni ne žele služiti vojsku u srpskom, već u „jugoslavenskom“ bataljunu. To je bila kritika djelatnosti srpskoga vrha s političkih i etničkih stajališta. Projugoslaveni, okupljeni oko spomenutih udruga i izdanja, kao i njihovo pismo, naišli su na oštar odgovor člana Jugoslavenskog odbora F. Potočnjaka, koji je smatrao da su autori naveli neobjektivne činjenice, kritika je vjerojatno bila izazvana nastojanjem da se ne pokvari pozitivno raspoloženje ruskoga vrha, sve do cara, prema plemenitosti Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa.

Ruske vlasti bile su primorane reagirati na informaciju te je već u studenome 1916. ministar inozemnih poslova zamolio da se provjeri slučaj, što je bilo poručeno generalu S. Čistjakovu koji je bio u stožeru komandanta ruskoga jugozapadnog bojišta; od njega su ruske vlasti uskoro saznale o skupini i metodama „odgoja“ dragovoljaca u „nacionalnome duhu“. Zaključci Čistjakova bili su negativni: radi se o slučajno okupljenoj masi koja živi u neskladu; Hrvati i Slovenci su izjavljivali da nisu „Srbi“ nego katolici i s težnjama Srba nemaju ništa; bilo bi pogrešno tvrditi da nije bilo sukoba,

tučnjava, ranjavanja i ubijanja; potomje je bilo u svezi s Jugoslavenima koji su odbijali pristupiti Srpskome dobrovoljačkom korpusu, novopridošle su premlaćivali vojnici (dragovoljci) u odsutnosti časnika, uglavnom po noći; premlaćivali su Hrvate i Slovence, posebice neprijateljski raspoložene prema Srbima; bilo je slučajeva da su i stražari premlaćivali uhićene i oduzimali im novac.¹⁵

Iako se časnici ne spominju, istraživači naglašavaju da se, s obzirom da su svi časnici većinom bili srpskoga podrijetla, takva strategija odgoja novopridošlih zarobljenika hrvatskog i slovenskog podrijetla prešutno odobravala. Zato se uskoro počelo govoriti o „srpskom teroru“ koji je uzimao maha te je kraj 1916. obilježen fizičkim nasiljem; u izvještajima se spominje 13 ubijenih Hrvata, iako je broj bio veći. U siječnju 1917. stožer Odeskoga vojnog okruga dobio je telegram stožera vrhovnog zapovjedništva o izjavi austrijskih vojnih zarobljenika Hrvata i Slovenaca da su prisiljeni priključiti se srpskim dobrovoljačkim postrojbama; usto naglašavaju da ne znaju zbog čega se tamo nalaze jer su još u mirno doba bili neprijatelji Srba te nikada neće zaboraviti njihovo ponašanje u Odesi, gdje su ih tukli kundacima i mnoge usmrtili; odlučili su iskoristiti pravo molbe na nužnost istraživačkog postupka i pomoć – da ih se vrati na radove gdje su bili prije te će ostati austrijski rodoljubi, a Srbima zauvijek najveći neprijatelji.¹⁶

Treba naglasiti da nije bilo suglasnosti između Beograda i Petrograda glede dobrovoljačke formacije u Odesi. Smatrajući ju dijelom savezničkih vojski, i jedni i drugi su je smatrali vlastitom snagom. Postupno je raslo nezadovoljstvo ruskoga vodstva zbog nastalog stanja, a stizale su i vijesti o neprihvatljivu ponašanju srpskih časnika također nezadovoljnih sredinom u kojoj su se našli. Zato je početkom veljače 1917. donesen zaključak da je nepotrebno očekivati daljnje povećanje druge srpske divizije na račun dragovoljaca. U dvije divizije iz srpske vojske bio je jedan general – Živković, više od 350 časnika i 661 časnički dobrovoljac iz redova vojnih zarobljenika;

---

15 Вишняков, Я. В. Исто, 47. Видjeti također: Вишняков, Я. В., Тимофеев, А. Ю., Милорадович, Г. Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сб. док. Москва.: Рос. ин-т стратег. исслед.; Рос. военно-историческое общество; Ин-т И. Андрича – Отдел истории (Сербия), 2014, с. 202.

16 Вишняков, Я. В. Сербские добровольцы и русская революция 1917 г., с. 31.

u prvoj diviziji bilo je 470 časnika, a u drugoj – 256; još su 82 časnika služila u rezervnoj i 25 u korpusnoj upravi.¹⁷

S obzirom da nisu bilu uključeni u ratna djelovanja nakon poraza 1916. u Dobrudži, s obzirom na višetničnost, na različita ideološka i religijska uvjerenja i druge okolnosti, stanje je bilo loše. Nezadovoljstvo se izražavalo ne samo u toj sredini, već i stavu prema vanjskoj sredini pa i prema ruskim časnicima. Potonji su izvještavali o razini discipline i ponašanju srpskih časnika koji su izražavali prezir prema ruskim časnicima i činovnicima. Među raportima ruskoga zapovjedništva treba navesti naredbu predstavnika ruskog vojnog zapovjedništva da se osiguraju stanovi za ruske časnike, koju je srpski vojni dužnosnik odbio izvršiti izjavivši: „vi, Rusi, sami si tražite stanove“, te upozorenje na nekontrolirano ponašanje kapetana Tanaskovića, „koji je poznat po snažnim pesnicama i premlaćivanjima“ (u puku „vojnici su premlaćivani, iznurivani gladovanjem, držali su ih zimi u zatvoru u hladnim i vlažnim podrumima i potonji su, da se spase, bježali na sve strane). Tanasković je od zapovjednika puka dobio punu vlast i njegovo ponašanje bilo je uvredljivo ne samo prema vojnicima već i prema ruskim činovima (psovke upućene ruskim časnicima). „čega ja ne zaslužujem ne samo kao ruski činovnik u svojoj domovini glede nekoga došljaka“. Uz njegovo ime vezuje se tragedija u selu gdje su bili razmješteni vojnici i časnici druge divizije: patrola je pronašla mrtvo tijelo kapetana-dragovoljca Štolfa, koji je slovio kao uljudan čovjek i nije imao neprijatelje u vojnoj sredini i kod mirnog pučanstva. Pretpostavlja se da je pogrešno ubijen u mraku, zamijenjen s kapetanom Tanaskovićem, prema kojemu su vojnici bili neprijateljski raspoloženi. Istraživanje zločina je zaustavljeno jer je zapovjedništvo srpskoga korpusa radilo sve da zataška taj slučaj i ubojice nisu pronađene. Glede odnosa vojnika i časnika korpusa s lokalnim stanovništvom, potonje se uvijek žalilo na pljačke. Među časnicima bilo je pijanstva i drugih prekršaja discipline. Velik odjek imala je istraga ponašanja časnika, po narodnosti Čeha, koji su bili u sastavu srpske postrojbe i nekažnjeno se ponašali. Žene iz obližnjih sela, u kojima su bile smještene postrojbe korpusa, uputile su potkraj 1916. žalbu generalu ruskog zapovjedništva Ebelovu s molbom „izbaviti nas od

17 Вишняков, Я. В. Исто, 47; Поповић, Н. Србија и Русија 1914–1918. Београд: Народна књига, 1977, с. 223.

srpskih časnika koji po selima vode raspušten način života... To je strašno, oni se opijaju, dovode žene iz grada i provode dane u beskonačnim orgijama pred očima mladih djevojaka i djece. Nema nas tko obraniti, muževi i očevi su na bojištu. Nedavno se djevojka ustrijelila u stanu časnika – iz njegova pištolja. Vojnici, ako njima ne daš, će provaliti vrata, ograde potpaljuju... Umoljavamo Vaše Visosti da shvatite stanje nezaštićenih žena i donesete neophodnu naredbu“. Prema svjedočenju policije, vojnici korpusa često su znali napadati prolaznike, pretući ih i opljačkati.

Sličnih izjava bilo je i kasnije, u svibnju 1917, kada vojni liječnik upućuje na brojne ispade vojnika korpusa prema mirnom stanovništvu, govori o stavu vojnika i časnika korpusa prema ruskim vojnim činovima i samoj Rusiji: „Prema ruskim vojnicima i časnicima su se postavljali s prezirom, govorili da su ruski časnici – kočijaši, a ruski vojnici su grubi, idioti, da jedan srpski vojnik vrijedi 17 ruskih (tako su govorili časnici 4. puka, poznati šampion-krvnik Hadžić, zapovjednik 3. bataljuna potpukovnik Cvetić, zapovjednik 2. bataljuna, pijanac i razvratnik pop Giok Popović, koji je pljačkao u Dobrudži rumunjske seljake, oduzimao različite prehrambene proizvode za puk te ih prodavao puku za novac.“ Često je dolazilo do sukoba između ruskih činova i časnika srpskoga korpusa, najviše zbog kršenja subordinacije pri vojničkom pozdravljanju; general Živković bio je primoran dati naredbu da svi časnici Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa, bez obzira na rang u zvanju, pozdravljaju ruske časnike, ne očekujući da ruski časnik pozdravlja prvi. Ruski časnici nisu imali povjerenja u one iz slavenskih redova; i nadalje su ih smatrali neprijateljima, a bilo je i otvorenog prezira prema srpskim činovima; Srbe su, bez obzira što su pristigli iz Srbije, smatrali onima s kojima su se borili po Karpaticima i drugdje, odnosno nije bilo ni traga slavenskoga bratstva. Nato su srpski časnici jednako njima tako uzvraćali da ih ne zanima stav ruskih prema njima, kao i slični izražaji uzajamnih antipatija.¹⁸

Osim unutarnjih nesuglasica srpskoga korpusa, postojalo je neraspoloženje prema ruskoj vojsci i obrnuto, što je pojačavalo napeto stanje i upućivalo na nemogućnost rješenja, vodeći prema neizbježnom porazu akcije stvaranja srpskoga korpusa kao privida postojanja srpske

18 Вишняков. Исто, с. 48-52.

vojske pod okriljem bratske ruske vojske. U nastojanju da pronađe kompromis, general Živković je zamolio srpsku vladu da promijeni naziv korpusa u „jugoslavenski“, što je ona odbila učiniti. Umjesto toga, u svibnju 1917. određen je naziv „Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca“. Međutim to nije poboljšalo stanje u postrojbama koje su se rušile zajedno s rušenjem i padom ruskog carizma.

Nakon revolucije u veljači 1917, pojačao se otpor velikosrpskim idejama; Hrvati i Slovenci osudili su srpsku dominaciju, izjavivši da ratuju za stvaranje Jugoslavenske federacije ravnopravnih naroda. Odgovor srpskog časničkog zapovjedništva bio je oštar i beskompromisan. Osim unutarnjih sukoba, djelovali su agitatori izvana – od boljševičkih do inozemnih. Nastavilo se masovno osipanje korpusa koje je započelo potkraj 1916, kada ga je napustilo oko 9000 ljudi; na početku 1917. broj se povećao na 20 000.

Vojnici i časnici koji su izašli iz korpusa obrazložili su svoju odluku u memorandumu: „Težnja prema oslobođenju i ujedinjenju svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednoj neovisnoj državi, u kojoj će svaki od triju spomenutih elemenata biti u ravnopravnom položaju glede drugih, dovela nas je u redove Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa. Nismo priznavali i ne priznajemo ničiju hegemoniju ili nadmoć jednoga naroda nad drugim (...) Nikakve 'Velike Srbije', nikakve 'Velike Hrvatske' ili 'Velike Slovenije'. Naš ideal bio je i ostaje: federativna Jugoslavija.“ Naglasili su da su projugoslaveni prijevarom iskorišteni za ciljeve koji nisu njihovi i postali su žrtvama progona i nasilja: „Optuživali su nas za separatizam, čak i austrofilstvo, osim toga i za špijunažu“¹⁹ Nisu manje važni bili ni motivi vjerskog neslaganja, jer dragovoljci katoličke vjere nisu vidjeli zajedništvo u podređenosti onima druge vjere. Širenjem boljševičkih ideja glede ravnopravnosti naroda počeli su nicali vojnički komiteti po uzoru na rusku vojsku. Međutim srpski časnici kao apologeti monarhizma odlučno su se protivili prijedlogu da uz srpski budu ravnopravni hrvatski i slovenski grb.

S razvojem događaja koji su slabili monarhizam, dragovoljci koji su zastupali jugoslavensku ideju napustili su korpus i ponovno izrazili svoja uvjerenja: „Naš je nacionalno-politički ideal bio i ostaje jugoslavenski, to jest

19 Поздняков, Е. И. Югославянская идея во взглядах южнославянских солдат-добровольцев в России, с. 166.

– ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu neovisnu državu – Jugoslaviju, utemeljenu na načelima demokracije i ravnopravnosti svih tri narodnosti (...). Zato mi odbacujemo 'Veliku Srbiju', isto tako i 'Veliku Hrvatsku', i 'Veliku Sloveniju' kao zločinačke utopije. Dosljedno ostvaren princip ravnopravnosti može dovesti samo do stvaranja federacije srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja po uzoru na Švicarsku ili sjevernoameričke Sjedinjene Države. (...). Neupućenima se može učiniti da su 'Jugoslavija' i 'Velika Srbija' – dva naziva jednoga te istog pojma. Ali jugoslavenski ideal je oblikom i sadržajem suprotan 'velikosrpskome'. (...) 'Velika Srbija' je plod šovinističkog bezumlja. Prema našem dubokom uvjerenju, velikosrpska ideja nije osebjuna srpskome narodu, odnosno narodnoj masi koja se mučila i patila zbog brojnih gubitaka.²⁰ Naglasak na uvjerenjima „srpskih masa“ trebao je opovrgnuti glasine da iza toga stoje samo Hrvati i Slovenci.²¹

U međuvremenu su presudu „korpusu“ donijeli povijesni događaji koji su se burno odvijali u Rusiji. Nakon onih u veljači 1917. i odricanja od prijestolja ruskoga cara koji je podržavao rusko-srpske sentimente, novostvorena Privremena vlada nije se željela miješati u pitanje srpskoga korpusa, upućujući na njegov eksteritorijalni položaj. P. Miljukov, koji je postao ministar vanjskih poslova, u pismu opunomoćeniku ruske strane pri srpskoj vladi na Krfu naglašavao je: „Smatrajući da pitanje o uspostavi tijesnih prijateljskih odnosa između Srba te njihovih sunarodnjaka Hrvata i Slovenaca ulazi u oblast unutarnjeg života cjelokupnoga srpsko-hrvato-slovenskog naroda, ne vidimo mogućnost da se u postojećim političkim okolnostima u njega miješamo, ali svakako se ne odričemo, u granicama mogućeg, od pomirbene posredničke uloge.“²² Stav visokog predstavnika Vlade pokazao je nezainteresiranost za ideju obnavljanja srpske vojske u obliku korpusa na terenima Odese. Zavladao je anarhija, jačali su međuetnički sukobi, napuštanje korpusa bilo je masovno i sve je vodilo postupnom nestanku. Uskoro je od Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa ostao samo naziv...

---

20 Isto, c. 166.

21 Isto.

22 Вишняков, Я. В. Сербские добровольцы и русская революция 1917 г., с. 52-53.

Premda se vojna postrojba nije stvarala onako kako ju je željela ostvariti srpska vlast, rukama poslanih časnika, ona je imala značenje modela buduće Jugoslavije. Događaji u Odesi najavili su oblike odnosa „jugoslavenskih naroda“ narednih godina. Unutarnje proturječnosti predočavale su sudar modela federacijske „Jugoslavije“ i „Velike Srbije“. Potonja se utvrđivala nasilno, represijama i odbacivanjem bilo kakvih ideja o ravnopravnosti. Srpski časnici donijeli su ideje s Krfa, djelujući prema naputcima Vlade koja nije vidjela drukčiju formaciju osim velikosrpske. Kada je u narednim desetljećima, nakon Kraljevine Jugoslavije nastala Jugoslavija, građena na boljševičkim zatim komunističkim idejama, opet se potvrdila nesigurnom glede deklarirane ravnopravnosti i stvarnoga stanja koje je taj sustav dovelo do neizbježnog sloma. Nije slučajno ni predviđanje Miroslava Krležu o počecima te kraljevske Jugoslavije u Odesi; potvrdilo se to i kasnije, premda pisac, odan ruskome boljševizmu, vidjevši u Lenjinu lik spasitelja, nije mislio na socijalističku Jugoslaviju. Korijeni te propasti ipak sežu u Odesu:

Odesa, Kanatnyj zavod, suvremi izgled

U Odesi je počelo. U krvavoj Odesi, u „Kanatnom zavodu“, gdje se masakriralo en mass i gdje su pokapajući mrtvace rekli onom grobaru, da ne treba da znade tko su ti ljudi, „jer to su Hrvati“. U Odesi se klalo, tamo su pucale kosti i tamo su se davili utopljenici.

Vijesti o sudbinama hrvatskih vojnika koji su postali žrtve velikosrpskih časnika došle su do Hrvatske te su 1918. bile predočene u Saboru. O tome je bio objavljen dokument koji je dugo vremena bio izvan pozornosti javnosti i koji ovdje donosimo u cijelosti, kao originalan tekst²³.

---

23 Izražavam zahvalnost akademiku Josipu Bratuliću što mi je omogućio objavljivanje ovoga teksta.

Dodatak

KNJIŽNICA STRANKE PRAVA

SVEZAK I.

GROZOTE U ODESI

INTERPELACIJA

**zastupnika naroda dra. ALEKSANDRA HORVATA,
stavljena u sjednici hrvatskog sabora od 6. srpnja 1918.**

ZAGREB 1918.

NAKLADOM POSLOVNOG ODBORA STRANKE PRAVA

Grozote u Odesi, govor A. Horvata, Zagreb 1918.

Visoki sabore! Onoj himni, koju je čas prije ispjevao gospodin zastupnik dr. Živko Bertić o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba na temelju navodnog pripoviedanja jednoga vojnika, bit ću slobodan, da nadodam nekoliko kitica, i da tim upodpunim i ukrasim tu velepjesan o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba.

Kada je neki dan moj saborski drug dr. Ivica Frank u svom indemnitetnom govorom citirao neke izkaze hrvatskih vojnika, što su bili mučeni u robstvu od nebraće Srba, vikalo se od svih strana na njega, neka iznese imena, i govorilo se, da je to sve izmišljeno, da su neki stanoviti ljudi prisilili naše ljude na ovakve izkaze, jednom rieči tvrdilo se, da su to izmišljotine; i od onda se po jugoslavenskom novinstvu piše o „navodnom» nasilju, počinjenom na hrvatskim vojnicima u Rusiji i predočuje se sve to kao izmišljotina nekih pravaša ili, kako nas vi volite nazivati, frankovaca.

Ja bih volio, visoki sabore, da sve to nije istina; volio bih, da su oni deseci tisuća hrvatskih vojnika, koje je srbska ruka umorila u Odesi i bacila u Crno more, na životu i da se vrte svojim obiteljima. Na žalost od dana u dan množaju se ljudi, živi svjedoci te bratske ljubavi, vraćaju se zarobljenici sa polomljenim rebrima, izmrcvareni i izmučeni, koji su prošli tu torturu, koja ih je tamo stigla.

Što kazuju hrvatski vojnici, koji su se vratili iz robstva?

Par dana prije nego li sam podnio ovu interpelaciju, došlo je k meni, dok sam boravio u Zagorju, više ljudi, koji su tek nedavno došli iz robstva i sami od sebe počelipripoviedali, Sto se s njima dogadjalo. Gjuro Dumbović od 25. domobranske pukovnije, rodom iz Zlatara, kazivao mi je, da su ih jednog dana strpali u marvinski vagon, mislim u jekaterinoslavskoj guberniji, gdje su se nalazili, i otpremili ih u Odesu. Čim su došli u Odesu, došao je do njih srbski časnik i rekao je, da su to njegovi transporti, i da ih on imade preuzeti. Smjesta, čim su bili izkrcani iz vagona, stalo ih se siliti, da se moraju priznati Srbima. Oni su se otimali i ma da su ih mrcvarili i tukli kundacima i na sve moguće načine mučili, dobar dio, ogromni dio izjavio je, da su spremni neka ih i ubiju, da ne će zatajiti svoga hrvatstva i nazvati se Srbima. Govorili su im Srbi: „Ne ćemo mi vas tako, nego ćemo vas **mučiti, dokle duša ne izadje iz vas.**“

(Na to nastaje na galeriji gungula jugoslavenske mladeži proti stranci prava, koja je dovela dotle, da je predsjednik morao dati izprazniti čitavu III. galeriju).

Već prije početka saborske sjednice bilo nam je iz raznih strana dojavljeno, kako se sprema, da se moj govor onemogući. To me ništa ne smeta. Ja vršim svoju dužnost i otkrivam istinu, ja iznosim originalne dokumente, kojima hoću prikazati, koliko su Hrvati morali muka u ovom ratu podnieti od onih, s kojima se ovdje propovieda bratstvo...

(Buka. – Zast. dr. Ivan Paleček: Radje recite, u koju svrhu to radite.) Svrha je izražena u mojoj interpelaciji.

Pripovieda Gjuro Dumbović, da su ih ovako na najzvjerskiji način mučili i isprebijali i to Srbi, koji su ušli u prvi takozvani korpus, u prvu diviziju, koja je bila u Odesi ustrojena. (Zast. Marko Mileusnić: Je li Srbi iz Hrvatske?) Da, iz Hrvatske.

Mnogi Hrvati spasili su svoj život jedino na taj način, pripoviedao mi je on, što su zatajili, da su Hrvati i rekli, da su Magjari ili Švabe. Takove bi gurnuli par puta u rebra i odbacili na stranu, ali jao njima, ako se je poslie saznalo, da su Hrvati. Ti su platili obično životom.

Ivan Jambrek iz Radoboja bio je jednako siljen, da se nazove Srbinom, a on im je rekao: »Ljudi, kakav bi ja bio Srbin! Ja imadem tri mala sinčića i ženu, ti su svi Hrvati, pak ne mogu ni ja drugo biti nego Hrvat«. Osudili su ga smjesta na 25 batina, a on je izjavio, da mu mogu i stotinu dati, on će ipak ostati Hrvat. Uistinu su mu dali 25 batina i čovjek je ostao bez svijesti nekoliko sati ležati.

Nikola Šimunec iz Bistrice, Ivan I v e k o v i ć, Ivan Andrec iz Stubice i Josip P o l j a k iz Lovrečana bili su izmedju onih, koji su silom bili otjerani u tu jugoslavensku diviziju, zlostavljani i konačno im je uspjelo da pobjegnu.

Andrija Varga iz Z l a t a r a, Antun Hleb i Franjo Drvar pričaju prave strahote o tim zlostavama. Kad sve nije pomoglo, onda su ih onako izubijane otjerali Srbi n jedno selo kraj Odese. Bilo ih je nekoliko stotina. Ovdje su jh pozatvarali po podrumima, natrpavši ih u uske prostorije, u kojima bi jedva 20 ljudi imalo mjesta, po stotinu. Na to su kipuću vodu poljevali po gredama, da na taj način te ljude kazne i ubiju. Nekoliko ih se

spasilo tako što su se ruske žene, kad su vidjele te grozote, smilovale, pak su polelile prema Odesi i namjerile se na odio Kozaka, i tim inače nečovječnim vojnicima pripoviedale, što se događa i zaklinjale ih, da dodju i da te jadnike spasu. Taj odio je došao i oslobodio te ljude iz srpskih pandža. Nažalost u jednomu podrumu stotinu ljudi već se je podušio, dok su drugi s teškim opeklinama izvučeni.

Tješili su se međusobno ti junaci, koji nijesu htjeli krenuti vjerom svome hrvatskome kralju i izdati svoju hrvatsku domovinu, da je i Spasitelj podnosio muke i da su kršćani bili tako veliki i snažni na temelju krvi svojih mučenika, pak su i oni rekli, da će se za svoga kralja i svoju domovinu dati mučiti.

Njima su kazivali Česi, koji su dobrovoljno pristupili u jugoslavensku diviziju, jer Hrvati i Slovenci niesu dali dovoljno materijala, pak se je morala s Česima kompletirati, da imade već 60.000 oboružanih Čeha protiv Austrije, a da će ih biti još toliko, da bude podpuno uništena Austrija.

Stjepan R o d iz Brestovca, kotar zlatarski, koji je sada na stražarskoj službi u Delnicama, iskazao je jednako o svim tim grozotama. Povrh toga, koga god zanima, može od njega dobiti podpuni popis svih časnika, naročito grčko-istočne vjeroispovjesti, koji su iz naše vojske prešli u te srpske čete i odlikovali se mučenjem naših vlastitih ljudi. (Zast. Većeslav Wilder: Što ste Vi ovo sve u Zagorju doznali ?)

Budite mirni, ja ću producirati i originalne novine, u kojima je izvorni članak bivšega predsjednika zagrebačkog građanskog kluba koalicije, dra Milivoja Jambrišaka. Taj članak imade njegov potpis, a štampan je u novinama, koje su izlazile u Odesi. Imat ćete prilike, da se o tome osvjedočite. (Zast. dr. Ante Pavelić: Čudnovato, te novine su otimane svima zarobljenicima, koji su dolazili iz Rusije: a kako je on ipak do njih došao.) Ako vas zanima, kako sam do njih došao, mogu vam dati put, da i vi dodjete. Obratite se na bilo kojega našega časnika, pa će vam reći za kojega druga, kojemu je uspjelo ušiveno u kaput ili inače u odijelu donijeti ovakvih novina. Ove su slučajno došle na drugi način. Naš prijatelj i stranački pristaša dr. Mirko Puk, odvjetnik u Glini, nadporučnik 25. dom. pješ. pukovnije, ostavio je sve spise, što ih je sabrao u Rusiji, jednome svojem prijatelju i zamolio ga, da ih jednom prilikom pošalje. Prije par dana bili su mu ti spisi

preko „Crvenoga križa“ dostavljeni. On ih je meni uručio. Ja sam donio evo dva primjerka novina, pa mogu i vama dati, da vidite, kako se gradi Jugoslavija u Petrogradu i u Odesi.

Vladko N e ž i ć iz Jaske pripoviedao je, da su ga Česi i Srbi u Kijevu pitali, kako govori. On im je odgovorio: hrvatski. Nato su ga stavili u zatvor, i držali zatvorenoga tri dana bez hrane i pila. Napokon mu se smilovao jedan Rus stražar i pustio ga iz zatvora. Čim je izašao van na hodnik, dočekao ga je sa nataknutim bodom srbski vojnik i kundakom ga udario, da je tri dana ležao gotovo bez svijesti. Poslije se je spasio bijegom u unutrašnjost Rusije.

Lovro G a b r e k iz Jalžabeta, vojnik 16. pješ. puk. grozno je bio mučen. O sličnim mukama čitali smo, da su se dogadjale u Španiji za vrijeme inkvizicije. Nakon što su ga izmrcvarili i izbatinali te kundakom obradili sa svih strana, čupali su mu kosu za kosom iz brka. Prije je imao krasan brk, a došao je bez jedne dlake brkova. Ovo se zbivalo, pripovieda on, uz asistenciju srpskih časnika i naših iz hrvatskih krajeva, koji su prebjegli i stupili u tu jugoslavensku legiju.

Pripoviedaju ovi bivši zarobljenici, da je taj postupak pobudio negodovanje čitavoga pučanstva u Odesi, ali se nitko nije smio ni maknuti, jer je vladao carizam. Svakoga, tko bi samo pisnuo, stigla bi ista sudbina kao i ove nesretnike.

Kazivao im je jedan grobar u Odesi, da su Srbi jedne noći dovezli 18 mrtvih Hrvata, da ih ukopa. On je rekao: „ja moram od svakoga čovjeka, koga ukopam, znati i zabilježiti ime.“ Oni su rekli: „To su Hrvati, pa ne trebate znati.“

Mučeni hrvatski časnici.

Visoki sabore! Ja sam ovdje naveo imena, a poslije ću iznieti teže stvari i jače dokaze. Ovo, što sam iznio, neposredno su mi ljudi kazivali.

U ožujku ove godine, dok su bili naši ljudi razasuti po raznim radničkim logorima, a približavala se naša vojska, tada su Česi počinjali nad našim ljudima najveće zulume. Oduzimali su im novac i obuču onako bez sredstava puštali da od gladi skapavaju.

Imade časnika, koji iz prirodjenog stida neće da se s njihovim imenima izadje ovdje na javu, ali su stvar prijavili i morali do znanja staviti vojnim

oblastima, jer se svaki zarobljenik preslušao, kad se vrati iz Rusije. U koliko sam imao prilike doći u dodir s njima, pripoviedali su mi strašnih stvari, koje se događaju.

Zatvarali su ljude u lijes ž i v e i držali ih zatvorene par sati, a nakon toga na mrtvo ustrašene silili ih da predju u tu srbsku jugoslavensku legiju.

Jednu grupu naših časnika, kad drugi korpus jugoslavenske legije nisu mogli sastaviti, jer naši časnici nisu htjeli da se jave dobrovoljno, do gola su svukli i tjerali ih u drugi kat jedne zgrade, a putem su ih srbski komitadžije b i ć e v a l i p o golom tijelu. Kad su došli gore, iznova su ih potjerali dolje uz istu proceduru, a nakon toga po drugi put opet u drugi sprat, a na koncu bacili su ih na dvorište, gdje su ih čekali nataknutim bodovima. Jedan se je od tih spasio na taj način, što je **nastala tolika naslaga trupla ubijenih hrvatskih časnika**, da je pao izvan dohvata bajuneta i samo slomio nogu, došao u bolnicu, a konačno iz ove izašao van.

Slučajevi, gdje su **raskidali živa tjelesa** nisu ništa neobična, da su ljudima iz živog tiela izrezali stanovite organe, to su stvari, kojima su prepuni vojnički zapisnici i koje ljudi pripoviedaju svakom, tko hoće, da se za to interesira.

Što kazuju Istrani o mučenju Hrvata?

Visoki sabore! Nisu to samo ljudi iz kraja zagorskog, nego je to i naš svijet iz daljnjih krajeva. I naši Istrani podnijeli su ovakove muke. (Zast. Marko Mileusnić: Što to spada na ovaj sabor?) Ako je ovamo spadalo, da Hrvoj pripovijeda, kako Bugari tobože muče Srbe, onda svakako više spada na hrvatski sabor, da pripovijedamo, kako Srbi muče Hrvate.

Istranin župnik Don D. Hlača napisao je dopis uvršten u „Hrvatsko.” od 28. lipnja, gdje veli, da se vojnici iz njegove župe vraćaju iz zarobljeništva i pripoviedaju strahote (čita): „Što oni pripoviedaju o srpskoj ljubavi prema Hrvatima, to je, da ti se koža ježi. Priznati se tamo medju srpskim časnicima i vojnicima Hrvatom, a odmah ne priseći vjernost srpskome kralju i državi, značilo je biti odsudjen na najstrašnije muke. Ovi se naši Istrani ne mogu dosta nadiviti plemenštini i herojstvu naših banovinskih Hrvata, koji su odolievali svim mukama, pače i smrću radje plaćali, nego li da pogaze

vjernost hrvatskoj domovini i prisegu zakonitome kralju. Lomili im prste na rukama, vukli ih po zemlji, držali po više sati u studenoj vodi, morili ih gladom na način, da bi ih strpali vezane u tamnicu, a onda oko njih i povrh njih vješali mirisave i friške hljebove kruha, ne bi li tako na njih djelovali, da se prijave kao „dobrovoljci” u srpsku vojsku. Neki od njih izbjegli su tim kušnjama jedino tako, jer su se, znajući nešto talijanski, izdali za Talijane”.

Starina župnik Stjepan Kroppek iz Starog Pazina u Istri, piše u svom dopisu : „Dična naša Hrvatska” donijela je više različitih dokaza, kako nas braća „Srbi” ljube, – jer o tome najbolje svjedoče naši Zarobljenici, koji se vraćaju sada iz Rusije. A da tko ne reče da su to samo tlapnje i nedokazane izmišljotine, navesti ću vam ovdje, što mi pripoviedaju moji župljani, koji se ovih dana povratije iz ruskog zarobljeništva.

Moji župljani koji bijahu u Odesi i u kijevskoj guberniji, pripoviedaju mi slične grozote o srpskoj ljubavi, koje je spomenula i „Hrvatska” u broju 2075, te mi govore s najvećim ogorčenjem o izdajnicima Česima i Srbima, koji su na sve moguće načine mamili naše Hrvate, da se iznevjere svome kralju i da prestupe u srpske i češke legije proti Austriji! Za tu svrhu služili su se najprije novcem i laskavim obećanjima i različitim prijetnjama, a kad to sve nije koristilo, tad su dotičnike mučili te im **ruke i noge** odsjekli, pa ih ovako nakažene posprдно **bacali u Crno more!** Medju ovim mučenicima bilo je najviše banovinskih Hrvata, a napose neki Varaždinski, kako mi svjedoče očevdini svjedoci, pa i njima bi se isto dogodilo, da nisu u zgodan čas pobjegli! Zato svaka čast i slava neumrla našim mučenicima banovinskim Hrvatima a napose našim Varaždincima! Nevina krv ovih naših mučenika neka nam izprosi milost, da divna naša majka Hrvatska, koja takove mučenike ima, bude jednom slobodna i slavna nad svim neprijateljima svojim! U to ime kličem: Živjeli hrabri vojnici hrvatske banovine, živjeli naši dragi Varaždinci. (Odobranje i poklici kod stranke prava: Slava im !)

Mučenje i ubijanje Hrvata u Odesi.

Visoki sabore! Narednik Vid R a j k o v i ć iz Brinja, koji se vratio iz ruskog zarobljeništva, priča po prilici ovako medju ostalim (čita): „Drugi dan bio je Vergatterung. Jedan srbski časnik tumačio je i držao govor: „neka izstupi, tko hoće biti srbski dobrovoljac».

Od nas 1200 momaka iztupilo je samo 20—30 ljudi i to Banačani i Srijemci. Na to časnik upita: „Što ste vi ostali?» — „Mi smo Hrvati i mi ne ćemo biti dobrovoljci, a niti na svoju braću i otceve strijeljati. Odmah tu na mjestu postreljajte nas, mi nismo, a niti hoćemo biti dobrovoljci». Srbski časnik odgovori: „Mi vas ne trebamo. Mi ćemo vas poslati u Sibiriju na rudnike i budite robovi!» Mi smo odgovorili: „Hoćemo radje u Sibiriju i biti ćemo robovi». Drugi odnosno treći dan stovarili nas u vagone i kaže časnik: „Idete u Sibiriju u rudnike, svi ćete tamo pokrepati!» (Jesti nitko ne daje.) Odgovor naš je bio: „Šaljite, mi hoćemo i u Sibiriju!» Na žalost 27. listopada 1916. dovezu nas (na) kolodvor u Odesu. Tu nas dočeka sila srbskih dobrovoljaca, ruskih vojnika i kozaka, sve naoružano. Počeli smo se buniti i ne silaziti iz vagona. Obkolili nas i pobacali iz vagona i pod bodovima i kozačkim štikima dotjerali u logor dobrovoljaca (klaonica). Tu su nas 20 po 20 odbrojili i u barake među dobrovoljce doveli. Robu na nama derali, tukli, bili i upisivali.

Ja nikako nisam htio da se upišem. Tada me je časnik, koji je upisivao, udario dva puta po licu, bacio kapu s glave, ugasili lampu, koja je bila na pisaćem stolu, tada pritekoše dobrovoljci sa kundacima tako četvrt sata u tami su me bili, dok me nije krv na nos i usta obliia. Vidio sam, da pomoći nije, upisao sam se, i to na tuđe prezime tuđu drugu obćinu i kotar. U jutro pošao sam na marodevizitu. Imao sam 41 grad vrućine, pljuvao krv. Bio je tu ruski i srpski doktor, koji su me odredili za prevoz u gradsku bolnicu. Kada su došla kola, poslali su jednoga Srbina na mjesto mene, a ja ostao u marodnoj sobi. U mojoj teškoj boli i patnji čuo sam, kada su dolazili srbski komitači do mene i pitali me udarajući sa nogama u stopalo : „Tko si ti, Hrvat, m a j k u t i hrvatsku! **Živi do večera, dalje ne ćeš. Nek te crnomorske ribe izjedu.**» Do mene dodje moj prijatelj, desetnik Nikola Butković, Toma Rajković, domobrani Miko, Mile i Joso Pernar, Stipe Fumić, Ivan Lasić, Ivan Antončić. Ja im se potužim, što su komitači kazali. Tada me oni prenesu u svoju baraku, sakriju i razglase, da sam umro. Osam dana sam ležao, potom se ustao.

6. studenoga 1216. presvuklo me i davalo mi jednu satniju. Ja nikako nisam htio i branio se, da sam bolestan, te da stojim dok se popravim. 15. studenoga 1916. kretala se četvrta četa 7. puka iz Odesa u Marinsko;

nije bilo pisara, tada mene odrede za satnijskog pisara i došli u Marinsko. Dana 22. i 23. studenoga 1916. u noći u 11 sati pobjegao sam sa 215 ljudi, prema Odesi do vojničkog načelnika. Bilo nas 181 vojnik, 33 podčasnika, ja narednik, tri vodnika, ostali desetnici. Na žalost neuspjeli. U jutro rano nedaleko Odese dočekali su nas kozaci, koji su poslani u potjeru od srbske armeje. Rojna pruga Kozaka zaustavi nas i pita: kuda. Tada ja i vodnik Mijo Culig te Stojan Papac, zamolimo Kozake, da nas puste na rusku komandu ili do vojnog načelnika. Oni ne htjedoše, već natjeraše konje na nas, povadili su sablje, koplja, načeli načeli pucati, bilo nas je i ranjenih, tako su nas uzguravali i povratili natrag u Marinsko. Mene su tako tukli, da sam se možebiti 20 pula srušio u blato. Gonili su nas tako, kao vuci kad zagrabe ovce. Gonili su nas 5–6 kilometara bježeći, tako da su nam cipele ostale u blatu. Bosi smo bježali, plakali, Boga u pomoć vapili za spasenje. Kada su nas dognali u Marinsko, odakle smo pobjegli, tu nas dočekala banda dobrovoljaca. Ja kao narednik, bataljunski pisar, bio sam na čelu momčadi. Dok sam došao do bataljunske komande, dobio sam bezbroj kundaka, čušaka, popljuvan i za vlast i brkove čupan bio. Kada smo došli do bataljunske komande izadje major Srgjan Gajić; „Šarže buntovnici na desno krilo“, bila je njegova zapovjed. Kada je ugledao mene, narastao je za pol metra i reče: „Ti si tuj naredniče, j . . . ti majku tvoju, ti si uzbunio moj bataljun i moje momke«, udari me po licu s lieva i s desna, da sam se srušio na zemlju i reče: „Komitači vodite ga u podrum radite što hoćete“. Ja za 24 sata ne ću da ga vidim živa.» Nas šarže, kada su pognali komitači do podruma, svaki pojedini dobio bezbroj kundaka. Komitači bili su Banaćani Cigani Mito Munćan i njegov brat Lazo, druge ne poznadem. Na vratima podruma udario me kundakom Lazo po vratu, da sam pao onesviešten na zemlju.

Svu robu (odijelo) sa mene su svukli, da nisam ništa čuo ni osjetio. Kada su me polili hladnom vodom, osvjestio sam se, i opazio, da sam gol, bez gaća i košulje. Što sam imao novaca, sve su mi oduzeli. Za pol sata dodje satnik Milan Tanasković sa 4 komitadžije s puškama u ruci, otvore podrum i zove: „Naredniče, idi van!« Ja dodjoh. Raspitivao me, zašto sam pobunio ljude i zašto nisam dobrovoljac, te dade znak komitadžijama. Postaviše me na sred sobe, dva u ledja, dva u prsa biju kundacima. Onda me povale na

podnice pa opeta biju, i gnjavi, dok me nisu onesviestili. Prebili su mi prst na lievoj ruci a palac na desnoj, što se i danas vidi. Tako su bili sve jednoga po jednoga šaržu. Vojnici, momčad, bila je posebno bijena i zatvorena. Kroz jedan sat dodje satnik Savić, koji je isto tako radio. Na večer su nas opeta bili komitadžije puškama, koljem i lopatama, gazili po trbuhu i prsima, komitadžije za naše novce pili pivo i vino, nama se rugali: „Dobro ste, Švabe, zaradili novaca, mi pijemo, vašu kožu bijemo!”

Drugi dan u jutro iztukli su nas opet komitadžije. Za jedan sat dodje nadp. Jovan Korda – taj Korda rodom je iz Vinkovaca – i Miloš D e l i i ć zastavnik 26. domobr. pješ. pukovnije, a u civilu učitelj na bosanskoj granici, zazovu me i nagovarali me, da budem dobrovoljac. Ja nisam nikako htio i odgovorio sam, da sam za umrieti, da sam sav ubijen i prst mi je prebijen, pa kakav sam ia dobrovoljac! Tada se oni na mene rasrde i kažu: lezi! Ja sam legao, a tri komitadžije sa štapovima bili su me dok se nisam opeta onesviestio. Nisam se mogao ustati. Bacili su me u podrum, koji je bio nisko 12 skalina. U večer bili nas opeta komitadžije. To je trajalo tako četiri dana. Peti dan dodje Srbin doktor i preveže nam rane. Sad nas prestalo tući. Kroz 12 dana, što su nam previjali rane, nagovarali nas časnici, da budemo dobrovoljci. Nas 33 šarže nikako nismo htjeli. Tada nas 33 i još 27 vojnika u noći odvede nadp. Jovo Korda kao buntovnike na srbsku komandu u Odesu. Kad nas je bataljunski komandant Srgjan Gajić odpravljao u Odesu, kazao je: „Ta neznam što će s vama biti. Toliko znadem za tebe naredniče, ti ne ostaješ živ. Za tebe je naredjen kolac zaoštren i tebe će na njega svakih pet minuta polako navlačiti, takva je tvoja smrt!“ Srbski dobrovoljci tukli su nas i bili od noći do jutra. U jutro gonilo nas kroz Odesu u nekake fabrike, te nas celim putem po gradu tukli i gazili. Kad su nas dognali i zatvorili, u noći su nas tri komitadžije bili. Drugi dan proglasi nam svakom 20 batina i natrag u Marinsko. To izvedoše, dadoše svakom 20 batina i otjeraše u Marinsko. Tu nas razdielilo po satnijama, te mene degrediralo, lišilo časti i bio sam upotrebljavan za svakojake službe.

Na 21. siečnja 1917. došli smo u grad Ovričev Tavričevskoj guberniji. Tamo je bilo mnogo Žida i Niemaca, kojima smo pripoviedali, što je i kako je s nama. Oni se za nas zauzeše, napose jedan učitelj, kome sam dao svojih 17 rubalja za brzogav u Petrograd. Odanle je došla komisija, koja je nas nedobrovoljce oslobodila i povratila u robstvo”.

»Jugoslavija« u Petrogradu i »Slovenski Jug« u Odesi.

To je pisao taj čovjek sam i točno evo opisao svoje doživljaje. (Zast. Marko Mileusnić nešto prigovara.) Da se ne bi trebao gospodin Mileusnić dalje uzrujavati, ja ću ga poslužiti s onime, što je u Rusiji pisano i što je izneseno pred sovjet. U Petrogradu izlazi list »Jugoslavija« i u broju od 9. julia 1917., da ne mislite, da to piše čovjek naš i našeg političkog mišljenja, slobodan sam saopćiti da u tom listu stoji sliedeće (čita): »Naš je nacionalni program podpuno oslobodjenje podjarmljenih Srba, Hrvata i Slovenaca i ujedinjenje sviju na načelu podpune ravnopravnosti i samoopredjeljenja«. (Pokazujući lievo i desno.) Čini se, da sam taj program već negdje čitao! (Smieh!) Jugoslaveni gdje god bili odaju onakovu sliku kao što je i ovdje. Ne mogu biti dugo u ljubavi, razdjele se brzo. U prvom korpusu našlo se je sva sila Srba domaćih i iz kraljevine Srbije, i te je upotrebio tadašnji zapovjednik Hadjić, da ne dodje pod komandu generala Živkovića, kojega su zatražili od srbske vlade na Krfu – i pošao je s tim dobrovoljcima na Dobrudžu, gdje ih je stigla grozna katastrofa, kako su sami njihovi listovi pisali, tako da ih se je tek jedna desetina vratila, više mrtva nego li živa. Uslied toga postupanja srpskoga s tim dobrovoljcima došlo je do secesije u njihovom taboru. I 6. maja 1917. donio je „Slovenski J u g”, koji izlazi u Odesi, memorandum onih časnika koji su se iz toga dobrovoljačkoga korpusa kao disidenti izašli. Produljio bih odveć da to čitam, premda imam ovdje sve pobilježeno, sli to će se još nekoliko puta ponoviti.

Program je ovim disidentima bio, da traže federativnu Jugoslaviju. Oni neće imati srbskog gospodstva, hoće ravnopravnost latinice s ćirilicom, ravnopravnost hrvatske zastave sa srbskom i slovenačkom, što im nije bilo dozvoljeno u tom prvom jugoslavenskom dobrovoljačkom korpusu. Tu je otišlo oko 200 časnika i 5000 vojnika, koji su se prijavili ruskim oblastima i tražili, da se za njih osnuje posebna jugoslavenska legija, koja ne će spadati pod srbsku komandu. Stavili su za uvjet, da ne idu osvajati druge zemlje, nego da će samo zaposjesti one jugoslavenske zemlje, koje će ruska vojska osvojiti i tamo činiti mir i red. «

Ovi su disidenti osnovali u Petrogradu list „Jugoslavija”, koji imade netom naznačeni program. Da opravdaju svoj postupak bili su dužni u svom

listu iznijeti, što im se sve dogodilo pa u broju 7. i 8. od 9. jula 1917., dakle pred godinu dana, pod naslovom „Srbski dobrovoljački korpus” iznešen je opis čitavog tog djelovanja kako je bio iznešen pred „Sovjet vojnika i radnika”.

Kad je neki dan gospodin Dragutin Hrvoj ovdje u saboru sa emfazom rekao: „Srbsko je ime u čitavom kulturnom svijetu najčasnije”, ja ću mu odgovoriti samo s onim, što pišu jugoslavenski dobrovoljci, koji su se borili u prvom korpusu, ali su radi srbijanskog postupka morali izići. Oni vele ovako (Čita): »Historija srbskog dobrovoljačkog korpusa u Rusiji jest svakako jedna od najžalosnijih stranica u historiji Jugoslavena. Nema gotovo katastrofe u našoj historiji, koja bi se mogla mjeriti s moralnom katastrofom, do koje nas je doveo ovaj korpus. I tko bi mogao reći unapred, dokle će nicati ono otrovno sjeme nepovjerenja, mržnje, zločina i krvi, kojom je našu nacionalnu njivu posipao ovaj korpus. Nikada nije bio nanešen veći udarac prestižu Srbije i čitavoj ideji jugoslavenskog ujedinjenja«. Sada pripovieda, kakav je idealizam doveo do toga, da su stupili u taj prvi dobrovoljački korpus u Odesi i kako su s oduševljenjem prešli u Dobrudžu, gdje su onako kruto i žalosno nastradali. Početkom proljeća 1916. kad je nastala prva divizija prvog korpusa, bilo je odlučeno, da se osnuje nova dobrovoljačka divizija, tako zvani drugi korpus. Ja ću citirati tek neke odlomke iz tog drugog korpusa, premda je to tako strašno, da bi čovjek radi same orijentacije morao sve pročitati (čita):

„Medju poznatim časnicima, koje je kraljevina Srbija poslala da ih uvježbaju, bilo je doduše ljudi na svome mjestu, no većina nije ni izdaleka odgovarala svojoj zadaći. Tako na primjer komandant divizije pukovnik Hadžić u Srbiji upropastio par divizija i bio uopće poznat, kao nesposoban časnik. Drugih zasluga nije imao. Srbijanski časnici su prosto nastavili svoju običajnu usku vojničku djelatnost ne vodeći ni malo računa o osobitom karakteru nove, vojničke jedinice. Osim običnih pogrda nazivali su vojnike još „Švabama” i „Magjarima” i to je bilo sve. Nije bilo bolje ni držanje prema časnicima dobrovoljcima. Na njih se gledalo s visoka, često i prezirno. Dogadjalo se, da je časnik Srbijanac izjavio časnicima dobrovoljcima, da ih prezire, jer su prekršili zakletu vjernost Austriji. Tako se dogodilo, da su dobrovoljci pred odlično opremljenom bugarskom, turskom i njemačkom

vojskom osvanuli gotovo goloruki, bez čestitih pušaka, bez municije, bez topova, ukratko: bez svega.”

„U to vrijeme stiže u Rusiju general Živković, da preuzme komandu korpusa. Mjesto obećanih dviju divizija, nije bilo ni jedne. Formiranje druge divizije, za koju su se nadali predobiti Čehe zarobljenike, zapelo je u prvom početku. Nije bilo izgleda, da će se normalnom agitacijom u skoro vrijeme moći sakupiti dovoljan broj ljudi. Kušaković i njegovi prijatelji našli su se u grdnoj neprilici. Da se iz te neprilike izvuku, oni se baciše u besavjestno drzko i pustolovno poduzeće.

Još 4. januara 1916. odredio je bivši ruski car, da se zarobljenici Jugoslaveni mogu skoncentrisati na području odeskog vojnog kruga. To je bilo učinjeno na molbu srpskog poslanstva, da se na takav način olakša agitacija za dobrovoljački odred. Careva se odredba u početku izvršila samo što se tiče zarobljenih časnika. Gotovo svi zarobljenici časnici Jugoslaveni bili su dovedeni u Odesu i tamo se medju njima agitiralo, da stupe u odred. Oni, koji nisu htjeli stupiti bili su vraćeni u zarobljeničke logore.

Tom se carskom naredbom poslužiše pukovnik Košaković i njegovi pomoćnici, da po što po to u što kraće vrijeme sformiraju II. diviziju i tako opravdaju onaj svoj telegram srpskoj vladi, na osnovu kojeg je general Živković bio poslan u Rusiju.

Kao što su prije u Odesu bili dopremani zarobljeni časnici, bez obzira, da li su željeli stupiti u dobrovoljce, tako se sada počelo dopremati i zarobljene vojnike Srbe, Hrvate i Slovence. No dok se zarobljene časnike na liepi način pitalo, hoće li da stupe u odred, a one, koji nisu stupili odpremalo natrag u ropstvo; prema zarobljenim vojnicima se sada upotriebila sasvim druga taktika.

Svaka se partija zarobljenika tjerala pod ruskom stražom ravno u kasarnu dopustnog bataljuna I. divizije. To je dugačka, nizka zgrada, vječno vlažna, vječno hladna, slična više tamnici nego ičemu drugom. Pa i zaista, sad je toj mračnoj zgradi bilo sudjeno da posluži kao mamertinska tamnica za nedužne mučenike niskih ličnih interesa i nepoštenih intriga.”

To pišu, gospodo, ljudi, koji su umakli iz srpskih šaka. (Čita dalje):

„Prvi su tamo bili dovedeni 1. oktobra 1916. zarobljenici, koji su se nalazili dotle na radovima u odeskom ujezdu. Bilo ih je oko 1000, većinom

Hrvata i Slovenaca. U kasarni im se jednostavno objavilo, da se po volji ruskoga cara moraju mobilisati svi Južni Slaveni, pa da se za to ne će obazirati na to, hoće li oni da stupe u dobrovoljce ili ne će. Zatim ih je komandant bataljona udijelio u čete. Posve je prirodno, da su zarobljenici protestovali. Zato su u noći 1.-2. oktobra ti zarobljenici bili u grupama od 10-15 ljudi izvedeni pod neku obližnju šupu, gdje ih se linčovalo. Nakon linčovanja pristala je polovina isprebijanih, da ih se uvrsti u čete. Oni, koji su ostali nepokolebivi, zadržani su u kasarni, gdje nisu dobivali nikakve hrane. Kroz dan su ležali izmučeni i isprebijani kao mrtvi na podu kasarne. Pred večer su se dovadjale uvijek nove žrtve, a u noći se nastavljalo linčovanje

Svake je noći bilo nekoliko ljudi tako isprebijano, da su ih drugi dan morali voziti u bolnicu. Osim toga su svake noći jedan ili dva čovjeka ostali mrtvi, i kako se naknadno saznaje, takvi su mrtvaci bili potajno bačeni u more kraj Odesa. Sad nije više nikakvo čudo, što su u to vrijeme izvlačili iz mora po kojeg „utopljenika” austrijskog zarobljenika. Koliko je ljudi platilo glavom Kušakovićevu intrigu, ne može se tačno ustanoviti.”

Dalje se veli ovako (čita): „Kasarna se nalazi u najživahnijem dijelu Odesa. Jauci i pomaganja nesretnih žrtava budili su iz sna odeske građane, i sve je bilo uzrujano nečovječnim postupanjem i besmislenom okrutnošću. No nitko nije smio da protestira jer je u to vrijeme svu Rusiju davila željezna ruka Sturme- rova režima. Oni, koji su sve ove zločine radili, imali su potporu ruskih vlasti i to je bilo dosta.

Hrvat Dr. Jambrišak – začetnik ubijanja i klanja.

Sad pita taj list „Jugoslavija” u Petrogradu (čita): „A što su u to vrijeme radila gospoda, koja se vole isticati kao zastupnici interesa naroda, kao neki veliki borci za slobodu i za čistu jugoslavensku ideju ? Gdje je u to vrijeme bio grlati dr. Jambrišak? Dok su nesrećne žrtve stenjale, jaukale i umirale pod rukama krvnika, dr. Jambrišak sa svojim štabom sjedio je negdje u „Sjevernoj gostionici“ i gutao rujno vino **za novac, koji je dobio iz nepoznatih izvora.** Pijani se jezik lijeno premetao po ustima, dok je veliki „politričar“ izricao svoje mudre izreke kao n. pr.: – „He-he. Hrvat je mašina, treba ga samo dobro naviti, pa će ići, kamo god hoćeš . . . He-

he, sve su to frankovci. Treba dobro izlupati . . – He-he, sve izdajice treba ubiti . . . Šta treba žaliti razne „bundaše” zagorske glupane!“ To je govorio Jambrišak, taj nečovjek.

I sada taj gospodin (Jambrišak), koji je naknadno pomoću neke gadne intrige postao članom „Jugoslavenskog Odbora”, izjavljuje u glasilu istoga odbora „Slavenskom Jugu”, da on preuzima odgovornost za sve one zločine, koji su počinjeni kod formiranja II. divizije i još se cinički hvali, da njemu pripada inicijativa nasilnog verbo- vanja za tu diviziju.

Osobito sramotnu ljagu na formiranje II. divizije baca to, što se redovito svakog zarobljenika opljačkalo, i to bez razlike, da li se dotični javio u dobrovoljce ili ne. Dok je jedna žrtva stenjala pod udarcima, koji su se na nju sipali kao kiša, i nastojala, da zaštiti svoju nesrećnu glavu, u isto vrijeme su vješte ruke prodirale u žepove i otimala one sirotinjske novce, koje su ti ljudi prištedili radeći po Rusiji kao zarobljenici uz plaću od 10–15 kopejaka dnevno. Kod toga posla su se odlikovali i neki inteligentni ljudi, a osobito dr. prava Čeremov.

Na takav način sformirala se u manje nego mjesec dana II. divizija i gen. Živković imao je korpus, da njime komanduje . . . Svakome je bilo jasno, da se takvi „dobrovoljci” ne mogu voditi na frontu, no Kušakoviću i nije bilo stalo do toga. Njemu je bilo glavno, da generalu dade obećanu diviziju, a što će poslije biti, za to se nitko nije brinuo.

Nitko se nije brinuo, kakve će posljedice imati takova nasilja na buduće odnošaje Srba s jedne, a Hrvata i Slovenaca s druge strane. Nema sumnje, da će svi oni ljudi, koji su bili u Odesi podvrgnuti takovim nasiljima, ostati dugo i dugovremena zakietim neprijateljima Srbije i srbskog naroda.

Tako se dogodilo, da je dobrovoljački odred, mjesto da bude školom bratske sloge, ljubavi i pomirljivosti, postao školom i ognjištem medjusobne mržnje. U tom je duboka i žalosna tragedija II. divizije, koja su opet uz nekoliko pokvarenih elemenata medju samim dobrovoljcima skrivili srbijanski časnici”.

„Razumljivo je da su ovakovi „silovoljci” upotriebili prvu zgodu da uteku. Kozaci su imali pune ruke posla da ih hvataju i vode natrag u njihove pukove i čete, gdje ih je naravski čekala stroga kazna. Kazna se redovito sastojala u batinama i zatvoru, no bilo je domišljatih komandanta, koji su

nastojali da unesu malo razlikosti u dosadnu jednoličnost kažnjavanja. Tako je n. pr. major Perivoj Ilić nepokorne vojnike kaznio tako da ih je osudio na smrt. Zatim im je naredio, da svaki sebi iskopa grob onda ih je privezao i doveo vojnike, koji su trebali da ih slreljaju i t. d. i tako razigrao s njima komediju smaknuća. No često se komandanti nisu ograničili komedijom, nego su doista i dali ubijati „nepokorne” silovoljce.

Naravski, da je svaki čestiti čovjek bio do dna duše uzrujan nad takvim nasiljima. No protestirati je bilo vrlo opasno, pošto je svakoga mogla da stigne ista sudbina, koju je stigla kapetana dobrovoljca Stolfa, po narodnosti Ceha, koga su radi takvog protesta dva viša časnika dali na zvjerski način potajno ubiti.

Neki su dobrovoljci pisali o svim tim zločinima nekim Hrvatima i Slovencima, koji žive u Petrogradu i ti su o tom informirali rusku vladu i molili je, da u interesu slavenske stvari ne dopušta takvog postupanja sa slavenskim zarobljenicima. Srećom je tada baš bio pao Sturmer i nastupio svoju kratkotrajnu vladu Trepov. Bila je određena istraga o sakupljanju dobrovoljaca za 11. diviziju. Srbski se krugovi opravdavali iztičući, da su Hrvati i Slovenci izdajice slavenstva itd. Kako je poznato, ti se krugovi još danas drže ove taktike.

Rezultat je bio taj, da je ruska vlada odredila, neka se u buduće otpremaju u Odesu samo oni zarobljenici, koji izjave volju, da stupe u dobrovoljce. Time se barem postiglo, da se nisu nastavili zločini i nasilja. To dakako nije bilo po čudi dru Jambrišaku, pošto se isti spremao, da dade mobilisirati sve zarobljenike Jugoslavene i govorio, da sve ovo, što se dotle radilo, »nije bilo ništa prema onom, što će on provesti.»

Visoki sabore, ovi ljudi disidenti, koji su služili u srpskim legijama i koji su osnovali, kako sam rekao, samostalnu jugoslavensku legiju, bili su optuženi po srpskom generalu Živkoviću pred čitavom javnosti, i za čudo, onim istim riječima, kojima se služe gospoda i kod nas. Srbski general Živković prozvao je naime jednostavno sve jugoslavenske disidente Frankovcima i agentprovokaterima. (Zast. Marko Mileusnić: Kako vraga znadu i tamo za frankovce?) Gospodine Mileusniću, svaki Hrvat, koji nije zatajio kralja, izdao svoju domovinu, bio je za njih Frankovac. Frankovci znače sintezu svega hrvatstva. (Poklici kod stranke pravo : Tako je !) Da se ne

veli da na pamet govorim, ja ću citirati. Druga stavka optužbe Živkovićeve glasi (čita): »Svi oni Hrvati i Slovenci, koji su stupili u korpus, a sada opet istupaju, frankovci su i austrijski agent-provokatori, koji su stupili u korpus, samo iz sljedećih razloga:

1. da špijuniraju, što se radi u korpusu i javljaju kuda treba, naime u Austriju,
2. da rade na propasti korpusa,
3. da se oslobode robstva i s dobrom plaćom liepo žive u Odesi.

Polemika »Jugoslavije« i »Slovenskog Juga« radi Jugoslavenske legije.

Visoki sabore! Polemika koja je nastala izmedju »Jugoslavije« i »Slovenskog Juga«, organa jugoslavenskog, što izlazi u Odesi, dovela je do toga, da je dr. Jambrišak sa svojim potpisom, kao član jugoslavenskog odbora, u 18. broju toga lista od 13. maja 1917. oborio se na ove disidente pa je interesantno, da je on, braneći sebe, u glavnom morao priznati istinitost svega onoga, što pripovieda naša sirotinja, što se vratila iz Rusije, istinitost onoga, što sam pročitao već prije. On se brani, da je uspjeh verbovanja za drugu diviziju bio vrlo slab. „Hrvati i Slovenci, časnici dobrovoljci, došli su u priličnom broju, oko 250 tako, da je inteligencija bila zaista liepo zastupana, što se tiče vojnika, odziv nije bio sarazmjern, jer se javilo tek nekoliko stotina, te broj inteligenata prema vojnicima nije bio u proporciji. Taj fakat ponukao je Hrvate i Slovence časnike i dr. Potočnjaka (tada je dr. Potočnjak zastupao u Rusiji jugoslavenski Komitet), da se poradi, oko toga, da se sakupi što više Hrvata i Slovenaca i da se u tu svrhu pošalju časnici, koji će putujući po Rusiji objasniti ljudima u zarobljeničkim taborima cilj korpusa i pozvati ih u dobrovoljce, jedno zbog nesusretljivosti sa strane njezinih i vojinskih načelnika, a drugo «bog poljskih radova za vrieme žetve, kad su ljudi bili rasijani po radovima, uspjeh je bio vrlo neznatan. Medju onima, koji su putovali, agitovali i kupiti dobrovoljce nalazi se Milan Banić Golija, Landikućiš itd.

Dalje piše, taj dr. Jambrišak:

„Kako rekoh, uspjeh je bio vrlo slab. Kad smo se vratili sa putovanja, podnieli smo u tom pogledu raporte, a pojedinci su podnieli svoje misli i

predloge kako bi se moglo sakupiti što više Hrvata i Slovenaca u dobrovoljce. Nakon kratkoga vremena mojom inicijativom a podporom dr. Potočnjaka i privolom generala Živkovića sastala se u Korpusu anketa, koja je imala da pretrese to pitanje. Na toj anketi zaključilo se na predlog prisutnih Hrvata i Slovenaca, da se pomoću ruskih vlasti dovedu Hrvati i Slovenci u većem broju u Odesu, da će časnici dobrovoljci Hrvati i Slovenci zaći među ljude, objasniti im pravo stanje stvari, da ih nagovore da stupe u dobrovoljce. Izjavili smo uvjerenje, da će na taj način biti uspjeha. Naročito smo izjavili i protokolarno ustanovili, da za taj korak skidamo svaku odgovornost sa oficijelne Srbije i sa komande korpusa i da pred Hrvatima i Slovencima i pred svima drugima faktorima preuzimamo odgovornost u svim konzekvencijama, a te se odgovornosti ni danas ne odričemo, što više još ju podcrtavamo.

Motiv, koji nas je vodio, u glavnom je ovaj: Hrvati i Slovenci po nesreći primorani, da se bore na frontama protiv Rusa, a ranije i protiv Srbije, protiv onih, koji imaju da nas oslobode. Mi, koji smo se našli u Rusiji, treba da pokažemo, da se želimo otresti Austrije i da udjemo u redove braće, koja se bore protiv nje. Treba da se prolije hrvatska krv za slobodu, jer samo onaj zna cijeniti slobodu, koji je spreman za nju i poginuti. Inteligencija narodna ima u takvom slučaju pravo da zadobije narod za oslobodilačku borbu. Smatrali smo šta više kao dužnost, da organizujemo Hrvate u Rusiji za borbu, imajući pred očima silne žrtve američkih Hrvata, koji su zadužili čitavu Jugoslaviju, i historija će njihove žrtve pravilno ocjeniti i zlatnim slovima zabilježiti u stranicama povjesti svjetskog rata. Nismo htjeli da zaostanemo za Amerikancima i pošli smo na posao.

Kod formiranja druge divizije, u koju je ušlo oko 3600 Hrvata i 2100 Slovenaca, dešavale su se neke neprijatnosti uslijed neobavieštenosti našeg naroda, koje su gotovo neizbježive kod takvog posla. Da se izbjegne tim neprijatnostima, ustanovila se „vaspitna komanda”, koja je imala ljude obavjestiti i politički obrazovati”.

Dobrovoljce, silovoljce morala je vlastita srpska komanda politički odgajati, da budu znali, zašto su dobrovoljci u srbskom korpusu ! (Čita): „U tom poslu aktivno i energično su učestvovali Banić kao komandir čete u vaspitnoj komandi i Ivo Mance u dopunskom bataljunu, koji su svima

sredstvima objašnjavali i provadjali agitaciju. Druga divizija formirana je bila i razmještena po raznim selima”.

A sada čujte o disciplini u austro-ugarskoj vojsci, o što se je malo prije spotaknuo dr. Bertić, šta o njoj veli dr. Jambrišak. (Čita): „Časnici, koji su došli sa Krfa, naučni na jaku disciplinu u srbskoj vojsci, provadjali su je i n Korpusu, ne samo kod vojnika nego i kod časnika dobrovoljaca, šio je sasvim razumljivo.

Životne namirnice u Rusiji poskupile su znatno a plaće časnika bile su relativno prema cijenama malene. Zbog toga je nastalo medju časnicima dobrovoljcima nezadovoljstvo, te su od vremena do vremena izlazili sa zahtjevom, da se plate povećaju. Povodom neuspješnih bojeva u Dobrudži klonuo je donekle duh, što je samo po sebi shvatljivo. Iz toga se rodila želja, da se više ne kreće u boj, osim n rodnim krajevima. Strogoj disciplini u korpusu mnogi se časnici nisu prilagođivali”.

„Od generala traže, da se promjeni ime Korpusa, da se poprave materijalne prilike, da se srbski emblemi zamjene jugoslavenskim, da se latinica potpuno izjednači sa ćirilicom, da se Hrvati i Slovenci odijele od Srba i da se stvore zasebni pukovi. Na vjeru se ima osobito paziti i ne miješati katolike sa pravoslavnim, odred se nema smatrati vojskom kraljevine Srbije, no zasebnom revolucionarnom vojskom jugoslavenskom i najzad, da se ova nikada i pod kojim uslovima nesmije upotrebiti izvan granica iredentskog našeg nacionalnog teritorija, a svaki, koji bi pokušao ma s koje strane da nas upotrebi izvan tih granica (kao što smo na pr. išli s Rusima u dobručku ekspediciju), da se ne ima staviti pred narodni sud. Osim toga tražili su komitet časnika kao neku nuzvladu u korpusu, valjda po obrascu austrijske vojske?! I da im se preda redakcija „Slovenskoga Juga“. Švrljuga, koji je bio bez egzistencije, htio je da udje u redakciju i gurao ih da to iznesu, no moram priznati, da ga u tom nisu svi podupirali. Što se tiče lista, general nije ni u vlasti, da to učini, jer je „Slovenski Jug“ organ jugoslavenskog odbora, no to ih nije smetalo da to zahtjevaju htijući zaoštriti konflikt. A kao uvjet daljnjem opstanku u Korpusu tražili su „garancije“, da će Jugoslavija biti federativna“.

Dr. Jambrišak, koji je poticao u zajedničtvu sa srbskim časnicima sve ove pokolje, na koncu veli o tim jugoslavenskim disidentima (čita): „Podnose

famozni memorandum, koji vrvi navalama na Srbiju, a nijesu našli nijedne riječi, da se obore na Austriju. Govore o srbskom imperijalizmu i prikazuju, da se Hrvati i Slovenci ne će boriti u korpusu, jer ne će da liju krv za svoje ropstvo i t. d. Ukratko – ovo je karakteristično – izgleda kao da tu Hrvati i Slovenci zadovoljniji u Austriji, nego bi bili u zajednici sa Srbijom. U uvodu memoranduma spominju, da se bore za Jugoslaviju, a na koncu traže razbijanje korpusa”.

Sad drži dr. Jambrišak predavanje o formi buduće države jugoslavenske te veli, da nije postignut sporazum o toj formi, pa će narod nakon rata sam po principima sanoodredjenja odlučiti, koju će formu prihvatiti, da li republiku, federativnu kraljevinu pod žezlom Karagjorgja i t. d.

Tim je autentično prikazan historijat, postupak, osnutak i djelovanje ovih srbskih legija, koje su bile ništa drugo nego mučilište i pakao za Hrvate i koje su uništile na desetke tisuća hrvatskih sinova, koji su zapali u rusko ropstvo, a čiji roditelji su sigurno izčekivali, da će se vratiti svojim kućama. Utješno je jedino to, da se tisuće i tisuće nisu dali u te srpske dobrovoljce, već su radje i mučeničku smrt podnijeli, nego da se iznevjere svomu domu i svomu kralju. I onda neka meni netko govori, da će ta ideja jugoslavenska zaraziti hrvatski narod.

Crno more progutalo na tisuće Hrvata i Slovenaca.

Pišu iz Radziechowa od 26. srpnja Ilija Rašković i Stjepan Ožbolt, član akademskoga kluba „Domagoj”, koji su se vratili iz zarobljeništva i Ivan Lah, narednik, te Slovenac Valenčić ovako (čita): „Mi smo pretrpili za vrijeme našega ropstva više nego svi drugi, pa zar da budemo jedino mi zaboravljeni i ostavljeni od svih. Mi u tudjini nijesmo zaboravili svoje domovine – naše mile majke Hrvatske; i u Rusiji trpjeli smo i proljevali svoju krv samo zato, jer smo bili i ostali Hrvatima!

Zatvarali su nas, bili i ubijali, gladom morili. No nikakove muke i patnje, nikakove prijetnje nijesu mogle da prisile Hrvata i Slovenca, da se odreknu svoga imena, da postanu izdajicama svoje domovine.

Uzalud tisuće dobrih matera, vjernih žena i nejake dječice očekuju svoje mile sinove, muževe i oce-hranitelje, oni ostaviše život svoj i svoje

kosti po svim stranama velike, Rusije. Uzalud ih očekuju, no oni se nikad povratiti ne će. Kad bi Crno more znalo govoriti, samo ono moglo bi Vam reći, kolike je tisuće slovenskih i hrvatskih sinova progutalo“.

Strašni dani u Odesi

Imam ovdje pismo od jednog jednogodišnjeg dobrovoljca, koji je proveo one strašne dane u Odesi i koji ima čitavi izvještaj o tom, što su počinjali tamo Srbi iz kraljevine Srbije i iz Hrvatske, Slavonije i Bosne te Česi. (Zast. Marko Mileusnić: To sve nije istina.) Ja sam naveo ovdje imena vrlo mnogo ljudi, i ja bi molio, da se ovako ne govori o ljudima, koji su imali kuraže izići sa svojim imenima, i koji jamče za ono, što su kazali. Taj se dobrovoljac zove Juraj Grčević, sada na dopustu u Kompolju. On kazuje, da je godine 1916. polovicom listopada, kad su ruski policiste pokupili zarobljenike po jekatirinoslavskoj guberniji i potjerali ih oko 2000 u Odesu, da je tu već došlo do uzbune, jer se naši ljudi nisu htjeli dati, da podju onamo. On u tom izvještaju kaže dalje (čita): „Drugi dan je došao u logor za sužnjeve srbijanski kapetan Majstorović u pratnji nekoliko Čeha, srpskih legionara potporučnika, potčastnika „stanovoja” pristava, Rusa. Česi pokušavaju da nas uredi u zbor – oni su u nedostatku Jugoslavena imali da zamijene naše narodne predstavnike – dok je kapetan otišao k Srbima dobrovoljcima, da od njih primi raport.

Na Čehe medju sužnjevima Hrvatima i Slovencima podiže se bura od protesta: „Ne ćemo da znamo za Srbiju! Dalje od Srbije i srbskih časnika! Živio kralj Franjo Josip 1.!” Majstorović je ostavio raport, dotrčao k nama i vikao kao bezuman: „Sramota, što Rusi dopuštaju u logoru za sužnjeve! Mitraljeze treba doneti i ukopat ih! Da se to dogodilo u Germaniji, Nemci bi ih ukopali mitraljezama, ja imam za to dokaze.»

Stanovoj pristav, (šef ruske policije), u pratnji policista sa štikama na prevjes, posramljen ovako od srbskoga časnika, zatrči se s volovskom žilom medju sužnjevima, mlateći nemilice: „Скотина! Рускы военопленны, рабы! Вамъ идти туда куда Россия хочетъ!» („Marvo! Rusko roblje! Kamo Rusija hoće, tamo ćete vi ići!») Majstorović izbi jednoga sužnja Nijemca, koji je gledao prizor, sabljom, i time rastjera iz dvorišta ostale sužnjeve Nijemce i Bugare u kasarnu. Srbijanac je vikao kao razbješnjena zvijer, i mahaio naglo

uokrug desnom rukom sabljom iznad glave. Kunući i prieteći nam, otidoše između nas časnici kralja Petra.

Iza njihova odlaska došla je odmah satnija Rusa sa štikovima pod komandom časnika i otjerala polovicu, oko 1000 ljudi, na glavnu stanicu. Ovi sužnjevi pred zgradom „voljenoga načelnika» (nešto u rodu kotarskog predstojnika) zademonštriraše. Ruski vojnici, dobroćudni i poštteni, ne htjedoše uspostavljati reda. Voljenij načelnik morao je pozvati kozake, koji su s knutovima i pikama otjerali sužnjeve na jekaterinoslavsku glavnu stanicu, i strpali ih u vagone. Za dva dana otjerali su i nas iz logora za sužnjeve, samo što su nas pratili odmah kozaci i dvije satnije ruskih vojnika. Civiliste po gradu začudjeno trčahu za nama i pitahu, što smo učinili, misleći, da nas prate na stratište.

Na glavnoj stanici strpaše nas u vagone i poslaše prema Odesi. Mnogima Rusima stražarima nije išlo u glavu, što će s nama i kako mogu da nas silom gone u boj protiv svojih. Ja sam, rasudjivajući o našem položaju, pozivao ljude, da drže na umu zakletvu i izricao, da nije moguće, da će nas Srbi siliti, jer to se prvo protivi zdravome razumu, da se daje oružje neprijatelju, a kad bi već poludili, pa nam dali oružje, onda si unapried mogu pripisati posljedice. Za ove rieči malo da niesam u Odesi platio životom. Živi svjedoci mogu poslužiti tome u dokaz.

Na stanici Baita vidjeli smo kapetana Pandića, Jugoslavena, Sroohrvata, rimo-kaloličke vjere – kako nam reče – obučena u srpskoj uniformi s četiri zvijezde na epoletama. S njime je govorio Srbin Kukić[^] vodnik kod 27. pješ puk. iz moga vagona. Ovaj uhoda nije bio okićen srbskom tro- bojnicom, nego se neprestano vrzao oko nas. On je i mene pokazao.

Okolo 25. listopada 1916. godine stjeraše nas silom u „Kanatnij zavod» (Tvornicu štrikova) na Boljšoj Arnaut- skoj ulici br. 2. u gluho doba noći. A tamo nas dočekaše Srbi svi i svuda i dva Jugoslavena. Srbi s oružjem u ruci i flišeklijama preko prsijn, iz kojih su virili oštriću Bilo je to upravo u ono doba, kad su Bugari na Dobrudži potukli, hametom diviziju srbskih legionasa, i svi su reorganizirani po tri po četiri u grupicama dolazili u Odesu, gdje im krvoločni general Živković i njegovi časnici Srbijanci dadoše odmah priliku, da se srazuju proti drugom jugoslavenskom opakom plemenu Hrvatima, u kojih na sreću nema noževa ni pušaka kao u Bugara.

Tako su bili srbski iegionaši „slabe sile» policiste ili komitadžije – kako ih nazivaju – koji kod mobilizacije Hrvata i Slovenaca u Odesi postadoše prestupnici nebrojenih zločina i počinitelji strašnih okrutnosti. Odeska mobilizacija je crna ljaga u historiji srbstva, zbog koje će se pred čovječanstvom vječno stiditi jugoslavenski Pijemont – mala Srbijica.

„Srbi svi i svuda,» kako već rekoh, gospoda potpo- ručnici dr. Štefanović, Novaković, Blažević, kaplari dr. Čerenov iz Novoga Sada, Jerko Jedlička iz Mostara 1 dva Jugoslavena, kapetani Pandić i Oašparović, i jedno osamdesetak oružanih do zuba „slabosiiaca». Ova „slabosilačka garda» izrazi nam odmah svoje negodovanje zbog austrijskih kokarada (Rose) na kapama, htijući ih sve potrgati, pobacati. Mi to ne dadosmo. Na to nas počеше Jugoslaveni katoličke vjeroizpoviesti „osvieščivati»: da se imamo stiditi, jer smo svojom hrabrošću kao vjerne sluge tudjina, samo sramotu nanieli hrvatskome imenu!

Dr. Franko Potočnjak moralno odgovoran za užase u Odesi

A kada im se mi usudismo odgovoriti, da nam se ne čini nikakvim zlom služiti vjerno svome zakonitome vladaru, što više, da smatramo to kriepošću i da se s time ponosimo, jer boreći se u redovima austrijske vojske, zaštitili smo naše hrvatske zemlje od najezde dušmana. Slabosilci, koji su okruživali naše jugoslavenske apostole, – koji u nedostatku nacionalne svijesti nisu mogli da nadju u tu svrhu Hrvata – baciše se na nas, kao razjarene zvijeri. I počеше tući goloruke sužnjeve šakama, kundacima i štapovima, tući do krvi, izbijati zube, udarcima po uhu razbijati bubnjiće, svaljivati pjesnicama na zemlju, kundacima lomiti rebra i kosti. Apostoli čiste srbske krvi, a ne jugoslavenske (Srbi su ostali Srbi !) ne samo da su dopuštali, da tuku „slabosilci“, nego su tukli i sami, ljuto rušeći sabljama „šokce“ na zemlju. Pri tom „braća Srbi» nisu ni tajili svoju zloradost riječima: „Aha, to ti je šokče, za to, to za crkvu našu, to za popa Iliju, što si ga dao u lancima tjerati, to što si ubijao srbsku djecu» itd. Apostoli Jugoslaveni nisu aktivno sudjelovali u rukopašnom „osvješčivanju», nego su se poslije oluje, kad su braća Srbi izvolili prestati, vrzli oko nas, dok smo se pipali po rebrima i brisali od krvi, upozorujući, da su batine u Srbiji zabranjene,

budući da je ona najdemokračičnija država na svijetu, nego da smo upravo mi svojim podlim odgovorom izazvali ove Čestite patriote, da se zaborave. Glave jugoslavenskih odeških apoštola, jugoslavenski ministar – kako ga je krvoločni general Živković titulirao – dr. Franko Potočnjak nije se pokazivao pred sužnjima Hrvatima. No unatoč svega toga, on nosi najveću moralnu, odgovornost za odeške terore, jer je Živković kod cara Nikolaja II. izradio dozvolu za mobilizaciju Hrvata, pozivajući se na izaslanike izdajničkoga jugoslavenskog komiteta dra Potočnjaka.

Inteligencija je otišla spavati, a „slabosilci“ su nas okružili kordonom i čuvali preko noći. Sutradan u sam rasvjet došla je opet k nama inteligencija. Mene je između ljudi izveo Čeh Janko Jedlička iz Mostara i odveo me u uzani hodnik, u kojemu je stajao Srbin policista s puškom, Ovaj mi je policista najprije strgnuo kokardu s kape, a onda me udario kundakom svom s i l o m u ledja. Krv mi se otvorila na n o s i usta. Jedlička ga je sustavio tvrdeći, da me mora predvesti pred kapetana Majstorovića. Radilo se o mojem „bunjenju“ u vagonima, na putu iz Jekaterinoslava u Odesu. Isti je Jedlička izjavio pred dvojicom sužnjeva Hrvata, da sam ja imao za to biti smaknut. Tražio je Majstorovića, no ovoga nije bilo. Na to me je predveo pred jednoga jugoslavena časnika, koji me je izgrdio i s dva policista dao otjerati k I.-voj četi. Ovamo dotjeraše još jedan dio sužnjeva (druge su razbacali po drugim četama), Hrvata i Slovenaca, i počеше im dijeliti legionáško odijelo. Kada su pokrivali ljudima na glave šajkače – ovo jedino obilježje vojske kralja Petra, sve drugo bilo je rusko – mnogima nije moglo da odoli srce i bacahu ih. – Jedan pravoslavni Hrvat Ličanin, bacio je šajkaču : „Ja nisam Srbin, nego pravoslavni Hrvat, otac šestero djece, ne mogu i ne ću da služim kralja Petra.“ Načelnićtvo zatulito je kao ranjena zvier i bacilo se na žrtvu. „Lopove, ti tajiš svoju vjeru, izdajice!“ I udarahu ga šakama po glavi, ispod rebra, u trbuh. U porivu bijesa spoticahu se inkvizitori jedan na drugoga i padahu, dižući se i kunući strašno otimajući se tko će doći do žrtve. A onda se počеше izmienjivati, pokazujući nam svaki svoju specialnost u bijenju. Prvi ie tukao četni narednik I. čete, Srbin Medvjedovic iz Dervenle i to japanskim džiu-džicu, udarajući žrtvu koljenom u spolovilo. Čovjek je od boli padao na zemlju -Medvjedić ga j e g a z i o, silio da ustane, gušio z a vrati japanizirao koljenom. Na to je došao dobrovoljac Srbin Obrad Komjen

iz Banje Luke, i tukao nesretnika šakama u sijepočice. Jadnom šakom udara u jednu, a drugom dočekiva u drugu sljepočicu. Svršio je kundakom Srbin dobrovoljac Toma Tomić iz Zvornika. Čovjek je izgubio svijest. Bacili su ga na kraj i pokrili šatorom. Bilo je to oko 10 sati prije podne, čovjek se do noći nije osvijestio. U noći su ga nekamo iznesli.

Drugi je bacio šajkaču Marko Basarić, Bosanac Hrvat od 3. Bos. Herc. puk. Čitava gužva „sabosilaca“ motala se od njega, i isturala ga na vrata u zatvor, bijući ga šakama i kundacima.

Treći je bacio šajkaču Hrvat Zagorac od 16. puk. Njega, nisu odvukli, nego su ga odnesli na šakama u zatvor. Srbi su osobito mrzili i osobito su se osvjeđivali našim vojnicima od hrabre 16. pješ. pukovnije. Za Basarića i Zagorca kasnije mnogo sam raspitivao u ropstvu, nu za njih nitko mi nije znao kazati, gdje su.

„Slavosrbi« uzimahu od nas naša vojnička odijela, kabanice i cipele i odnošahu u grad na prodaju. Pred noć je došlo nekoliko sužanja Hrvata iz zatvora, pocrnjelih od udaraca i pričalo, da su im u zatvoru uzeli novce. Sve ovo ne samo da se događalo nekažnjeno, nego i javno u nazočnosti srbijanskih i legionarskih časnika.

I tako sam prospavao drugu noć u dobrovolj ačkom odijejenju. Strašne te dvije noći i dan!

Te noći opet došao transport od tisuću ljudi u kanatnij zavod. U svanuće izveli sužnjeve u dvorište i počeli ih „osvješćivati.« Kad riječima ne mogoše skinuti nikoga, stupiše u akciju „slabosiljci“. Tukli su sužnjeve Hrvate i Slovence, „braća Srbi“, kundacima, šakama, štapovima, knutama i sabljama. Ja sam bio na dvorištu zajedno sa nasilno obučanima u legionarsku uniformu, sužnjevima Hrvatima. Najedamput netko iz među silovoljaca zavikne: „Ne dajmo ih!“ I svi silovoljci s poklikom „hura!“ , goloruki, baciše se na mučitelje.

Slabosiljci pobješkoše. A suinjevi, obučeni u austrijskoj i ruskoj uniformi, izmiješahu se. Za trenutak pojavi se veliki odio „slabosilaca« s časnicima. Na obje strane vikalo se „hura«. Nu goloruki moradoše pobjeći pred naperenim bajunetama. Ovoga paničnoga i divljega biega nikada neću zaboraviti. Ljudi su bježali u kasarne, skakali preko zidova u dvorište hospitala, skakali kroz prozore.

„Slabosilci“ su lovili ustaše, tukli i gonili u zatvor, Zarobljenike utjerali su u kasarnu, i tamo ih zvjerski tukli. Do nas su dopirali jauci sužnjeva kao da ih žive režu. Na to su sliedili aresti i oblačenje. Ovo se je zbiljo kod prve čete dopunskog bataljuna, a ovakovih četa bilo je četrnaest.

»Kanatnij zavod« bio je pun soba, hodnika i pregrada kao starodrevni labirint. U svakoj sobi, u svakom hodniku i klijetu ovoga labirinta odigravale su se tragedije i tekla je nevinna krv sužnjeva Hrvata.

Mučenje u tamnici

Sve užase u odeškom labirintu nadilazila je tamnica gdje su gospodarili Srbi bez svjedoka. Uske tamnice bile su pune sužnjeva Hrvata i Slovenaca tako, da nije bilo mjesta za leći. Pače ni sjesti nije se moglo, tako je bilo prenatrpano. Gospodario je tamnicom legionar Srbin dr. Čeremov iz Novoga Sada. On je prije svega oduzimaio ljudima novčarke, novac je dielio s legionarima stožerima, prekapao torbe, zatim razmještio straže u tamnici i oko nje, Utamničeni nisu dobivali jesti. Bilo je ljudi, koji su čamili bez jela pet, šest dana. Ne samo kruh nego i vodu uskraćivahu „slabosilci« omraženim „šokcima«. Istina, na stranu i na vodu izvodili su „slabosilci« sužnjeve, no pri tom iskaljivali svoju srdžbu kundacima. Ljudi su radje trpili žedju nego izlazili. Uopće „slabosilci“ više su tukli na hodniku pred tamnicom, budući da u njoj nije bilo mjesta za – razmahivanje. Pojedince izvodili bi u hodnik, tukli kundacima. Pri tom lomili su sužnjevima rebra, ključne kosti i ruke. Bivšem zarobljeniku naredniku kod 79. pješ. puk., otočkome trgovcu Baši Rukavini prebili su ruku. Bosancu Hrvatu Boni Radiću prebili su ruku i t. d. – U tamnici samo ubijahu. Sužanj Hrvat, pučki ustaša Vrbčan Mato iz Cesarice, inače ribar na Rijeci, kod 26. pučko-ustaške pukovnije, pričao mi je: „Unatoč silenju i batinanju nisam htio obući legionarško odijelo, pa su me zatvorili. Tamo mi je odmah uzet novac, kojega nikada više nisam vidio. Po danu vodili su iz zatvora pojedince od nas na hodnik, tražili da se upišemo u dobrovoljce, i tukli. I mene su tukli».

Pred noć strpaše u zatvor dra Fabijanića, liječnika iz Rijeke, obučena u austrijskom časničkom odijelu. Za nj sam znao, da je bio dobar Hrvat i rodoljub. Od njega sam doznao kratko, da je bio zaposlen kao liječnik u

jednoj bolnici, i odatle da su ga Rusi poslali u Odesu. Srbi hoće silom, da ga uzmu za dobrovoljačkoga trupnoga liječnika, nudeći mu časnički rang. On ne će da radi protiv svojega osvjedochenja, pa je zato zatvoren. Došla je noć. Ljudi su čučnuli, naslonili se uza zid i jedan na drugome zadrijemati. Oko ponoći zazvečaje na vratima ključevi. Na ovaj štropot sve se prenulo i zadrhtalo. Svima su bili poznati noćni „pohodi slabosilaca«. Dva slabosilca, s golim bajunetama u rukama, udjoše unutra. Palili su žigice i nešto tražili. Najedamput jedan skoči i udari čovjeka pokraj mene bajunetom u prsa. Čovjek zahripa i sruši se. Krv iz njega poprska mene. Čovjek se trgnuo dva triput i -- izdahnuo. Bio je pogodjen u srce. „Slabosilci« osvjetliše mu lice žigicom. „Nije on!“ Rekli su i tražili dalje. Mi smo se skamenili. I opet čuo se udarac bajunetom u kost i hripanje. Kada je svanulo, u zatvoru nije bilo čovjeka ubijenoga pokraj mene i dr. Fabijanića. Ovaj slučaj poslije februarske revolucije 1917. uz mnoge druge iznio je pisac ovih redaka pred tadanji „Sovjet rabočih i sol- datskih deputata».

Pred „sovjete« iznio sam i slučaj Pavla Perića i Milana Lazića. Perić i Lazić kazivahu: „U gluho doba noći vraćasmo se iz grada u „Kanatnij zavod«. I kad smo prolazili pokraj zatvora, vidimo gdje stoje tamo kola, pokrivena ceradom. Otkrijemo. Četiri krvave lještine u austrijskom odijelu ležale su u kolima. Skočili smo na stranu, i sakrili se iza ugla, budući da smo čuli korake. „Slabosilci« iznašali su i peto truplo. Bacili ga u kola i pognali konje. Odvezli su se u gradski krematorij, bacili mrtvace u jamu i na njih naložili slamu i spalili ih...

Ribari i mornari odeški nalazili su mrtvace u Crnome moru.

Na rešetke u tamnicu zirnulo sam i ja iz dvorišta trenutak, dok me stražar „legionaš« nije otjerao. Pogled je bio užasan. Stražari „slabosilci« stajali su među njima s nataknutim na puški bajunetama, i oštro ih fiksirali: »»Ti, ne ćeš se upisati!« otresahu se surovo na sužnjeve. „Ustaj, izlazi van!« I izvodili su pojedince u uzani i tamni hodnik pred zatvor, i tukli ih zvjerski s kundacima.

Sve ovo odigravalo se koncem listopada 1916. godine u „Kanatnom zavodu«, a štampi entente, pogotovo engleskoj slali su Srbijanci opsežne izvještaje o „uspješnom« osnivanju jugoslavenske vojske.

Tih dana čitao se sužnjeviina dekret cara Nikolaja II. u kojemu im se obećaje, da se ne će poslati na frontu, kao Srbi dobrovoljci sve – dok saveznička vojska ne provali u jugoslavenske krajeve !

Hodni bataljuni

Svaki dan sortirahu i otpravljahu hodne bataljune u sela Doljnikove i Gnjlakovo pokraj Odeze, gdje je bila nastanjena 2. divizija jugoslavenska. Na čelu i začelju u potpunoj ratnoj spremi s municijom, s puškama i bodovima, pod srbskim barjakom, išli su Srbi dobrovoljci i „slabosilci“ u sredini Hrvati i Slovenci bez municije. Imalo se time pred odeškim Jevrejima i Bugarima, veoma dobro upućenim u tajne „Kanatnoga zavoda«, manifestirati srbstvo. No baš u ovim hodnim bataljunima pokazaoše Hrvati svoju nacionalnu sviest i vjernost domu Habsburga svojom krvlju – ne samo pred Bugarima i Jevrejima, nego i pred Odesom, pred ruskim vojnim krugom i pred čitavim zastupništvom savezničkih centralnih država. – Krvavim ustancima Hrvati, osudjeni tima na sigurnu smrt, obračunaoše sa infamnim i gnjusnim slavljem srbstva, vjerni „prahu Zrinjskog i Frankopana i i mnogima sličnim njima“.

O prvom ustanku na „Kulikovom polju« imao je viesti od civilista očevidaca i samih ustaša Hrvat učitelj Slavko F e l j a, koji je pobjegao odmah iza mene u logor za sužnjeve.

Slali su na sela hodni bataljun. Na čelu i začelju Srbe dobrovoljce s municijom i puškama, u sredini Hrvate s puškama bez municije. Legionaši časnici išli su na odredjenim mjestima s golim sabljama, svečano. I dodjoše tako na „Kulikovo polje«. Na pustom „Kulikovom polju« prekipila je žuč u Hrvatima. Oni zastadoše. „Živila monarhija Habsburga! Živila hrvatska domovina! Živio kralj Franjo Josip I.« zaoriše sužnjevi. Bilo je to upravo onih dana, kada je naš blagopokojni kralj ležao na mrtvačkom logu. Hrvati na „Kulikovom polju« odavahu mu posljednju počast.

I kao lavovi, držeći puške za cievi, podjoše na juriš protiv svojih mučitelja s bojnim klikom: „Živio kralj!«

Strašan mora da je bio ovaj bojni klik. Srbi sve i pored nabijenih pušaka i oštrih bajuneta ne usudiše se primiti izazov sraženja. Razbježaše se. Junaci ostavši sami, davahu i dalje odušak ovome patriotskom oduševljenju, slaveći kralja i domovinu.

Srbi su se vratili s kozacima. I Kozaci, jezdec na svojim laganim konjima, opališe na ustaše salve... Dobrovoljci su ih podupirali ognjem ... Masa ustaša Hrvata bez streljiva, zakrvarila je, i umirala još uvijek odavajući počast svome zakonitomu vladaru: „Živio krali Franjo Josip I.!”

I svršilo se time, da je razboj ostao pun hrpa krvi i mesa, a one Hrvate ustaše, koje je sudbina poštedila, pa su preživjeli ovaj užas poslale su ruske vojničke oblasti na Katoržnoju rabotu (prisilni teški rad) . . .

Krvavi događaj na Kulikovom polju – koje bilo daleko izvan grada – pokušao Srbi sakriti I odpremahu i dalje s više opreznosti hodne bataljune.

Ja sam se spasio od 1. srbske čete iz „kanatnog zavoda» s domobrancem zagorcem Jankom Haraminom, 26 dom. pješ. puk., sklonivši se u logor za sužnjeve u Gradonačaljšeskoj ulici br. 20, podmitivši prije Rusa zapovjednika logora s posljednjim našim novcem i novim čizmama, iza što sam uzalud obio pragove američkog konzula i štaba vojnoga ruskoga okruga.

U logor, iako rietko, primahu ipak Hrvate i Slovence. Bilo je i takovih, koji su se oteli svojim mučiteljima i krvavi došli k ruskoj oblasti.

Od bjegunca mogao sam točno da ustanovim daljnji razvoj događaja u „Kanatnom zavodu».

Novi progoni i mučenja

Srbi su promijenili način otpravljenja iza drugoga ustanka u gradu Odesi i tragedije na „Slobodci Romanovoj». Ustanak na uglu Boljše arnautske i Preobraženske ulice, tako rekući u srcu grada, dogodio se prigodom otpremanja Hrvata i Slovenaca na sela k 2. diviziji. Silovoljci ovdje stali su bacati srpske stvari, zadržavši puške i zama- nifestirali: „Da zdravstvujet Avstrija! Da zdravstvujet imperator Franz Josif I.“ Sviet se strčao. Legionaši časnici i Srbi dobrovoljci kušali su uspostaviti red. Ustaše ih, na odobravanje civilista rastjeraše. U blizini ovdje nalazila se zgrada engleskoga i američkoga konzula. General Marks, načelnik ruskog štopa vojnoga okruga – inače veliki prijatelj Srba – došao je ovamo s kozacima. Kozaci su stajali po strani, a general je Marks sam pregovarao s ustašama. Svijet se sve više i više strčavao na ovo čudo. I Marksu nije preostalo drugo, nego da pozove ustaše u logor za sužnjeve.

Putem polupali su ustaše zaklopna stapala na puškama. Svijet ih je pratio čak do logora, javno protestirajući protiv postupka Srba. Ruski štop okruga provadjao je istragu i htio svom silom da ispipa nagovarače. Ljudi su se držali, i priznali svi jednako odgovornima. Na istragu dolazili su i Srbijanci časnici. Kovalek general Živković tražio je od Marksa, da sve ustaše postrijelja. Stvar se svršila, da su ustaše poslali na osobito teški i prisilni posao u Enakijevo, na Donsku oblast, medju kozake u talionice željeza. Od meni poznatih ovih ustaša Hrvata pobjegao je iz ruskoga sužanjstva pučko ustaški razvodnik, starina Karlo Horvat, 25. puč. ust. pukovnije.

Na „Slobodci Romanovoj», u „proboćnom zavodu» (fabrici čepova), nastavili su Srbi jednu kompaniju nasilno obučenih u legionاشko odijelo Hrvata i Slovenaca. Tamo su bili nastanjeni i „dobrovoljci Srbi komitadžije». Hrvatima i Slovencima oružje nije bilo izdano. Srbijanac, pukovnik Ristić, došao je, da inšpicira. Legionاشi dobrovoljci dotrčaše medju silovoljce, i objaviše im, da dolazi pukovnik na inšpiciranje, prieteći im, da će im oguliti kožu s t i e l a, ako se ne budu pristojno i mirno ponašali, i ako na pukovnikov pozdrav „Pomoz Bog vojnici!» ne odvrate „Bog ti pomogao !»

I dodje Ristić i nazove Božju pomoć. Naši su šutili. A Ristić će opet: „Pomoz Bog, vojnici!»

„Živio kralj Franjo Josip I. ! Živila Hrvatska! Živila Austrija! Mi nismo srpski vojnici», slijedio je odgovor.

Pukovnik Ristić i njegovi pratioci legionاشi, pobjegoše van, premda im nitko nije prijetio i ljudi su bili goloruci. Vani je Srbijanac pukovnik alarmirao satniju komitadžija «poveo u kasarnu medju Hrvate i Slovence. Naložio im je, da bodu ljude bez oružja ni krive ni dužne, za to što ne mogu da zaborave svoje domovine i svoga zakonitoga vladara i što neće da služe velikosrpskoj ideji. Komitadžije su boli. Medju žrtvama bilo je i takovih, kojima su komitadžije protjerali kroz tijelo ne samo bajunetu, nego i ciev puščanu. Dvanaest bilo je zaklanih, a još i više ranjenih. Jedan Istranin Hrvat, koji je i sam ovom prilikom bio ranjen bajunetom, pričao mi je u gr. ul. 20 ovu tragediju. Tragedija iznesena je poslie februarske revol. 1917. g. pred tadanji „Sovjet“.

Grobovi ovih nevinih žrtava nalaze se na „Slobodci Romanovoj». Ne bi li se moglo poraditi, da im se kosti prenesu u domovinu?

Groze i užasi u „Kanatnom zavodu»

Poslie ovih događaja nisu dozvoljavali ni Rusi, a ni Srbi se ne usudiše više odmah iza obmandurovanja slati Hrvate i Slovence na sela k 2-oj diviziji i davati im u ruke oružje. Izumiše Hrvatima mimo „Kanatnoga zavoda“ još jedan tartar na istoj „Slobodci Romanovoj» u „probočnom zavodu». O podlosti, o bezstidnosti!

Postupak u „Kanatnom zavodu» ostao je isti i kada bi terorom i batinama i progonima svake vrsti obukli sužnjeve u legionaske odiele, zašli bi nakon dva tri dana lukavo medju njih i pitali; „Braćo, ako tko nema volje da ostane ovdje, može se javiti, mi ćemo ga otpustiti.» Razumije se, da se naš narod opet izjavio za sužanjstvo. Na to su ih otpremali u grupama sve po dvadesetak na „Slobodku Romanovu» (seoce Romanovo). Tamo je bila t. zv. „vaspitna komanda», gdje su Jugoslaveni i Srbi „osviješćivali.» General Živković zalazio je tamo, i srbijanski štab. Časnici, srbijanski „izbjeglice», činovnici i književnici zalažahu tamo, nestor srbske knjige čiča Dragutin Ilijć zalažашe tamo – osviješćivati» i „vaspitavati». „Slabosilci» stražari, razumije se, „osviješćivahu» najuspješnije s kundacima i batinama.

Groze i užasi iz „Kanatnoga zavoda» ponavljahu se s tim dodatkom, da su legionasi časnici kontrolirali, da nitko ne bude pošteđjen, presudjujuć obliatne batine. Po dvadeset, po dvadeset i pet batina!

Na to bi, – kad su držali, da je posve skršena „šokačka» tvrdoglavost – otpravljali ljude po 10, 20 skupa bez oružja na sela k diviziji.

Dosta bivših sužnjeva »probočnozavodskih« stradalaca povratilo se iz sužanjstva. „Mučili su nas tamo kao Isusa“, rekao bi nam pučko-ustaški vodnik 26. Stjepan J u r a t o v i ć i pokazao svoja rebra.

Medjutim iz »Kanatnoga« i »Probočnoga« zavoda, kaošto i iz II. divizije danomice tokom čitave zime 16. na 17. bježahu Hrvati i Slovenci k američkome konzulu (Saveznih država), na ruske oblasti, u dubinu Rusije i na frontu. Američki konzul, da se zaštiti od nepozvanih gostova, dao je držati u koridoru svoje palače rusku policiju i apsio .bjegunce. (Bivši zarobljenik Kuzma Kučan, pučki ustaša 25. pukovnije, s trojicom drugova, bio je uapšen od ruskih policista u koridoru palače amer. konzula!) I na ruskim oblastima apsili su ruski policisti i po selima dalje u Rusiji lovili su

bjegunce, vezali i predavali Srbima. Bilo je to upravo zadnjih dana ruskoga nesnosljivoga apsolutizma i bijedni naši potukači osjetiše svu njegovu oštrinu. A kad bi ih tek izručili Srbima!

Od mase slučajeva, da navedem samo ovaj. Bosanci Hrvati M i r ĉ i ć Mijo, L j e l j i ć Stjepan i P r a n i ć Mijo, bosanski lovci i Hrvat Zagorac Franjo H r vatek 53. pješ. puk. pobješkoše. Ruska ih policija uhvati u Birzuli i otjera u lancima u Odesu. Rusi su tada praktikovali tako, da su sve zarobljenike bjegunce instradirali u Odesu. Na štabu srbskoga bataljuna kao „dobro došli» najprvo ih isprebijaše i poslaše u zatvor u „Kanatnij zavod». Zatvor je nazirao tada Srbin dobrovoljac Metikuš iz Gline. Najprije im je okrao novac. Na to ih je uz pomoć Srba stražara izšibao i silio ih je, da se sami medju se ćušaju, kontrolirajući da jedan drugoga tuku svom snagom. „Vidi, ovako gle, kako ja ćuškam!“ i pokazivaše. Tukao ih je pogolim tabanima i na koncu zauzdao je svojim kajišem staroga Hrvata i jašio na njemu kao na konju. Sjahavši naložio mu je da zine i pišao mu je u usta.

I ovo sam iznio pred tadanji „Sovjet“. I bi ovako sve do februarske revolucije 1917. Pade car, padoše i šančevi Srba. Obrazovala se vlada Miljukovljeva i »Sovjet raboćih i soldatskih deputata«. »Sovjet« odmah u svome zaćetku zauze neprijateljsku pozu protiv Srba. i mi sužnjevi ne ostasmo prekrštenih ruku, nego tužismo naše mućitelje »Sovjetu«

»Sovjet« je prisilio vladu Miljukova, da odredi reviziju srpske dobrovoljaćke vojske i da sve silom natjerane Hrvate i Slovence otpusti u ropstvo. U to vrieme izstupi jedan dio jugoslavenskih dobrovoljsćkih ćasnika i inteligencije iz srpske vojske i predje u rusku. Glava tih novih jugoslavena rusofila, potporučnik Vrinjanin, pokušao nas je nagovarati, da se javimo u ruske fabrike municije.

Mi izgladnjeli, izmućeni i izubijani sužnjevi nepokolebivo izdržasmo i to novo jugoslavensko iskušenje, ogradivši se odlučno protiv novoga jugosjavenškoga kupoprodajnog ugovora.“

Zaglavak

Visoki sabore! Ovih strahota mogao bih čitati ne znam koliko. Još imam ovdje nekoliko slučajeva, ali stvar je tako grozna i užasna, da mislim, te nije nužno, da dalje ovu crnu sliku crtam. Jedno sam slobodan spomenuti, što su mi moji Zagorci kazali, koje sam prije citirao: »Bilo nas je tisuće, prije nego smo otišli iz ruskog zarobljeništva, koji se sjetismo svih muka, svega onoga, što su nam Srbi i Česi u ime jugoslavenske ideje učinili i položismo zavjet, da ćemo se osvetiti ovim našim krvnicima«. Ja sam ga odvrtao od toga i rekao sam: Od vas se ovdje ne traži nikakva osveta. Budite samoživi apostoli, kakovim posljedicama radja jugoslavenstvo i bratstvo Srba i Hrvata. (Pljesak u stranci prava.) Moja interpelacija glasi;

„Na temelju svega toga pitam; Je li kr. hrvatskoj vladi poznato, da su v o j n i c i g r č k o - i s t o č n e vjeroizpovijesti iz hrvatskih krajeva, koji su dospjeli u rusko zarobljeništvo, prešavši u ogromnoj većini a srpsku vojsku, u takozvanu jugoslavensku legiju, u zajednici sa zarobljenim češkim vojnicima, počinjali upravo nevjerojatna nasilja i krvoločva nad zarobljenicima, koji nisu zatajili svoju hrvatsku narodnost i vjernost svojem zakonitom hrvatskom kralju ?

Da li je kr. hrvatska vlada voljna pribaviti si kod vojničkih oblasti točne podatke o tim događajima i obiteljima onih hrvatskih mučenika, koji su uslied tog srpsko-jugoslavensko-češkog zuluma poginuli, dati barem materijalnu odštetu iz zapljene imetka svih domaćih izdajnika i krvnika.

Je li kr. zemaljska vlada voljna o tim strahotama, počinjenim u ime i po nalogu s nama zaraćene kraljevine Srbije, obavijestiti ministarstvo vanjskih posala, da o toj nečuvenoj povredi međunarodnog prava, prigodom mirovnih pregovora, uzmogne voditi račun pribaviti doličnu zadovoljštinu hrvatskim vojnicima, koji nisu krenuli vjerom, te njihovim obiteljima« (U Stranci prava burno odobravanje).

Zaključak

Ljudi mobilizirani s prostora Hrvatske i drugih regija pod Austro-Ugarskom te usmjeravani prema Istočnome bojištu, prošli su tijekom ratnih godina sve kalvarije toga razdoblja. Na putu prema bojištu, kratko zaustavljeni u Mađarskoj, morali su doživjeti govorno i etnički tuđu sredinu, što ih je potaknulo na razmišljanje o slavenstvu primoranom ratovati jedni protiv drugih. Iako su se ponosno nazivali hrvatski domobrani, analogno austrijskom ili mađarskom nazivu, suočavali su se s mišlju da se bore za tuđe interese, kako je to u zapisima prikazao Miroslav Krleža.

Po dolasku u prikarpatsku regiju (1914), s istočne strane planina vidjeli su patnje ranjenika koje su dovozili u bolnice i na prva groblja. Ubačeni u Karpatske bitke 1915, bili su suočeni s groznom stvarnošću masovnih sukoba, smrti u bitkama ili zbog bolesti, smrzavanja i pokopa – zajedničkih ili jedva obilježenih drvenim križevima na pojedinim humcima. Karpatski prijevoju ostali su zasijani grobovima poginulih s obje strane bojišta.

Nakon što su zaustavili pokušaj proboja ruske vojske prema Budimpešti, spuštali su se s Karpata prema prikarpatskoj Galiciji. Razmješteni po selima i mjestošćima linije bojišta od Bukovine na jugu, preko Galicije u središtu i prema Volynju, sjevernije od Lavova prebivali su u valovima neprekidnih bitaka. U kratkim mirnim razdobljima hrvatski su domobrani upoznavali ukrajinsko pučanstvo, izražavajući sućut obiteljima s preostalim starcima, djecom i ženama, muževi kojih su ratovali na drugim bojištima; pomagali su im u gospodarskim radovima, u napuštanju rodnih kuća pred novom ruskom invazijom ili vraćajući se s njima, nakon novih pobjeda.

Cijeli prostor zapadnoukrajinskih regija, prebivajući u amplitudama ofenziva-defenziva, posijan je tragovima smrti. Nastajala su groblja – organizirana ili kao pokopi s jedva vidljivim obilježjima koje je vrijeme nemilosrdno brisalo. Samo dva su hrvatska spomenika bila postavljena i ostala su očuvana – u bukovinskome selu Dobrynivci i galicijskome Glybivka. Zahvaljujući mjesnom stanovništvu su čuvane uspomene na Hrvate. Međutim pokopa je bilo mnogo više – bezbroj, pokrivenih šutnjom i zaboravom poput prediva vremena.

Ako su uspjeli preživjeti, vojnici su se suočavali s groznim zarobljeništvom. Dospijevali su na suprotnu stranu, zarobljeni u bitkama ili svjesno, kao

prebjezi. Položaj zarobljenika bio je daleko od predodžbi o nekom slavenskom humanizmu. Rusko zapovjedništvo, časnici vojske, nisu bili nakloni zarobljenicima – slavenskoga ili neslavenskoga podrijetla, doživljavajući ih kao neprijateljske vojnike. Zato se zarobljenik suočavao s porazom iluzija o slavenskoj toleranciji, jer svijest časnika ruske vojske nije obilježena utopijskim idejama slavenske solidarnosti kakve obilježavaju svijest južnih Slavena. Manipuliranje slavenstvom i prikazivanje Rusije kao pokrovitelja slavenstva pripadali su tvorcima ideologije carske strategije u slavenskim zemljama. Zato je zarobljenik morao proživjeti sve poteškoće, traume i torture svojega položaja kad se mjesecima kretao pješice prema zarobljeničkome logoru, u kojemu je doživljavao nove torture. Tek kasnije, kada su 1916. raspodijeljeni po Ukrajini i uključeni u gospodarske radove na objektima ratne industrije, slavenski su zarobljenici malo olakšali svoj položaj. Raditi u mjestima Ukrajine bilo je povoljnije nego u zarobljeničkome logoru, što ne znači da nisu bili deportirani u druge predjele Ruskoga Carstva, sve do Sibira. Položaj radnika, udaljenog od bojišta, potrajao je do druge polovine 1916. godine. Otada je u sudbine hrvatskih zarobljenika upao politički faktor – deportiranje u Odesu s ciljem popunjavanja srpskih postrojbi.

Zarobljeništvo je predstavljalo prostor modeliranja budućnosti južnoslavenskih naroda i njihovih odnosa nakon završetka rata. Upravo je u zarobljeničkoj sredini došlo do oštih sukoba srpske i hrvatske vizije budućnosti. Velikosrpstvo se sukobljavalo s hrvatskim jugoslavenstvom. I jedni i drugi su smatrali svoju viziju pravednijom. Drastični događaji, popraćeni nametanjem velikosrpske vizije i otporom onih koji to nisu prihvaćali, budući da su bili privrženi jugoslavenstvu ili neprihvatanju jugoslavenstva, imali su tragične posljedice nasilja nad hrvatskim kontingentom. Razvoj događaja glede vizija budućnosti nije bio samo epizoda, karakteristična za opće stanje raspada različitih formacija u tadašnjoj ruskoj, zatim i austrougarskoj sredini, već je upućivao na buduće posljedice daljnjega društvenog i političkog razvoja na terenima buduće Jugoslavije.

Završetak rata nije značio kraj patnji čovjeka u ratu, već je otkrivao nove prostore, ispunjene konfliktima i katarzama kojima je ispunjeno 20. stoljeće. Prvi svjetski rat stvorio je nove krize, korijeni kojih sežu u razdoblje toga rata, što upućuje na nužnost daljnjeg istraživanja odjeka Velikoga rata u velikim potresima narednih razdoblja.

Katedra za ukrajinski jezik i književnost
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Knjižnica *Ucrainiana Croatica*

1. *Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini. 1932–1933. Gladomor.* Priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2008.
2. o. Ivan Barščevski, Olja Barščevski, Željko Peh. *Jubilej 100. godišnjice osnivanja grkokatoličkih župa Sibinj, Gornji Andrijevci, Slavonski Brod. 1908–2008.* Sibinj–Slavonski Brod, 2009.
3. Jevgenij Paščenko. *Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe.* Split, 2010.
4. Jevgenij Paščenko. *Slavist i imperiji. Vatroslav Jagić između Galicije, Malorusije i Ukrajine.* Zagreb, 2010.
5. Jevgenij Paščenko. *Od Kijeva do Poljica. Tragom prastarih migracija.* Zagreb, 2010.
6. *Hrvatska ševčenkiana.* Priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2011.
7. Bogdan Igor Antonyč. *Most iznad vremena. Pjesme.* Prepjev s ukrajinskoga Dubravka Dorotić Sesar. Zagreb, 2011.
8. Marija Matios. *Slatka Darica.* Drama u tri života. S ukrajinskoga prevela Dijana Dill. Zagreb, 2011.
9. Volodymyr Galyk. *Ivan Franko i hrvatska kulturna baština.* Zagreb, 2012.
10. *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet.* Zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga). Priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2013.
11. *Ukrajinski Karpati. Etnogeneza – arheologija – etnologija.* Zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga). Priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2014.
12. *Ukrajinska Galicija* (prijevodi s ukrajinskoga). Uredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2015.

13. Roman Lubkivs'kyj. *Zemlja preobražaja*. Izbor Josip Ralašić. Preveli s ukrajinskoga Josip Ralašić, Zrinka Suk, Iva Dejanović, Kristina Barać. Ilustracije Nada Žiljak.

Zagreb, 2015.

14. *Prikarpatska Galicija*. (prijevodi s ukrajinskoga). Priredili Jevgenij Paščenko i Tetyana Fuderer. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko-ukrajinska suradnja (HORUS), 2017.

15. *Bukovina*. Буковина. (prijevodi s ukrajinskoga). Priredili Jevgenij Paščenko i Tetyana Fuderer. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko-ukrajinsko društvo, Hrvatsko-ukrajinska suradnja (HORUS), 2017.

16. Mykola Kuğutjak. *Kamena svetišta ukrajinskih Karpat* (prijevodi s ukrajinskoga). Priredili Jevgenij Paščenko i Tetyana Fuderer. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Udruga „Hrvatsko-ukrajinska suradnja“. Zagreb, 2018.

17. *Українське село на Східному фронті 1914-1918. у фотографіях хорватських військових*. Публікація, упорядкування проф. Євгена Пашенка. *Ukrajinsko selo na Istočnom bojištu 1914-1918. na fotografijama hrvatskih vojnika*. Publikacija, priređivanje prof. Jevgenija Paščenko. Загреб – Львів, 2018.

*

Taras Ševčenko. *Izabrane pjesme*. Prevela s ukrajinskoga Antica Menac. Bilješke i komentari Rajisa Trostinska. Izbor pjesama i pogovor Jevgenij Paščenko.

Zagreb, Matica Hrvatska, 2014.

Jevgenij Paščenko. *Juraj Križanić i Ukrajina. Graditelji europske kršćanske unije*. Biblioteka Historia. Knjiga 2. Zagreb, Matica hrvatska, 2015.

Jevgenij Paščenko. *Hrvatski grobovi 1914–1918. Karpati, Galicija, Bukovina*. Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2016.